

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАСЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2024 № 2 (176)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарев

Редакційна рада

Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шуміло

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вергієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрєн,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острианко, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Пригарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджиєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2023–2024 роки

Міністерство юстиції України. Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2024

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2024 № 2 (176)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariev

Editorial Council

H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskyyi, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, P. Kroll, T. Lönnngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostrianko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2023–2024

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine

Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Old journal site: siver-litopis.cn.ua

New journal site: sl-journal.com.ua

ЗМІСТ

У глиб віків

<i>Нікітенко Н.</i> Княгиня Олісава та її оточення в графії Софії Київської	5
<i>Царенок А.</i> «Чернігівський звір», «чернігівський птах» та Книга пророка Єзекіїля	22
<i>Щербак В.</i> «Городок» князя Дмитра Вишневецького на Запорозжі	29
<i>Коваленко О.</i> «В протекції пана полковника живем»: ремісники-протекціанти в Гетьманщині XVIII ст.	36

Історія міст і сіл

<i>Маслійчук В.</i> Спроби відкрити приватні жіночі навчальні заклади в Чернігівській губернії (20-ті рр. XIX ст.)	42
<i>Герасимчук О.</i> Переселення німецьких колоністів із Чернігівської та Полтавської губерній на південноукраїнські землі в другій чверті XIX ст.	46
<i>Ігнатова Л.</i> Ліберально-демократична преса про аграрну ситуацію в Наддніпрянській Україні на початку XX ст.	60

Церковна старовина

<i>Нестеренко Л.</i> «Контрреволюційна та антирадянська діяльність» Ганни Лаврентіївни Коломієць в 30-х рр. XX ст. (за матеріалами кримінальної справи)	66
---	----

Мовою документів

<i>Мицик Ю., Тарасенко І.</i> Листування о. Петра Білона з архієпископом Євгеном Бачинським	73
---	----

Розвідки

<i>Задунайський В.</i> Відновлення козацтва в Українській Державі гетьмана Павла Скоропадського: форма, зміст і виклики революційної доби	92
<i>Демченко Т., Іваницька С.</i> «Для мене наш “націоналізм” – то власне вища понадпартійність...»: Євген Онацький як член ОУН	99
<i>Хом'як О.</i> Правове становище ветеранів дивізії Ваффен-СС «Галичина» в СРСР та незалежній Україні	111

Літературознавчі студії

<i>Карпець Ю.</i> Посттравматичні взаємини статей у прозі Миколи Хвильового	119
---	-----

Дослідницькі нотатки

<i>Шуміло В.</i> «Русского царя будет бояться сам антихрист...»: «пророцтва» преподобного Лаврентія Чернігівського, яких він ніколи не промовляв	133
<i>Шумило С.</i> «Звичайний фашизм», або «Рускій мір» московського патріарха Кіріла як апологія антихристиянства, ксенофобії та насильства	148

Рецензії. Огляди. Анотації

<i>Павленко С.</i> Рецензія : Противний Василь Чепурний // Чепурний В. Титли і коми. Брустури: Дискурсус, 2023. 272 с.	161
---	-----

Пам'ятаємо

70 років Володимиру Коваленку (1954–2016)	163
«У серці моїм Україна»: пам'яті історика-воїна Юрія Луцця	165

CONTENT

Into the depths of centuries

<i>Nikitenko N.</i> Princess Olisava and her environment in the graphite of Sophia of Kyiv	5
<i>Tsarenok A.</i> “Chernihiv beast”, “Chernihiv bird” and the Book of Ezekiel	22
<i>Shcherbak V.</i> “Fortress” of prince Dmitry Vishnevetskyo in Zaporizha	29
<i>Kovalenko O.</i> “We live under the protection of the colonel”: craftsmen-protectioners in the Hetmanate 18th c.	36

The history of cities and villages

<i>Maslychuk V.</i> Attempts to open private women’s educational institutions in Chernihiv gubernia (20s of the 19 th c.)	42
<i>Herasymchuk O.</i> Resettlement of German colonists from Chernigiv and Poltava gubernations to Southern Ukrainian lands in the second quarter of the 19th c.	46
<i>Ignatova L.</i> The liberal-democratic press about the agrarian situation in Dnieper Ukraine at the beginning of the 20th century	60

Church antiquities

<i>Nesterenko L.</i> “Counter-revolutionary and anti-radyan activity” of Hanna Lavrentiyevna Kolomiets in the 30s of the 20 th c. (based on the materials of the criminal case)	66
--	----

The language of documents

<i>Mytsyk Yu., Tarasenko I.</i> Correspondence of fr. Peter Bilon with archbishop Yevgeny Bachynskyi	73
--	----

Explorations

<i>Zadunaiskyi V.</i> Restoration of Cossacks in the Ukrainian State of hetman Pavlo Skoropadsky: form, content and challenges of the revolutionary era	92
<i>Demchenko T., Ivanytska S.</i> “For me, our ‘nationalism’ – actually the highest supra-partisanship...”: Yevhen Onatsky as a member of the OUN	99
<i>Khomiak O.</i> Legal status of the Waffen-SS “Galicia” division’ veterans in the USSR and independent Ukraine	111

Literary studies

<i>Karpets Yu.</i> Post-traumatic relationships between sexes in Mykola Khvylovyi’s prose	119
---	-----

Research notes

<i>Shumilo V.</i> “The Russian Tsar will be feared by the antichrist himself...”: a “prophecy” ascribed to St. Lavrenty of Chernihiv, which he never pronounced	133
<i>Shumylo S.</i> “Ordinary Fascism” or “Russian world” of Moscow patriarch Kirill as an apology for anti-christianity, xenophobia and violence	148

Reviews. Overview. Annotations

<i>Pavlenko S.</i> Review: Revolting Vasyl Chepurnyi // Chepurnyi V. Titling and commas. Brustury: Discursus, 2023. 272 c.	161
---	-----

We remember

Volodymyr Kovalenko is 70 years old (1954–2016)	163
“Ukraine is in my heart”: in memory of the warrior-historian Yurii Lushchii	165

УДК 94(477-25):281.93

Надія Нікітенко

КНЯГИНЯ ОЛІСАВА ТА ЇЇ ОТОЧЕННЯ В ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

DOI: 10.58407/litopis.240201

© Н. Нікітенко, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8524-3313>

На хорах Софії Київської по-новому прочитано унікальний комплекс із 8 іменних графіті «групи Олісави», який відносили до межі XI–XII ст. та пов'язували зі Святополком II Ізяславичем. Метою публікації є уточнення датування та авторства графіті для правильного розуміння доби їх виникнення. **Методологічною основою** є принцип історизму та каузальний підхід, який потребує комплексного знання писемних джерел і Софійського собору, розуміння релігійної та світоглядної складової. **Висновки та їх наукова новизна.** Графіті датовано 1019 р. і віднесено до часу регентства Олісави, матері Святополка I Володимировича, який княжив у Києві в 1018–1019 рр. Висунуто та обґрунтовано гіпотезу, що Олісава була дочкою царя Болгарії Петра I і візантійської принцеси Ірини Лакапіни та стала дружиною Ярополка Святославича, а після його загибелі – Володимира Великого й була нею до його одруження з візантійською принцесою Анною Порфирородною. Впродовж свого життя в Києві в 972–1019 рр. Олісава відіграла помітну роль у княжій династії та в житті держави. До цієї групи графіті також входять автографи короля Норвегії Хакона Ейрікссона, митрополита Іоанна I та ін. Графіті наближають до об'єктивного сприйняття тогочасних подій як у Русі, так і в усій Європі.

Ключові слова: Софія Київська, датування собору, графіті, княжий іменослов, Святослав Хоробрий, Ярополк Святославич, Володимир Великий, Святополк I, Ярослав Мудрий, княгиня Олісава, імператор Василь II, цар Болгарії Петро I, князь Польщі Болеслав Хоробрий, варяг Якун, король Норвегії Хакон Ейріксон.

У 2011 р. за рішенням ЮНЕСКО на державному й міжнародному рівнях було відзначено 1000-річчя Софійського собору в Києві. Таке датування стало результатом багаторічного комплексного дослідження собору та виявлення в ньому нових даних щодо його датування. До великого комплексу цих даних увійшло й графіті Київської княгині Олісави, яке міститься в оточенні цілої низки пов'язаних із ним написів, датованих нами 1019 р. Слід зазначити, що ім'я невідомої з писемних джерел Великої київської княгині Олісави ввійшло в історичну науку ще на поч. 1960-х рр., із публікацією С. Висоцьким вражаючих результатів його епіграфічних досліджень у Софії Київській¹. Дослідник знайшов у Софії графіті з іменем Олісава й визначив княгиню Олісаву як удову Великого київського князя Ізяслава Ярославича (1054–1068) та матір його другого сина, Великого київського князя Святополка II (1093–1113 рр.). Оскільки в графіті називається «Олісава, Святополча матір, руська княгиня», Висоцький датував цей напис часом правління в Києві Святополка II, бо вважалось, що Софія виникла не раніше часів правління Ярослава Мудрого (1019–1054). Ця атрибуція була прийнята в науці, і в ній ніхто не сумнівався. Лише на поч. XXI ст. ми разом із істориком-епіграфістом, моїм колегою В. Корнієнком, по-новому визначили Олісаву як матір Великого київського князя Святополка I (1018–1019) і датували графіті часом його київського правління². Згодом, доопрацювавши свою концепцію, ми включили її до складу спеціальної монографії про найдавніші графіті Софійсько-

¹ Висоцкий С. Древнерусские граффити Софии Киевской. Нумизматика и эпиграфика. Москва: Изд-во «Наука» АН СССР, 1962. Т. III. С. 147–182.

² Нікітенко Н., Корнієнко В. Графіті «групи Олісави» на північних хорах Софії Київської. *Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис Мін-ва культури України*. Київ, 2008. Ч. 1. С. 19–29.

го собору³. Останнім часом я знову звернулася до цієї важливої теми, розглянувши її крізь призму нових спостережень і висновків.

Що послужило нам підставою для переосмислення загальноприйнятої атрибуції унікального в усіх аспектах напису про Олісаву? Передусім – це встановлене нами датування Софійського собору 1011–1018 рр., тобто кінець правління Володимира Великого й початок правління Ярослава Мудрого. Нами було уважно проаналізовано всі наявні дані писемних джерел, починаючи з літописів. Як відомо, літописи згадують дві дати заснування собору Ярославом: 1017 р. (Новгородський I літопис) і 1037 р. (Повість временних літ). Обидві дати, що належать придворним книжникам Ярослава, дійшли до нас у списках кінця XIII – XV ст. згаданих літописних зводів, які зазнали потрібних цьому князю та його нащадкам редагувань. Тим не менш, уся дискусія щодо часу побудови Софії понад 200 років точилася довкола цих явно суперечливих літописних дат, які фактично пере-креслюють одна одну. Не заглиблюючись у цю довготривалу дискусію, нагадаю два важливих джерела, авторами яких були сучасники виникнення собору, зокрема Київський митрополит-«русин» Іларіон і німецький єпископ Тітмар Мерзебургський. Іларіон говорить, що Ярослав у справі побудови й опорядження Софії завершив незакінчене його батьком Володимиром. А Тітмар, який помер у 1018 р., прямо й беззаперечно засвідчує функціонування в тогочасному Києві митрополічного Софійського собору⁴. Але російські, радянські та пострадянські історики, повністю віддаючи перевагу літописним записам про створення Софії Ярославом, непереконливо тлумачать свідчення Іларіона й Тітмара на свій лад. Пізніші ж свідчення різних незалежних одне від одного джерел XVI–XVIII ст. про заснування й побудову Софії Володимиром, які століттями побутували в Києві, вони вважають недостовірними.

Зазначу, що «хрестоматійна» літописна дата – 1037 р. – насправді стала такою лише наприкінці XVIII ст., коли царським урядом було здійснено уніфікацію всіх офіційних даних українських земель, які ввійшли до складу Російської імперії. Імперську концепцію її історії, як загальновідомо, викладено в «Истории государства Российского» придворного історика М. Карамзіна, яка «канонізувала» літописний запис під 1036 р. про Ярослава як «самодержця Руської землі», яким він став після смерті брата Мстислава Чернігівського. Одразу після того самовластець Ярослав переміг печенігів «на поле вне града», де й заклав Софію, – як «памятник славы русского оружия». Відтак замовлена царатом «История» безпеліційно викладає літописну версію про заснування Софії Ярославом в 1037 р. – на місці його битви в 1036 р. з печенігами, та ще й постулює: «Нельзя прибавить ни одной черты к известному; нельзя вопрошать мертвых; говорим, что предали нам современники; молчим, если они умолчали – или справедливая Критика заградит уста соумышленному Историку, обязанному представлять единственно то, что сохранилось от веков в Летописях, Архивах»⁵. На жаль, імперська концепція М. Карамзіна «заградила уста» історикам аж донині та домінує в численних працях, у тому числі й українських дослідників, які так чи інакше торкаються проблеми часу побудови Софії Київської. Натомість зафіксована джерелами стара київська традиція, яка зберігалася аж до кінця XVIII ст., ними навіть не береться до уваги як, мовляв, «пізня та недостовірна». Відтак проблема датування Софії з часом зайшла в глухий кут, із якого фактично не бачили виходу, зупинившись на констатації уявної неспроможності її точного визначення.

Саме тому на чільне місце власних студій ми поставили сам Софійський собор як безцінне першоджерело, що й поклали в основу своїх досліджень. Безпосередньо в соборі нами виявлено колосальну кількість фактів, які вельми промовисто засвідчують його датування другим десятиріччям XI ст. Раніше на них або взагалі не звертали увагу, або хибно інтерпретували, позаяк однозначно пов'язували побудову собору з іменем Ярослава. Проте, як виявилось, датування Софії другим десятиріччям XI ст. суголосно засвідчують архітектура, мозаїки й фрески та написи-графіти собору, а серед останніх нами виявлено 11 дуже ранніх із проставленими в них прямими датами з 1018 по 1036 рр. Найдавніші графіти містять дати 1018 і 1019 рр., тобто мурований Софійський собор вже стояв у Києві в другому десятиріччі XI ст., причому прикрашений мозаїками та розписаний фресками, на яких виникли згадані графіти, зокрема й те, яке, поза сумнівами, належить Київській княгині Олісаві⁶. Зазначу, що винесена в заголовок цієї статті проблема вже досить давно за-

³ Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффиты Софии Киевской и время ее создания. Киев: Ин-т украинской археологии и источниковедения им. М. Грушевского НАН Украины, 2012. С. 160–188.

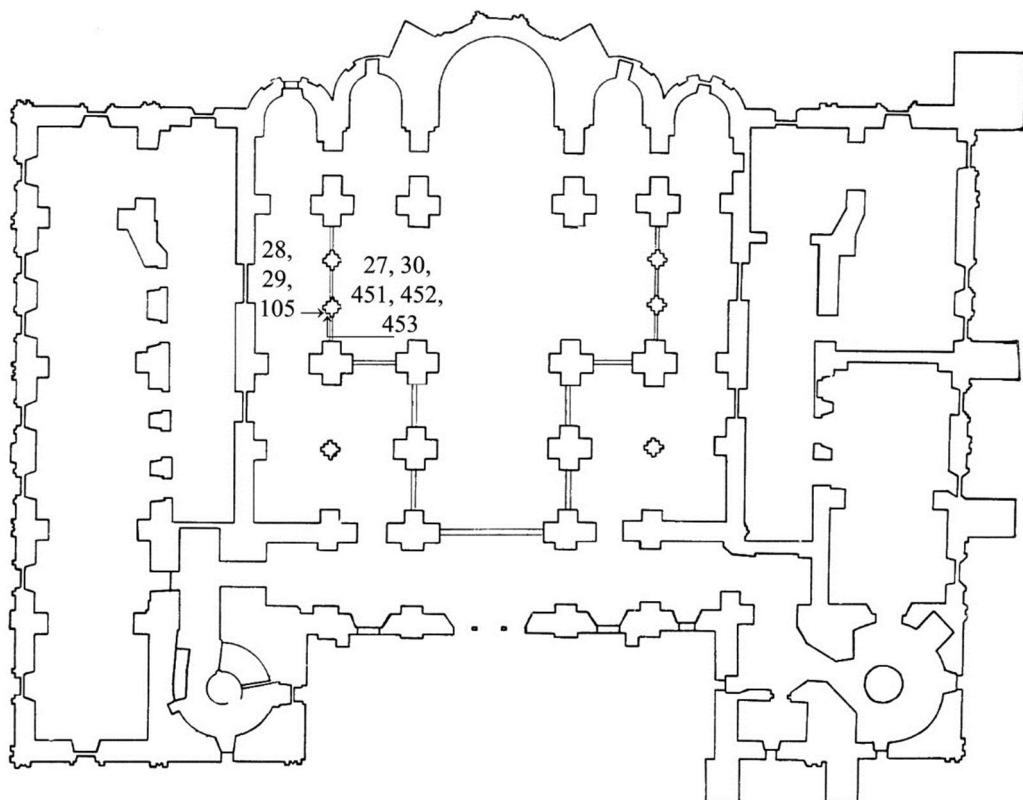
⁴ Титмар Мерзебургский. Хроника: В 8 кн. / Пер. с лат. И. Дьяконова. Москва: Русская панорама, 2005. С. 177, VIII, 31–32.

⁵ Карамзин Н. История государства Российского: В 12 т. Москва: Наука, 1989. Т. 1. С. 18.

⁶ Усі свідчення джерел та їх історіографічні інтерпретації, а також наявні в соборі дані щодо його датування, як і результати багаторічних натурних досліджень пам'ятки, наведено, докладно проаналізовано й підсумовано по окремих тематичних розділах у моїй новітній монографії: Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого.

пропонованої нами нової персоніфікації княгині ще ніким не спростована, ба навіть таких спроб не було, а деякі її ракурси взагалі ніким не розглядалися. До того ж, останніми роками в соборі нами отримано нові унікальні дані, тому в цій статті я взяла собі за мету осмислити означену тему на сучасному рівні та висвітлити результати свого пошуку.

Дуже важливо розглянути цю проблему не суто в епіграфічному, а в глобальному історичному контексті. Заторкнута тут історична проблематика стосується чи не найбільш «темної» доби вітчизняної історії, коли Володимир Великий, який в 988/9 рр. прийняв християнство від Візантії, у 1015 р. помер, і в Русі розгорнулася кривава усобиця 1015–1019 рр., переможцем із якої вийшов Ярослав. Ми знаємо про цю добу в історії Русі з тенденційного викладення подій літописцями Ярослава, тому кожне незалежне від літопису джерело є на вагу золота. Графіті Олісави, якій присвячено статтю, лє яскраве світло на ці події та входить до єдиного комплексу з восьми написів, який у сенсі його об'єктивного розуміння є унікальним за своїм, без перебільшення, епохальним значенням. Цей великий епіграфічний комплекс виявлено на північній половині просторих княжих хорів, де під час відправ перебувала Велика київська княгиня з жіночою половиною княжої родини, малими дітьми та найближчим оточенням із знатних жінок. Тому північні хори називають «жіночими», на відокремлення від південних «чоловічих» хор, призначених для князя та його оточення, яке складалося з вищої чоловічої знаті. Тобто там розміщувалася верхівка держави на чолі з князем як її очільником. Усе це добре простежується в стінопису та в графіті (мал. 1, 2). У передвітарному компартименті північних хорів, на пучковому стовпі високої потрійної аркади, яка відкриває хори в центр Софії, звертає на себе увагу компактно розміщена група з восьми дуже давніх і взаємопов'язаних між собою написів-графіті, які мають дивовижну збереженість (мал. 3, 4). Остання обставина, як вважаю, по-перше, зумовлена тим, що вхід на хори мало вельми обмежене коло осіб, по-друге, ці іменні графіті вочевидь сприймалися як сакральний «літопис» правлячої на час їх написання княжої родини.

Мал. 1. Софія Київська, план II-го поверху. Місце розташування графіті «групи Олісави».

На західній площині ребра стовпа розміщено 5 графіті, а на північній – ще 3. Першим, хто виявив і почав досліджувати ці графіті, був С. Висоцький. Слід зауважити, що з цих

восьми графіті С. Висоцький у 60–70 рр. минулого століття опублікував п'ять (№ 27–30, 105), а ми з В. Корнієнком – ще три (№ 451–453)⁷. Номери на доданому до статті плані відповідають нумерації графіті в підготовленому й опублікованому В. Корнієнком повному корпусі софійських графіті, що складається з 10 частин, 12 томів⁸.

Мал. 2. Загальний вигляд північних хорів Софії Київської. Стрілка вказує місце розташування графіті «групи Олісави».

Запропонована нами назва цієї групи графіті не є випадковою, оскільки головною і ключовою в ній є напис-молитва Олісави-Єлісавети, «Святополчої матері, руської княгині», котру, як сказано вище, С. Висоцький визначив як матір Святополка II (Михайла), який княжив у Києві протягом 1093–1113 рр. Ця атрибуція була прийнята в науці та вважалась цілком достовірною. Натомість ми вперше ототожнили Олісаву з матір'ю Святополка I (Петра), дружиною Володимира Святославича (980–1015). Святополк I, котрий княжив у Турові, одразу після смерті Володимира не захопив київський стіл, як стверджують літописи, бо напередодні повстав проти батька, за що був кинутий ним до в'язниці. А одразу після того, як батько помер, Святополк, як цілком об'єктивно свідчить сучасна подія хроніка німецького єпископа Тітмара Мерзебургського, буквально «вирвався з темниці», залишивши там дружину та її капелана Рейнберна, і втік у Польщу до свого тестя Болеслава Хороброго. Лише за три роки Святополк разом із Болеславом повернувся в Русь, і вони захопили Київ 14 серпня 1018 р.⁹ Святополк I княжив у ньому до літа 1019 р., тобто майже на 100 років раніше від свого вищеназваного тезки. За літописом, матір'ю Святополка I була черниця-грекinya, яку привів у Київ близько 970 р. після походу на Балкани київський князь Святослав Хоробрий з якогось болгарського монастиря. Він розстриг дівчину «заради краси її обличчя», віддавши в дружини старшому сину Ярополку, призначеному ним спадкоємцем київського столу.

⁷ Висоцький С. Древнерусские графиты Софии Киевской... С. 147–182; Висоцький С. Древнерусские надписи Софии Киевской. Вып. I. (По материалам графиты XI–XIV вв.) Київ: Наукова думка, 1966. С. 73–82, табл. XXIX, XXX; Його ж. Средневековые надписи Софии Киевской. Київ: Наукова думка, 1976. Табл. VIII, IX, X, XI.

⁸ Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської (XI – поч. XVIII ст): В 10 ч., 12 т. Київ: Горобець, 2020. Ч. 10. Т. 1: Північні сходові вежа та хори. С. 276–292.

⁹ Титмар Мерзебургский. Хроника: В 8 кн. / Пер. с лат. И. Дьяконова. Москва: SPSP «Русская панорама», 2005. С. 177, VIII, 31–32.

*Мал. 3. Загальний вигляд графіті на західному ребрі пучкового стовпа.
Написи: 1 – Олісави, 2 – Меркурія-Івана, 3 – Стефана, 4 – Іоана, 5 – Ставрона.*

Звісно, батько привів у Київ із далекої Болгарії не просту черницю, хай би якою вродливою вона не була. На меті у великого князя передусім була велика політика, а не лише особистий інтерес. Слід згадати, що Святослав волів жити в Болгарії й хотів зробити своєю столицею Переяславець на Дунаї: «Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї», куди, за його словами, сходилися всі багатства, а в Києві мав сидіти Ярополк як його намісник. Так не сталося, бо в 972 р. Святослав загинув «в порогах» від рук печенігів, коли повертався в Русь зі свого другого балканського походу. А Ярополк після загибелі Святослава став, за заповітом батька, Великим київським князем (972–980). Через те в Русі спалахнула кривава міжусобиця синів Святослава – Ярополка Київського, Олега Древлянського, який сидів у Овручі, і Володимира Новгородського, двоє перших у якій загинули, а останній в 980 р. вийшов із неї переможцем, сів у Києві й «поклав собі на ложе» вагітну дружину Ярополка. Незабаром вона народила Святополка, визнаного Володимиром власним сином, про якого говорили, що «був він од двох батьків». Це відповіда-

ло родовому звичаю левірату, який передбачав шлюб із удовою брата й усиновлення кровного племінника. У літопису матір Святополка згадується другою після Рогніди в переліку шести дружин, а не в числі восьми сотень наложниць Володимира, а Святополк (Петро) – третім серед його дванадцяти синів, народжених цими «водимими», себто законними дружинами Київського князя, хоча вони були присилувані ним до шлюбу¹⁰.

Мал. 4. Загальний вигляд графіті на північному ребрі пучкового стовпа. Написи: 6 – Михайла, 7 – Якуна, 8 – митрополита Іоанна.

вочевидь, були відіслані подалі від двору, до якогось болгарського монастиря. Адже всі мали забути про саму можливість «ганебного» для імператорської родини споріднення з правителями бунтівної Болгарії. Тим не менш, через знатність родоуду болгарські царів-

Я певна, що матір Святополка була приведена в дружини майбутньому Київському князю Ярополку не випадково, вона, імовірно, походила з дуже знатного, можливо, навіть царського роду, позаяк молода київська династія конче потребувала такої легітимації. На моє припущення, дружина Ярополка була царівною, дочкою болгарського царя Петра I (927–969) та його дружини – візантійської принцеси Марії Лакапіни, онуки Романа I Лакапіна (870–948) від його старшого синаспівправителя Христофора (921–931), яка в 927 р. при вінчанні на Болгарське царство отримала тронне ім'я Ірина. Це ім'я означає «мир», тобто воно символічно скріплювало союз Візантії та Болгарії. У царя Петра від неї було четверо дітей – два сини Борис і Роман та невідомі за іменем дві дочки. Їх згадує візантійський автор кінця X ст. Лев Диякон, сучасник подій. Він свідчить, що з 969 р. при імператорському дворі Никифора Фоки жили дві болгарські царівни, які щойно прибули з Болгарії. Лев називає їх «знаменитими нареченими» юних імператорів Василія II і Костянтина VIII – рідних братів Анни Порфірородної, яка згодом стала дружиною Володимира Великого¹¹.

Слід згадати, що в 969 р. через поразку від Святослава, найнятого візантійськими імператорами Никифором II Фокою (963–969), а після нього – Іоанном I Цимісієм (969–976), болгарський цар Петро зрікся престолу, і за наполяганням візантійців престол посів його син Борис II (969–971), змушений укласти союз зі Святославом, який захопив 80 міст по Дунаю. Втім, у Болгарії полихало антивізантійське повстання, і з волі Цимісія руси незабаром позбавили Бориса свободи. Його разом із родиною привезли до Константинополя й детронізували. Дуже швидко змінилася й ситуація з болгарськими нареченими молодих василевсів – у 969 р. вони,

¹⁰ Літопис руський за Іпатським списком / Пер. з давньорус. Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич. Київ: Наукова думка, 1989. С. 39, 49, 67.

¹¹ Лев Диякон. История / Пер. М. Копиленко; відпов. ред. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1988. Кн. 6.35. С. 48, 192.

ни зберегли свою значимість для київської династії. Тим більше, що в 969 р. Святослав підкорив східну половину Болгарського царства та повернув зброю супроти Візантії, оскільки прагнув сам правити в Болгарії. Однак після поразки в 971 р. від візантійців під Доростолом князь змушений був укласти з Іоанном Цимісхієм мирну угоду й повернутися до Києва. Припускаю, що одним із пунктів угоди між Цимісхієм і Святославом був шлюб дочки царя Петра та сина київського князя Святослава Ярополка. Оскільки на шляху до Києва Святослав загинув «у порогах», його військо привів до Києва воєвода Свенельд, разом із ним прийшла й наречена Ярополка. Так юна болгарська царівна потрапила в Київ як цінна здобич і невдовзі стала дружиною Ярополка, який у 980 р. загинув, а її, вагітну від Ярополка, «поклав на ложе» його брат Володимир.

У такому разі Олісава по лінії матері належала до Македонської династії, а по лінії батька – до першої династії болгарських царів із династії Крума й Симеона. Так можна зрозуміти той факт, що Володимир насильно забрав собі вагітну дружину вбитого з його волі брата-суперника, а заодно «привласнив» і сина останнього в її лоні, себто Святополка. Припускаю, що його матір відіграла не останню роль в іменуванні сина, якого назвали на честь діда **Свято**-слава й батька Яро-полка. Це цілком відповідало тогочасним ще родовим звичаям Русі та владним амбіціям і намірам Володимира, який цим легалізував свою владу. Із софійського графіті ми точно знаємо її ім'я – Олісава (або Єлісава, скандинавською Еллісів), яке є скороченням від імені Єлісавета. Кияни називали її на свій лад – Олісава, як, наприклад, в Русі-Україні, а також у Болгарії Єлену зазвичай називали Оленою, замінюючи першу літеру Є на О. Олісава прожила в Києві близько 40 років, від 980 і принаймні по 1019, коли, мабуть, померла (а може, як і син, загинула) княгинею-матір'ю безталанного Святополка.

Із літопису знаємо, що коли Володимир при своєму хрещенні одружився з візантійською принцесою Анною Порфірородною, він досить толерантно розлучився зі своїми дружинами часів язичництва. Шлюби з ними не були визнані Церквою, і князь дав їм можливість самим вирішити свою подальшу долю. Олісава як християнка могла опинитися в монастирі, адже вже за Володимира, як свідчить його сучасник митрополит-«русин» Іларіон, у Києві «монастирі на горах постали, чорноризці явилися»¹². Та, судячи з усього, Олісава після розлучення з Володимиром залишилася при дворі й прийняла приватне іноцтво (безмужжя й праведне життя), оскільки посідала важливе місце в київській династії. До речі, у візантійських імператорських фаміліях були царствені інокіні, наприклад, дружина прадіда принцеси Анни Лева VI (866–911) цариця Феофанія, яка стала інокінею навіть без розлучення, і жила при дворі, бо була вінчана з імператором церковним шлюбом. Олісава ж, вірогідно, стала інокінею, про що може свідчити її, не притаманне тодішнім світським володаркам, чернече ім'я, яке походить від біблійного імені Елішева, себто «посвячена Богові». Вибір імені тоді слугував інструментом передачі влади та певної зміни в її системі¹³. Лише Ярослав Мудрий, єдиний із князів, назвав дочку Єлісаветою, вочевидь, на честь бабусі, так само, як Анастасію та Анну на честь Рогніди-Анастасії (дочки варязького конунга) і царівни Анни. Тоді вважали, що ім'я людини програмувало її життя, тож дочки Ярослава мали повторити їхню долю, що й засвідчила його династична політика.

Згідно з Біблією, Єлісавою (Елішевою) звали дружину первосвященника Аарона, брата Мойсея – вождя «народу Божого», а саме «другим Мойсеєм» звеличували в Русі Володимира. У такий спосіб, Володимир, одружившись при хрещенні з Анною, мудро вирішив складну проблему своїх двох дружин-християнок: Анна стала великою княгинею, а Олісава залишилася при дворі, де вела чернече життя, як колишня дружина Володимира, родичка Анни та матір найбільш знатного серед старших синів спадкоємця Володимира. До народження Бориса і Гліба в цьому була зацікавлена й їхня матір Анна, із якою Володимир, як випливає зі слів його церковного Уставу, вельми рахувався. Він, акцентуючи вищий серед жінок династії статус Анни, називає її «княгиня моя», тобто велика княгиня, з якою радився при укладенні Уставу і яку славить за її багатий внесок у ризницю Десятинної церкви¹⁴. Судячи з усього, обидві його княгині-царівни були ровесницями і, поза сумнівами, разом виховувалися, коли Олісава жила при візантійському дворі як наречена одного з братів Анни. Відтак син Олісави Святополк був родичем Анни й мав династичний зв'язок із правлячими візантійськими імператорами та спорідненими з ними болгарськими царями. Лише в такому разі Святополк міг бути коронованим візантійським вінцем-степою. Недарма на своїх монетах і печатках Святополк, єдиний після Володимира Вели-

¹² Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. Київ: Наукова думка, 1984. С. 93, 181а.

¹³ Литвина А., Успенский Ф. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва: Индрик, 2006. С. 8.

¹⁴ Шапов Я. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. Москва: Наука, 1976. С. 66–74.

кого Київський князь, незмінно фігурує в стемі та візантійському царському вбранні. Поза сумнівами, він легітимно отримав ці священні регалії від імператорів, а не привласнив їх собі як узурпатор, бо в такому разі їх би ніхто не визнав. Це взагалі було неможливим для країни, яка входила в жорстку ієрархічну систему Візантійської Співдружності держав. На жаль, на цю важливу обставину ніхто з істориків чомусь не звертає увагу.

Ось ще моє спостереження, яке впливає з княжого іменослова. Прикметно, що Святополк охрестив на честь його царственного діда Петром, а свого первістка Анна назвала Борисом (а в хрещенні – Романом), тобто іменами синів Петра, спадкоємців болгарського трону, адже царський та княжий іменослови в усіх аспектах відігравали надзвичайно важливу роль у династіях і в принципах їх спадкоємності. Про значимість і важливість княжого іменослова існує фундаментальне дослідження А. Литвиної та Ф. Успенського¹⁵. Проте ці відомі дослідники не простежують запропоновану мною версію, оскільки слідує традиційним історіографічним підходам до тлумачення тогочасних подій відповідно до «канонічного» літописного тексту. Але ж, як добре відомо, літописи тенденційні, позаяк неодноразово редагувалися в угоду правителям, хоча й зберегли в собі зерно історичної істини, яке істориків слід відділяти від плевели. Не випадково літопис говорить, що Борис (Роман) і Гліб (Давид) народилися «від болгарини», називаючи її водночас «грекинею». Та й біблійне ім'я Давид, яке отримав Гліб при хрещенні, було синонімом слова «цар», отже, означало царський родовід княжича й начебто програмувало його долю. Насправді їх матір'ю була, як справедливо вважають чимало дослідників, візантійська царівна Анна Порфірородна, рідна сестра імператора Василя II (978–1025), час правління якого був апогеєм могутності Візантії.

Борис і Гліб були останніми представниками могутньої Македонської династії по чоловічій лінії. Статус цих княжичів як її фактичних спадкоємців був найвищим у тогочасному європейському світі. Це різко виділяло цих молодших синів Володимира серед братів і стало головною причиною їх трагічної загибелі незабаром після смерті Володимира¹⁶. Скандинавська «Сага про Еймунда» (або «Прядь про Еймунда») вельми реалістично розповідає, що Київ, за заповітом батька, дістався старшому з двох його молодших синів – Бурислейфу (Борису), якого на замовлення Ярислейфа (Ярослава) таємно вбили варяги Еймунда, після чого той приніс голову Бурислейфа князю-замовнику цього злочину. Князь при цьому сполум'янів від хвилювання та остраху за скоєне. Але зберегти таємницю загибелі й поховання Бурислейфа не вдалося, він не зник безвісти, бо, як каже сага, про його похорон дізналося багато людей.

За історичністю своєї розповіді сага, що нагадує ранньосередньовічні хроніки, давно привернула неабияку увагу відомих у цій науковій царині вчених¹⁷. Порівнювати сагу з фольклором недоречно, позаяк вона є усною сакралізованою історією скандинавів, за традицією її мали передавати з уст в уста лише так, «як вона відбулася», нічого в ній не змінюючи. Хоча «Сага про Еймунда» виникла в 1019 р., а була записана в XIII ст., її унікальна розповідь фактично не дистанційована від описуваних у ній подій. Ця риса, до речі, є притаманна й іншим сагам, проте саме «Сага про Еймунда» в описі подій усобиці є напрочуд розлогим, послідовним і реалістичним історичним нарративом¹⁸. Я давно ввела в науковий обіг власну інтерпретацію подій, описаних цією сагою, та присвятила їм спеціальну книжку, яка витримала кілька видань трьома мовами¹⁹.

Отже, змальоване історичне тло виникнення графіті «групи Олісави» необхідно враховувати для їх розуміння та інтерпретації. Хоча графіті самої Олісави добре відоме науці, але через те, що появу собору традиційно датували лише часами правління Ярослава, Олісаву, як зазначено вище, хибно ототожнювали з невідомою із джерел за цим іменем матір'ю Київського князя Святополка II Ізяславича (1093–1113). Вона мала німецьке ім'я Гертруда, а християнське – Олена й за походженням була польською принцесою, дочкою

¹⁵ Литвина А., Успенский Ф. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропоники. Москва: Индрик, 2006. 904 с.

¹⁶ Поппэ А. Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба. Труды Отдела древнерусской литературы. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. Т. LIV. С. 309–312.

¹⁷ Грушевський М. Еймундова сага. Вибір з жерел до історії України-Руси до пол. XI в. М. Грушевський. Твори у 50 т. Львів: Світ, 2004. Т. 6. С. 127–143; Сенковський О. Еймундова сага. О. Сенковський. Збірник сочинень. Санкт-Петербург, 1858. Т. 5. С. 511–573 (пер. с комент.); Джаксон Т. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. С. 290–382; Гуревич А. Избранные труды. История и сага. Москва–Санкт-Петербург, 2020. 368 с.

¹⁸ Див.: Гуревич А. Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. Москва: Искусство, 1990. С. 69–75.

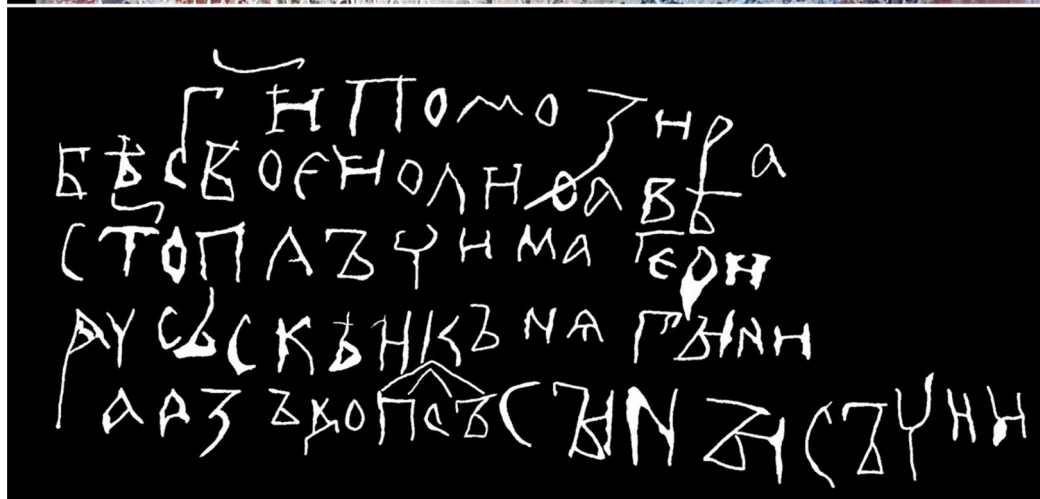
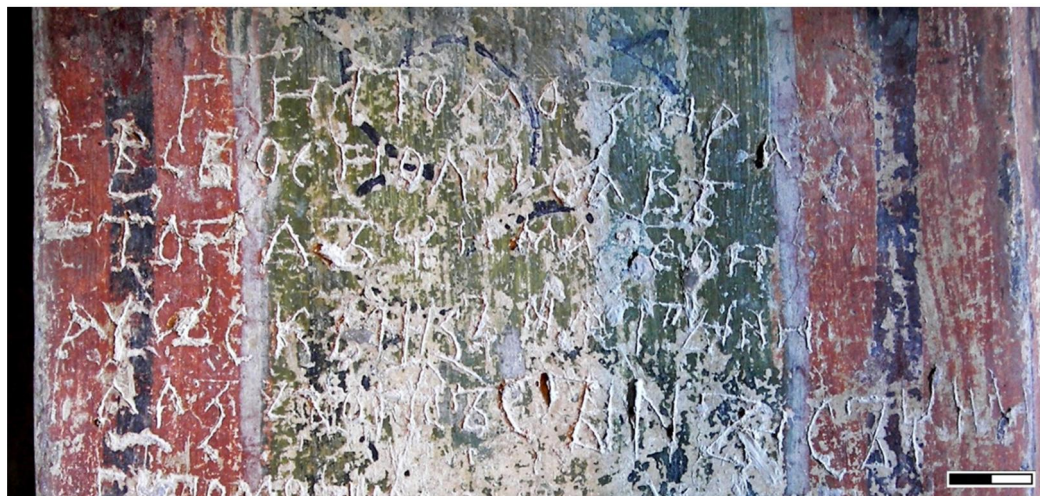
¹⁹ Нікітенко Н. Політичні передумови виникнення Борисоглібського культу: до подій 1015–1019 р. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. Вип. 11. С. 14–26; Ї ж. Від Царгорода до Києва: Анна Порфірородна. Мудрий чи Окаяний? Історико-документальний диптих (укр. рос. та вірмен. мовами). Київ: Горобець, 2017. 232 с.

Мешка II В'ялого. Проте знову наголошую, що ім'я Святополк носив ще один Київський князь – Святополк I Володимирович, який княжив набагато раніше та воював зі своїм братом Ярославом Володимировичем у 1015–1019 рр. за верховну владу в Русі. Одначе про Святополка I і його матір Олісаву (Єлісавету) в науці навіть не йшлося, бо, як вважали раніше (а дехто вважає й донині), собору Святої Софії в Києві тоді ще нібито не існувало. Але кафедральний митрополичий *Софійський* монастир у Києві (значить, і його одноіменний храм), а також невідому за іменем мачуху Ярослава згадує одночасна з цими подіями автентична хроніка Титмара Мерзебургського²⁰. Тобто розглядувані нами графіті «групи Олісави» могли виникнути лише за княжіння в Києві Святополка I, або щойно після його загибелі, проте ще до захоплення Києва Ярославом Новгородським. Усі автори графіті спільно й палко просять Бога про допомогу, що говорить про екстраординарну подію, яка зумовила написання на стіні Софії їх соборної молитви.

Отже, повернімося до графіті «групи Олісави». Інтерпретуючи їх, маємо виходити як із вищевикладеної канви подій, так і з особливостей середньовічної ментальності, звичаєвих норм, церковної обрядовості та світського церемоніалу (мал. 5). На західній площині чільне місце належить графіті самої Олісави (№ 27), яке з розбивкою на слова читається так:

Г҃и помози рабѣ своен олісавѣ стоплѣчи матери рѹсьскѣи кнѣагыни а азъ допсалъ сѣны сѣчни.

Переклад: Господи, помози рабі своїй Олісаві, Святополчій матері, руській княгині. І я дописав синів Святополчих.

Мал. 5. Запис Олісави. Фото й прорис В. Корнієнка.

²⁰ Титмар Мерзебургский. Хроника. С. 177, VIII, 32.

Тут виразно акцентовано слова *Святополчій матері, руській княгині*, які виділені великими заголовними літерами. Титул «руська княгиня» міг належати лише Великій княгині Київській. Важливо також зазначити, що ім'я княгині *Олісава* за скандинавською вимовою звучало *Еллісів*, як, наприклад, скандинави називають у сагах дочку Ярослава Єлисавету, яка стала дружиною норвезького короля Гаральда Сміливого. Графіті Олісави вочевидь тяжіє до часів перебування при київському дворі варягів у першій пол. XI ст. Напис Олісави супроводжується чотирма окремими молитвами «синів Святополчих» і молитвою Київського митрополита першої третини XI ст. Іоанна I, відомого з його чітко датованих вченими-сфрагістами кінцем X – поч. XI ст. підвісних печаток-молівдовулів і київських писемних джерел Борисоглібського циклу. У 2020 р. одна з його іменних печаток, які прикріплялися до митрополичих грамот, була знайдена археологами в засипці ями якраз навпроти головного входу в Софію²¹. Це й зрозуміло, адже при кафедральному соборі існував митрополичий архів, в якому зберігалися грамоти владик.

Прикметно, що серед синів князя паралельно напису Олісави розміщено напис-молитву лише одного з них – зовсім юного Михайла (№ 28), який народився від укладеного близько 1013 р. шлюбу Святополка з польською княжною – дочкою Болеслава Хороброго. Вона була онукою знаменитого князя-хрестителя Польщі Мешка I (Михайла; бл. 935–992) із династії П'ястів, і за традицією назвала сина на його честь. На час одруження з нею Святополку було 33 роки і він, поза сумнівами, до цього шлюбу вже мав дружину, можливо, померлу, а відтак і дітей від неї. Тому під написом Олісави видрапані молитви трьох старших зведених братів Михайла від невідомого нам попереднього шлюбу Святополка I, які носять християнські імена Меркурія-Івана (№ 30), Стефана (№ 451) та Іоана (№ 452). Цікаво, що в цих графіті ім'я Іван пишеться по-різному, що чимось різнить статус княжичів. І це – аж ніяк не сини Святополка II, які носили відомі з літопису княжі імена: Мстислав, Ярослав, Брячислав, Ізяслав, оскільки мали власні княжіння, що не узгоджується з даними графіті. У цих софійських графіті першим явно фігурує старший син Святополка I, Меркурій-Іван. На відокрем від молодших братів, він має подвійне ім'я, тобто двох святих патронів, які були покровителями одноіменних до них земних володарів. Можливо, Меркурій-Іван при народженні призначався наступником Святополка на київському столі, тож дуальне християнське ім'я княжича тут зовсім не випадкове. Перше з них важливіше, бо вказує на його діда Володимира (княжичів називали на честь дідів), який на фресці Софії Київської зіставляється зі знатним полководцем-скіфом св. великомучеником Меркурієм, на образі котрого в 1015 р. видрапано княжий тризуб Володимира²². Друге, спрощене ім'я, можливо, вказує на імператора Іоанна Цимісхія, який уклав зі Святословом угоду про шлюб Олісави з сином останнього Ярополком, чим поріднив династії.

Прикметно також, що всі три «сини Святополчі» називаються не княжими (титульними), а християнськими (хрестильними) іменами, тобто їм за життя їх батька Святополка так і не судилося отримати своїх уділів. Адже їхня матір вочевидь померла, коли батько був ще молодим, тому він одружився знову на польській княжні й то був дуже престижний шлюб. Тим не менш, втративши можливість спадку уділів, вони залишались синами Святополка, отже, легітимними членами великокняжого дому, якими після смерті матері опікувалася, як водилося, їхня бабуся Олісава. Її великою попередницею була княгиня Ольга, яка правила як регентка під час походів Святослава Хороброго й опікувалася його синами від різних шлюбів. Тому «сини Святополчі» зробили свої написи якраз під молитвою Олісави як їх покровительки. Цікаво, що й два молодших брати Меркурія-Івана носили імена імператорів Македонської династії, причетних до родоводу й долі Олісави – Стефана Лакапіна (924–945), який був її двоюрідним дідом, тобто кровним родичем, а також Іоанна Цимісхія (969–976), який першим з імператорів пішов на шлюбний союз представниці Македонської династії (хай і походженням з її бічної гілки) з Київським князем. Мабуть, умовою шлюбу було хрещення Ярополка та його держави, бо саме тоді Візантія активно провадила цю політику серед слов'ян. До того ж Ярополк, вихований своєю бабуся-християнкою Ольгою, як свідчать джерела, схилився до християнства, яке відкривало для Русі можливість увійти до числа цивілізованих, отже, визнаних держав на світовій арені.

Відтак у 1019 р. головним спадкоємцем київського столу серед синів Святополка I, як випливає з графіті, був малий Михайло, який князем чи княжим іменем тут ще не називається. Цей княжич Михайло не може ототожнюватися зі Святополком II (у хрещенні Михайлом), бо, судячи з графіті, він не є повноправним князем і свого княжіння ще не має. Так само й Святополк II ніяк не може згадуватися без княжого титулу й називатися християнським, а не княжим іменем. Наприклад, матір Святополка фігурує тут як «Олісава,

²¹ Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого... С. 62–63.

²² Там само. С. 408–409, 545.

Святополча матір, руська княгиня», тобто вона як Святополча матір носить титул руської княгині. Для середньовіччя дотримання етикету й титулатури – надзвичайно важливі речі. Отже, тут ідеться не про Святополка II, а про молодшого сина Святополка I. Тим не менш, молитва княжича Михайла поставлена окремо, значно вище від молитов його старших, проте нижчих за династичним рангом зведених братів. У цьому Святополк наслідує свого батька Володимира. Адже Володимир після хрещення відмовився від родового «лествичного» права передавати свою владу синам за їх старшинством. Він прийняв візантійський царський звичай призначати спадкоємця й водночас співправителя ще за свого життя та на власний розсуд. Тому й зробив спадкоємцями народжених царівною Анною молодших синів Бориса і Гліба, а відтак старшого за них Святополка позбавив цього права, через що останній повстав проти батька та був ним ув'язнений. Тим не менш, і Святополк так само зробив спадкоємцем молодшого сина Михайла від свого останнього шлюбу, назвавши його іменем хрестителя Польщі Мешка I (Михайла) (960–992), прадіда княжича по материнській лінії. То була данина політичній орієнтації на могутню тоді династію Р'ястів, яка підтримала Святополка I.

Молитва Михайла видряпана вгорі, причому на одному рівні із записом «Святополчої матері, руської княгині Олісави», розміщеному на суміжному пілоні стовпа. Ці молитви явно зіставлені між собою, бо Олісава, судячи з її високого титулу, є регенткою свого малолітнього внука, якому було близько шести-семи років, але він уже вважався спадкоємцем батька. Святополкові ж на той час було близько 38 років, а його матері Олісаві – близько 55–60. Цілком прийнятна за логікою життєва ситуація. Наголошу й на тому, що в цій групі графіті лише одне, яке є чільним, належить княгині, інші сім – можновладним чоловікам, які всупереч канону знаходилися на жіночих хорах. Така ситуація могла виникнути лише за умови відсутності в Києві князя, який залишив регенткою свою матір, котру обов'язково мав оточувати його двір.

Крім того, до цієї групи графіті входять ще два паралельні між собою нижні записи – Якуна (№ 452), що під записом Михайла, а також Ставрона (№ 453), що під молитвами «синів Святополчих». Цими синами Святополка від його першого шлюбу опікувався, судячи з імені, грек Ставрон, який, на мою думку, виконував функцію мажордома (куропалата). Якуна дослідники, услід за С. Висоцьким, суголосно й цілком переконливо вважають варягом (див. нижче). Войовничого варяга Якуна, який, імовірно, служив начальником двірцевої варті (катепаном), за моїм припущенням, можна ототожнити з вуєм (пестуном, наставником) малого княжича Михайла, якого він виховував як князя-воїна. Треба взяти до уваги, що Якун, вочевидь, служив воєначальником у війську Болеслава й Святополка, які були дідом і батьком Михайла. Це повністю адекватна тим подіям ситуація, що відобразилася в графіті.

За архаїчною палеографією цієї групи графіті, їх вважають дуже давніми. Згідно з С. Висоцьким, вони були видряпані не пізніше кінця XI – поч. XII ст., хоча він більше схилився до думки, що їх, імовірно, можна віднести до XI ст. Разом із В. Корнієнком ми вперше датували цю єдину групу написів другим десятиріччям XI ст., якщо точніше – весною або літом 1019 р., тобто часом напередодні загибелі Святополка, коли він ще боровся за владу з Ярославом. Імовірно, Святополк на час написання графіті був відсутнім у Києві й тимчасово залишив регенткою малолітнього сина свою матір Олісаву, яку сучасник і знавець подій хроніст Тітмар Мерзебургський згадує як «мачуху Ярослава» під 14 серпня 1018 р. Про неї йдеться в розповіді Тітмара про взяття Болеславом і Святополком Києва після нищівної поразки Ярослава 22 липня 1018 р. в битві над Бугом²³. Як свідчить літопис, Ярослав після цього розгрому ледь «утік із чотирма мужами до Новгороду» і хотів бігти далі за море, проте новгородці завадили йому, порубали лодії й почали збирати воїв і гроші та найняли варягів для нового походу на Київ²⁴.

Між тим Болеслав зі Святополком тріумфальним маршем рушили на Київ. Тітмар свідчить, що місцеві жителі зустрічали їх як визволителів, а коли вони підійшли до Києва, то його мешканці швидко відкрили переможцям міські ворота. То були побудовані одночасно з Софією Золоті ворота, згадувані в польській хроніці Аноніма Галла (поч. XII ст.). Із неї дізнаємося, що Болеслав на знак взяття Києва вдарив по них оголеним мечем, який від удару вищербився²⁵. Цей меч із часу коронації Болеслава в 1025 р. став коронаційним і зберігається нині у Кракові в музеї Королівського замку на Вавелі. Меч здавна носить ім'я «Щербець» і є головною національною реліквією Польської держави. Щербець неодноразово реставрували, тому він має різночасові елементи, через що реліквію згодом да-

²³ Тітмар Мерзебургський. Хроника. С. 177, VIII, 32.

²⁴ Літопис руський за Іпатським списком. С. 83.

²⁵ Тітмар Мерзебургський. Хроника. С. 177, VIII, 32; Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / Под ред. В. Королюка. Москва: АН СССР, 1961. С. 36.

тують кінцем XII – першою пол. XIII ст., бо, мовляв, у 1018 р. Золотих воріт у Києві ще не існувало. Оце хибне твердження, як виявляється, і є безпідставним антидоказом скептиків. Проте сама реліквія, сучасні їй київські пам'ятки та давні писемні джерела говорять щиро правду. Відомо, що повний латинський напис на мечі стверджував його приналежність спадковому князю Болеславу, володарю Польщі, Мазовії та Ленчиці. Тобто вже до коронації Болеслава меч Щербець засвідчив високу знатність і воїнську славу князя як гідного королівського титулу. Тож маємо відмовитися від зайвого скептицизму й вірити наведеному Анонімом Галлом (сучасником Нестора Літописця) давньому переказу²⁶.

Очоловані митрополитом Київським (як вже знаємо, Іоанном I) кияни зустріли Святополка з великою шаную та покірністю як «свого пана», урочисто несучи йому назустріч мощі святих і різні церковні реліквії. У Києві вони застали мачуху Ярослава та дев'ять його сестер. За словами Титмара, почесна зустріч відбулася «у монастирі Святої Софії», який служив митрополитим осідком і в попередньому 1017 р. «погорів через нещасний випадок»²⁷. Так, за традицією, називали монастир, кафедральним храмом якого був Софійський собор, а погорів не він, а надвірні монастирські споруди, які були дерев'яними. До речі, літопис теж під 1017 р. згадує пожежу київських церков²⁸. Натомість собор, як свідчить його архітектура, мозаїки та фрески другого десятиріччя XI ст., пожежа аж ніяк не знищила, бо в ньому правив служби та зустрічав поважних гостей митрополит і зберігалися церковні реліквії. Після взяття Києва Святополк правив тут до кінця липня 1019 р., тобто майже рік. А потім, за словами літопису, зазнавши поразки на Альті 24 липня 1019 р. від Ярослава Новгородського, Святополк побіг до Польщі й, «гнаний гнівом Божим», безславно згинув десь у пустині «межи Чехами та Ляхами», де «зле покинув він живоття своє»²⁹. Попри різко негативну щодо Святополка тональність розповіді, остання відобразила справжні моменти події. Чехія на північному сході межує з Польщею, тому місце загибелі Святополка цілком реальне. З літописного тексту також випливає, що Святополк був поранений і його несли на ношах: «Коли ж він утікав, то напав на нього біс, і розслабився кості його, і не міг він сидіти на коні, а носили його в носилах ... А він у немочі лежав і, схопившись, говорив: "Осьо женуться, оно женуться! Втікайте!"»³⁰. Тож за Святополком була погоня, яку літописець Ярослава називає хворим маренням його поверженого брата.

Щодо того, як саме загинув Святополк, є ще одне, хоча й досить глухе, відлуння цієї історії, яка була цілком у дусі того часу. Маю на увазі свідчення «Саги про Інгвара Мандрівника» – сина Еймунда, який згадує історію подвигів у Русі свого батька³¹. Інгвар, який побував тут майже на чверть віку пізніше за батька, наче мимохідь згадує, що Ярослав полонив і осліпив свого брата-суперника, якого Інгвар називає Бурислейфом (Борисом). Інгвар орієнтується на єдине абсолютно достовірне для нього джерело – розповідь «Саги про Еймунда», яка була на слуху у варягів і прямо називала вбивцею Бориса його брата Ярислейфа. Однак насправді святого Бориса (Бурислейфа) як ворога Ярослава Інгвар не знав, бо був певний, що Ярослав боровся зі Святополком, якого за часів перебування в Русі Інгвара офіційно проклинали як Окаянного братовбивцю Церква та княжа влада. Так, Бурислейф перетворився у Інгвара на Святополка. Цікаво, що Бурислейфа ототожнили зі Святополком і ті дослідники саги, які також перебували (або перебувають) під впливом складеної книжниками Ярослава літописної легенди. Однак страшна загибель Святополка, якого Інгвар називає Бурислейфом, збереглася в пам'яті скандинавів, які служили Ярославу ще багато років і передавали цю історію з вуст у уста. Осліплення було типовим середньовічним способом позбавитися суперника в боротьбі за престол, найчастіше – приріканням переможеного претендента на ганебну мученицьку смерть. Мабуть, саме така була справжня кончина Святополка, якого з волі Ярослава знущально наділили прізвиськом Окаянний. Це дуже жорстока й трагічна історія, яка, на жаль, донині сприймається на віру такою, якою її запрограмував замовник.

Насправді Святополк був не узурпатором, як із часів Ярослава представляють його літописи та близькі до них джерела, а вслід за ними – більшість істориків. Він був повно-

²⁶ Про датування Золотих воріт див.: Нікітенко Н. 1000-річчя Золотих воріт. *Православ'я в Україні*: 36. мат. VI Міжнар. наук. конф., присвяченої 1000-літтю духовних зв'язків України з Афоном (1016–2016) та 25-літтю Помісного собору Української Православної Церкви (1–3 листопада 1991 р.). Київ: Київська православна богословська академія, 2016. С. 694–702; Ї ж. Датування Софії Київської і «міста Ярослава» за результатами натурних досліджень. *Софійський часопис*. Мат. X міжнар. наук.-практ. конф. «Софійські читання», присвяченої 85-річчю Національного заповідника «Софія Київська» (1934–2019) і 90-річчю музею «Кирилівська церква» (1929–2019) (Київ, 19–20 вересня 2019 р.). Київ, 2020. Вип. 4. С. 58–76.

²⁷ Титмар Мерзебургський. *Хроника*. С. 177, VIII, 32.

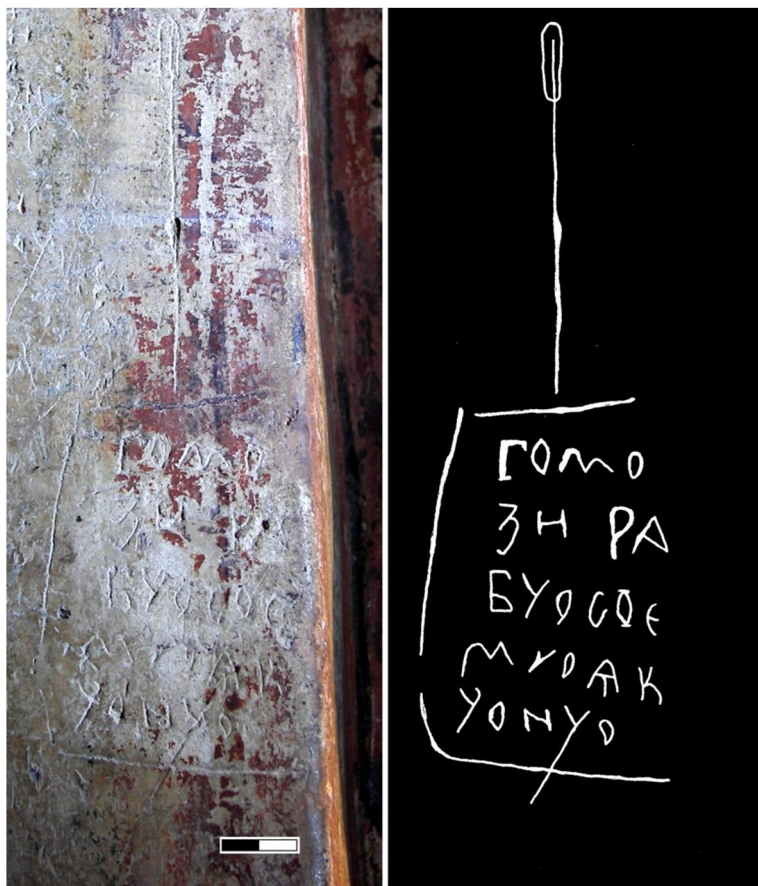
²⁸ Літопис руський за Іпатським списком. С. 82.

²⁹ Там само. С. 84.

³⁰ Там само.

³¹ Глазырина Г. *Сага об Інгваре Путешественнике*. Москва: Восточная литература, 2002. 464 с.

правним Київським князем, як те засвідчує сучасна подія і цілком об'єктивна в цьому питанні хроніка Титмара та неглинні «візитки» Святополка – його монети й печатки. У хроніці зазначено, що Болеслав одразу після взяття Києва та вокняжіння в ньому Святополка направив послів до імператора Василя II з повідомленням про свій успіх, а також із пропозицією дружби й «усіх благ» і пересторогою не вступати з ним у ворожнечу³². Звісно, Болеслав знав, що дійде згоди з імператором, але обстоював перед ним свій сюзеренітет над Руссю. Так само й Василь II знав, хто насправді винен у загибелі його племінників, і цілком був на боці Святополка. А відтак Святополк I незабаром був коронований візантійцями як споріднений з імператорами кесар, другий за рангом після василевса, про що беззаперечно свідчать його монети (їх знайдено аж 50) і печатки. Вони вочевидь були виготовлені в Києві на монетному дворі Володимира, причому щойно після інтронізації (обряду «посадження на стіл») Святополка в Софії восени 1018 р. Як і Володимир, Святополк I на своїх монетах і печатках представлений у царському вбранні, із короною на голові. Більше ніхто з Київських князів, у тому числі Ярослав, так не зображений. Цим артефактним свідченням про Святополка як легітимного Київського князя суголосні графіті «групи Олісави» на стіні тисячолітньої Софії Київської.

Мал. 6. Запис Якуна та малюнок весла. Фото й прорис В. Корнієнка.

Саме Святополку I в 1018–1019 рр. служив варяг Якун, який зробив напис на стіні Софії в числі графіті «групи Олісави» (мал. 6). Графіті Якуна (№ 29), яке перебуває на північній площині ребра стовпа, раніше не надавали особливого значення, вважаючи його другорядним. С. Висоцький давно встановив, що запис Якуна зробив варяг-християнин, який не надто добре володів руською грамотою, тому й припустився явних помилок. На думку дослідника, Якун був наближеною до Київського князя особою, можливо, його мечником. Проте до уточнення особи Якуна як конкретної історичної особи справа не дійшла, оскільки науковці вочевидь не вважали атрибуцію вірогідною³³. Таку можливість надало запропоноване мною датування побудови Софії в другому десятиріччі XI ст. Щодо

³² Титмар Мерзебургский. Хроника. С. 177, VIII, 33.

³³ Высоцкий С. Древнерусские надписи Софии Киевской... С. 81–82. Табл. XXXI, 2, XXXII, 2.

історичної персоніфікації Якуна, я нещодавно висунула й аргументувала нову гіпотезу. Вважаю, що це графіті на стіні Софії залишив у 1019 р. знаменитий норвезький конунг, ярл Хакон (Hákonr) або Хакун (Hákur), якого в Русі, відповідно до слов'янської вимови, називали Якуном без притаманного скандинавам першого придихального звуку Х із наголосом на Я, як, наприклад, в імені Яків³⁴. Графіті читається так: *помози раву соему ак уонуо*. Переклад: *Помози рабу своєму Якуну*. Тут наявні не лише граматичні а й, на мою думку, фонетичні помилки варяга, який лише нещодавно трохи навчився говорити руською мовою. Він писав невпевнено, і йому хтось допомагав креслити незвичні для варяга слов'янські літери, які досить коряві й загострені подібно до рун. Над цим написом бачимо накреслений Якуном його сакральний «службовий» символ – досить виразний рисунок варязького весла, яке С. Висоцький хибно сприйняв за стрілу з оперенням. Але на стіні чітко простежується овальна лопать весла з поздовжнім ребром посередині. Воно тягнеться на 10 см вгору та, проминаючи записи старших «синів Святополчих» на суміжній стороні ребра, впирається в запис їх молодшого зведеного брата Михайла, пестуном якого був Якун. Про «князя варязького» Якуна можна дізнатися з літопису, який під 1024 р. свідчить, що наприкінці другого десятиріччя XI ст. Якун (Хакун) з'явився в Русі й найнявся на службу до київського князя. Але софійське графіті засвідчує, що Якун був у Києві на 5 років раніше, вже 1019 р.

Ким же був цей Якун-Хакон? Я ототожнила його зі знаменитим вікінгом, ярлом, тобто верховним правителем Норвегії Хаконем Ейрікссоном, який народився близько 998 р. Він був представником розлогого роду першого короля Норвегії Харальда I Прекрасноволосого (872–930), лише чії нащадки (як у князів Русі – Рюрикoviчi) могли бути норвезькими королями. Хакон був єдиним сином короля Ейріка Хаконссона, правителя Норвегії в 1000–1014 рр. Матір'ю Хакона Ейрікссона була Гюда, дочка короля Данії Свена Виллобородого й зведена сестра знаменитого данського короля Кнуда Могутнього (Великого). Отже, по матері Хакон був данцем, по батькові – норвежцем. У 1014–1016 рр. йшла війна за Англію між англійським королем Етельредом і данським – Кнудом Могутнім. У 1014 р. Ейрік покинув Норвегію, залишивши тут сина Хакона, і взяв участь у військовому поході свого сюзерена Кнуда Могутнього в Англії. Кнуд став королем Англії, призначивши Ейріка ярлом графства Нортумбія. Цим скористався родич і супротивник Ейріка, його ровесник Олав Харальдссон (Олав Святий), який був на боці англійського короля. У 1015 р. Олав Святий прибув до Норвегії та оголосив себе її королем. Після нищівної поразки від Олава Святого Хакон Ейрікссон побіг до Англії. Там його добре прийняв рідний дядько, король Англії та Данії Кнуд Могутній. Він дав Хакону титул правителя Королівських Островів. Із цим титулом Хакона Ейрікссона згадано під 1016–1030 рр. Проте насправді в проміжку між 1016 р., коли Хакон Ейрікссон був вигнаний із Норвегії, і 1028 р., коли він на короткий термін повернув собі владу, про його долю зі скандинавських джерел нічого не відомо.

А відтак після 1016 р. на цілих 12 років історія Хакона Ейрікссона переривається. Він знову наче вириває з небуття в 1028 р. Саме тоді Кнуд Могутній вигнав із Норвегії короля Олава Святого та призначив на його місце свого племінника Хакона Ейрікссона. Пізньої осені 1029 чи 1030 р. Хакон відплив із Норвегії до Англії й загинув під час кораблетроці в протоці Північного моря біля Шотландії. Відомо, що Хакон Ейрікссон якраз перед тим одружився з Гуннхільдою, племінницею Кнуда Могутнього. Від шлюбу з нею він мав дочку Боділь. Час його одруження з Гуннхільдою відомий із саг – це 1029 р.

У «Повісті временних літ» Якуна згадано під 1024 р. як князя варязького (тобто конунга), по якого відрядив за море Ярослав, щоб той зі своїми варягами допоміг йому здолати брата Мстислава, який прагнув захопити Київ: «І прийшов [князь] Якун із варягами. А був Якун сей гарний, і накідка в нього злотом була виткана. І прийшов він до Ярослава, і Ярослав із Якуном рушив на Мстислава». У «січі сильній і страшній» під Лиственем (північ Чернігівщини) Ярослав був розбитий, а Якун так швидко втік, що загубив свою золоту «луду»³⁵. Під «лудою» зазвичай розуміють шитий золотом плащ, але вважаю, що то був не плащ, бо «луда» також означає головну пов'язку. То, імовірно, була цінна інсигнія-діадема, золотий обруч, як ознака його королівського родоводу. Ця луда була ще й необхідною річчю для скріплення акцентованого в сагах довгого густого волосся Хакона, себто Якуна. А от важкий, шитий ниткою із золота плащ заважав би Якунові, який бився у самій гущі запеклої січі, та й загубити головний обруч значно легше, ніж важкий плащ.

Ще одне, досі поширене в науці, непорозуміння. Літопис начебто повідомляє, що Хакон був сліпим. Однак давно помічено, що таке читання є наслідком хибного словоподі-

³⁴ Нікітенко Н. Автограф норвезького короля, ярла Хакона Ейрікссона у графіті «групи Олісави» на хорах Софії Київської. *Софійський часопис*. Київ, 2023. Вип. 7. С. 11–32.

³⁵ Літопис руський за Іпатським списком. С. 86.

ду виразу *и вѣ Якунъ слѣпъ*, хоча насправді він був не сліпим, а красенем (від слова *лѣпъ* – гарний, вродливий). Сліпий в жодному разі не міг бути командувачем і навіть учасником жорстокої, кривавої битви під Лиственном. Колоритним, зокрема, є опис Якуна-Хакона Ейріксона в дуже давній сазі про Олава Святого, де йдеться про те, як близько 1015–1016 рр. претендент на норвезький трон Олав Харальдссон приплив у Норвегію й захопив ярла Хакона, сина Ейріка: «І ось ярла привели на корабель конунга. Було йому тоді 17 років, і був він найвродливішим чоловіком, волосся у нього було довге й гарне, як шовк, і було перетягнуто золотим обручем. Він сів на кормі. Тоді Олав конунг сказав: “Правду кажуть, що ти і твої предки по батьківській лінії вродливіші за інших людей. І ти, Хакон, – сказав він, – чоловік енергійний і гідний. Але тепер закінчилися твоя удача, твоя слава і твоя сила, які були з тобою в цій поїздки”. За збереження Хакону життя Олав узяв з нього клятву назавжди покинути Норвегію»³⁶. Цікаво відзначити, що нащадки Харальда Прекрасноволого по чоловічій лінії справді славилися своєю відвагою та вродою.

Вважаю, що завдяки графіті варяга Якуна на хорах Софії Київської, в біографію норвезького конунга ярла Хакона Ейріксона можуть бути вписані її невідомі сторінки. Як уже сказано, доля Хакона Ейріксона між 1015–1028 рр. невідома. Але цю лауну дають змогу заповнити як вищенаведене літописне повідомлення під 1024 р. про участь Якуна-Хакона в битві під Лиственном і втрату ним під час втечі золотої луди, так і виявлений у Софії Київській автограф конунга й ті нові дані, що випливають із розлогого софійського циклу графіті «групи Олісави», до якого входить і графіті Якуна-Хакона. Судячи з софійського графіті, Якун-Хакон (Хакун) прийшов у Київ не в 1024 р., а принаймні на шість років раніше, у 1018-му, разом із Болеславом Хоробрим і Святополком I – під час міжусобиці синів Володимира Великого, що спалахнула після його смерті в 1015–1019 рр. Мабуть, Хакон Ейріксон після вигнання його з Норвегії Олавом Святим опинився в Польщі при дворі Болеслава Хороброго. Але як? Спробую відтворити ситуацію, в якій опинився Хакон Ейріксон після вигнання його з Норвегії.

Зазвичай конунга-вигнанця супроводжував загін відданих йому воїнів, і Хакон не був винятком. Куди міг податися молодий конунг зі своїм загоном після вигнання з Норвегії? Звісно, як і всі варязькі ватажки, – туди, де можна вигідно найнятися на військову службу, отримавши високу посаду при дворі та належну шану й хорошу плату. Тоді в Європі йшла велика затяжна війна між двома могутніми правителями – германським імператором Генріхом II і польським князем Болеславом Хоробрим. Судячи з усього, Хакон після свого вигнання з Норвегії в 1015 / 1016 рр. опинився неподалік від батьківщини при дворі Генріха II, тим паче, що й сам як норвежець був за походженням, звичаями та мовою германцем. У сусідній Саксонії, яка була ядром держави Генріха II, а Мерзебург – його улюбленим палацом, Хакон потрапив у свою стихію та взяв активну участь у військових виправах імператора. Але 30 січня 1018 р. між Генріхом II і Болеславом Хоробрим було укладено Будишинський мир, який поклав кінець 15-річним германо-польським війнам 1003–1018 рр. Тож Хакон Ейріксон зі своїми вояками знову опинився не при справах і без платні, і мусив знайти нового можновладного наймача. І такий незабаром з'явився. За домовленістю з Болеславом Хоробрим, Генріх II зобов'язався допомогти польському князеві в поході на Київ. Генріх, звісно, волів позбавитися зайвих витрат і проблем від норвезьких і вимогливих найманців-варягів, які вже стали йому непотрібними. А от Болеславу вони вельми знадобилися. Той якраз розгорнув велику війну з Ярославом, який захопив київський стіл, що належав по праву старшинства його братові Святополку – зятеві Болеслава. Так Хакон перейшов на службу до Болеслава та з настанням літа вирушив із ним у похід на Русь. 22–23 липня 1018 р. обидва війська зустрілися на Волині, де сталася битва над Бугом, у якій Ярослав зазнав нищівної поразки й побіг «з чотирма мужами» до Новгороду. А Болеслав зі Святополком (а з ними – конунг Хакон Ейріксон) швидким маршем пішли на Київ.

У поході їм «допомагали 300 мужів із нашого боку, 500 – від угорців, печенігів же 1000», які 14 серпня 1018 р. взяли Київ³⁷. Тож Хакон, вочевидь, очолив загін із 300 норвежців, які до того були на службі в Генріха II. І відтоді розпочинається вже київська епопея Хакона Ейріксона, яка закінчилася восени 1024 р. його втечею у Скандинавію після нищівної поразки Ярослава в битві під Лиственном. Ця битва була фінальною у боротьбі за київський стіл, який зрештою дістався Ярославу. У 1026 р. він поділив владу в Русі зі своїм братом Мстиславом Чернігівським по Дніпру: Київ із Правобережжям отримав Ярослав, Чернігів із Лівобережжям – Мстислав. Але Мстислава Хороброго Ярослав боявся, і фактично не сидів у Києві аж до смерті брата в 1036 р., майже постійно перебуваючи в

³⁶ Снорри Стурлусон. Круг Земной. Москва: Наука, 1980. С. 76.

³⁷ Титмар Мерзебургский. Хроника. С. 177, VIII, 32.

Новгороді. Звісно, не останню роль зіграла втеча Хакона з його варягами в Скандинавію, які становили ядро дружини Ярослава, який не славився військими подвигами.

Із хроніки Тітмара, інформаторами якого були учасники походу Болеслава та Святополка, які повернулися в Саксонію одразу після його закінчення, дізнаємося, що в 1018 р. Київ був великим і багатим містом. Тут було 400 церков, 8 ринків і без числа люду «із сильних біглих рабів, звідусіль прибулих сюди, і особливо зі швидких данів», тобто воїнів-варягів. Хроніка повідомляє, що в Києві, крім мачухи (на моє переконання – Олісави) і дружини Ярослава, який утік до Новгорода, залишилися дев'ять його сестер, тобто дочок Володимира Великого³⁸. Вони були вельми престижними нареченими для конунга Хакона, і одна з них могла стати його дружиною. Але доля склалася інакше, бо владу в Києві незабаром захопив Ярослав, у якого були свої плани та розрахунки. Звісно, першими в немилість нового правителя потрапили наближені слуги його суперника Святополка. Хакону треба було силою зброї заслужити довіру й особливу честь у нового князя. Хакон став воєначальником у Ярослава, який в 1024 р. зазнав нищівної поразки в битві зі Мстиславом при Листвені та втік до свого Новгорода, а Хакон – до Скандинавії. Там Хакон вирушив до свого батька Ейріка Хаканссона, який правив у Нортумбрії на півночі Англії. Але якраз того ж 1024 р. його батько Ейрік помер, тому Хакон подався звідти до дядька по матері, короля Англії і Данії Кнуда Могутнього. За тих часів дядько по матері (у Русі – вуй) в разі смерті батька відігравав його роль для небожа. Тож від Кнуда Хакон отримав титул правителя Королівських Островів, що біля берегів Шотландії, ставши, за традицією, васалом Кнуда. У 1028 р., після вигнання з Норвегії Олава Святого, Кнуд Могутній призначив на його місце свого племінника Хакона Ейрікссона, який незабаром загинув у кораблетрощі. Тим не менш, він увійшов в історію повноправним правителем Норвегії, в якій його донині пам'ятають як славного короля-вікінга. Однак навіть не підозрюють, що Хакон залишив автограф далеко від батьківщини, на стіні Софії Київської тоді, коли загадково й невідомо куди надовго зник зі Скандинавії. Сподіваюсь, що викладена в цій статті історія має не лише науково-пізнавальний характер, а й дає змогу усвідомити давність, розгалуженість і глибину контактів Русі-України з народами Європи.

References

- Dzhakson, T. (2012). *Yslandske korolevskie sahy o Vostochnoi Evrope* [Icelandic royal sagas about Eastern Europe]. Moscow, Russia.
- Hlazuryna, H. (2002). *Saha ob Ynhvare Puteshestvennyke* [Saga of Ingvar the Traveller]. Moscow, Russia.
- Hurevych, A. (2020). *Yzbrannyye trudy. Ystoryia y saha* [Selected works. History and saga]. Moscow; Sankt-Peterburg, Russia.
- Korniienko, V. (2020). *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI – poch. XVIII st): V 10 ch., 12 t.* [Graffiti corpus of St Sophia of Kyiv (11th – the early 18th c.): In 10 parts, 12 vols]. Kyiv, Ukraine.
- Lytvyna, A., Uspenskyi, F. (2006). *Vybor ymeny u russkykh kniazey v X–XVI vv. Dynasticheskaia ystoryia skvoz pryзму antroponymyky* [The choice of name among Russian princes in the 10th–16th c. Dynastic history through the prism of anthroponymy]. Moscow, Russia.
- Nikitenko, N. (2000). *Politychni peredumovy vynyknennia Borysohlybskoho kultu: do podii 1015–1019 r.* [Political prerequisites for the emergence of the Borys Hlybskyi cult: to the events of 1015–1019]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty – History of Ukraine: little-known names, events, facts*, 11, P. 14–26. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2016). *1000-richchia Zolotykh vorit. Pravoslav'ia v Ukraini* [1000th anniversary of the Golden Gate. Orthodoxy in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2017). *Vid Tsarhoroda do Kyieva: Anna Porfirorodna. Mudryi chy Okaiannyi? Istoryko-dokumentalni dyptykh (ukr. ros. ta virmen. movamy)* [From Tsargrad to Kyiv: Anna Porfirorodna. Wise or reprobate? Historical and documentary diptych (in Ukrainian, Russian and Armenian)]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2020). *Datuvannia Sofii Kyivskoi i «mista Yaroslava» za rezultatamy naturnykh doslidzhen* [Dating of Sophia of Kyiv and the «City of Yaroslav» by the results of field research]. *Sofiiskyi chasopys – Sofia journal*, 4, P. 58–76. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2022). *Sofia Kyivska Volodymyra Velykoho* [Sophia of Kyiv of Volodymyr the Great]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2023). *Avtohrاف norvezkoho korolia, yarla Khakona Eirikssona u hrafiti «hrupy Olisavy» na khorakh Sofii Kyivskoi* [Autograph of the Norwegian king, Jarl Hakon Eiriksson in the graffiti of the «Olisava group» on the choirs of St Sophia of Kyiv]. *Sofiiskyi chasopys – Sofia journal*, 7, P. 11–32. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N., Korniienko, V. (2008). *Hrafiti «hrupy Olisavy» na pivnichnykh khorakh Sofii Kyivskoi. Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura* [Graffiti of the «Olisava Group» on the northern choirs of St Sophia of Kyiv. Monuments of Ukraine: history and culture]. *Naukovyi chasopys Min-va kultury Ukrainy – Scientific journal of the Ministry of culture of Ukraine*, 1, P. 19–29. Kyiv, Ukraine.

³⁸ Титмар Мерзебургский. Хроника. С. 177, VIII, 32.

Nykytenko, N., Korniyenko, V. (2012). Drevneishye hruffyty Sofyy Kyevsokoi y vremia ee sozdaniya [The most ancient graffiti of St Sophia of Kiev and the time of its creation]. Kyiv, Ukraine.

Poppe, A. (2003). Zemnaia hybel y nebesnoe torzhestvo Borysa y Hleba. Trudy Otdela drevnerusskoi lyteratury [Earthy death and heavenly triumph of Boris and Gleb. Proceedings of the Department of Old Russian literature]. Sankt-Peterburg, Russia.

Нікітенко Надія Миколаївна – докторка історичних наук, професорка, завідувачка науково-дослідного відділу «Інститут "Свята Софія"» Національного заповідника «Софія Київська», заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Nikitenko Nadiya – doctor of historical sciences, professor, head of the research department «Institute "Saint Sophia"» of the National reserve «Sophia Kyivska», honored worker of culture of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

E-mail: nadinik@ukr.net

PRINCESS OLISAVA AND HER ENVIRONMENT IN THE GRAPHITE OF SOPHIA OF KYIV

*In the choirs of Sophia of Kyiv, a unique complex of 8 name graffiti of the «Olisava group», which was attributed to the border of the 11th–12th c. and associated with Svyatopolk II Izyaslavych, was read in a new way. **The purpose** of the publication is to clarify the dating and authorship of the graffiti for a correct understanding of the era of their appearance. **The methodological basis** is the principle of historicism and the causal approach, which requires comprehensive knowledge of written sources and the Sophia cathedral, understanding of the religious and worldview component. **Conclusions and their scientific novelty.** The graffiti is dated 1019 and belongs to the time of the regency of Olisava, the mother of Svyatopolk I Volodymyrovych, who reigned in Kyiv in 1018–1019. The hypothesis that Olisava was the daughter of tsar Peter I of Bulgaria and the Byzantine princess Irina Lakapina and became the wife of Yaropolk Sviatoslavich has been proposed and substantiated, and after his death – of Volodymyr the Great and was her until his marriage to the Byzantine princess Anna Porfirorodna. During her life in Kyiv in 972–1019, Olisava played a prominent role in the princely dynasty and in the life of the state. This group of graffiti also includes the autographs of King Hakon Eiriksson of Norway, metropolitan John I, and others. Graffiti brings us closer to an objective perception of contemporary events both in Russia and throughout Europe.*

Key words: St Sophia of Kyiv, dating of the cathedral, graffiti, princely name list, Sviatoslav the Brave, Yaropolk Sviatoslavych, Volodymyr the Great, Sviatopolk I, Yaroslav the Wise, Princess Olisava, Emperor Basil II, tsar Peter I of Bulgaria, prince Boleslaw the Brave of Poland, Yakun the Varangian, king Hakon Eiriksson of Norway.

Дата подання: 5 лютого 2024 р.

Дата затвердження до друку: 5 квітня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітенко, Н. Княгиня Олісава та її оточення в графіті Софії Київської. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 5–21. DOI: 10.58407/litopis.240201.

Цитування за стандартом APA

Nikitenko, N. (2024). Kniahynia Olisava ta yii otocennia v hrafiti Sofii Kyivskoi [Princess Olisava and her environment in the graphite of Sophia of Kyiv]. *Siverianskyi litopys – Siberian chronicle*, 2, P. 5–21. DOI: 10.58407/litopis.240201.

Андрій Царенок

«ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЗВІР», «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПТАХ» ТА КНИГА ПРОРОКА ЄЗЕКІЇЛЯ

DOI: 10.58407/litopis.240202

© А. Царенок, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9461-7305>

***Мета** статті полягає в обґрунтуванні додаткової версії щодо сутності рельєфного зображення, знайденого в Чернігові в 1948 р. під час дослідження Борисоглібського собору. Послугуючись методами герменевтичного кола та презумпції головних культуротворчих джерел, автор указує на цілком вірогідну доцільність вивчення різьблених малюнків, які, мабуть, являють собою не тільки художню, але й смислово цілісність, за допомогою апеляції до біблійних текстів, аналізу образності на сторінках Святого Письма. Такий підхід уможливорює висновок про істотну подібність, що існує між досліджуваним зображенням та старозавітною притчею про двох великих орлів, кедр та лозу, яку ми знаходимо в Книзі пророка Єзекіїля. Із цього погляду, як можна припустити, загадкове зображення химерної істоти, відомої під назвою «Чернігівський звір», слід трактувати як збірний образ згаданого в першоджерелі фараона й водночас як образ диявола.*

***Ключові слова:** Чернігів, Борисоглібський собор, рельєфне зображення, образ, смисл, Біблія, притча.*

Рельєфне зображення з Чернігівського Борисоглібського собору.

Постановка проблеми. Як добре відомо, одним із найзагадковіших артефактів, що їх було знайдено під час досліджень пам'яток храмової архітектури Чернігова (та й усїєї України й навіть, наважимося стверджувати, усїєї Європи), є рельєфне зображення незвичайної тварини, яке свого часу, судячи з усього, являло собою складову оздоблення зведеного в XII ст. собору на честь святих Бориса й Гліба. У середовищі небайдужих до минувшини осіб і досі не вщухає інтерес до цього витвору середньовічного мистецтва: вирізьблена на ньому істота сподобилася титулу «чернігівського звіра» й нерідко розглядається в якості символу нашого міста. Хоча рельєф було виявлено ще 1948 р., і до сьогодні точаться дискусії, що або кого саме ми бачимо на ньому. Версій, що пояснюють сутність цього прикметного зображення, існує чимало. Обрати з них правильну чи взагалі, ураховуючи цінні здобутки попередників, запропонувати якусь нову, більш вірогідну – актуальне завдання для сучасного дослідника культурних традицій.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить про те, що в «полюванні» на «чернігівського звіра», починаючи із середини минулого століття й дотепер, узяти участь багато фахівців – істориків, археологів, мистецтвознавців, культурологів, філософів та богословів.

Вельми цікавим узагальненням численних спроб дослідити й урешті-решт ідентифікувати рельєф постає нова праця археологині О. Черненко «Чернігівський звір з Борисоглібського собору»¹. Завдяки цій статті можна вчергове переконатись у неабиякій складності трактування знайденого в Чернігові малюнка: у зображеній на ньому істоті дослідники могли бачити чи крилату рись (М. Холостенко), чи стилізованого барса (М. Остапенко), чи персонажа язичницьких вірувань Симаргла (В. Богусевич, Б. Рибаків), чи, зрештою, дракона (Є. Воробйова, Т. Макарова). Проаналізувавши різні погляди на сенс, закладений у загадковий малюнок, О. Черненко виділяє дві основні версії відповіді на це нелегке питання. По-перше, це так звана «слов'янська» версія, згідно з якою «дивозвір» на рельєфі з'являється внаслідок впливу на тогочасні мистецькі традиції давньої слов'янської (і не тільки самої лише слов'янської) міфології – переказів про все того ж Симаргла. Такий погляд був запропонований та популяризований уже згадуваними В. Богусевичем і Б. Рибаківим ще за радянських часів (слід додати, що й нині він має своїх прихильників).

Другу головну версію трактування зображення загадкової істоти О. Черненко називає «західноєвропейською» або «романською». Вона, як указує дослідниця, базується на подібності «чернігівського звіра» «до драконоподібних істот у романському мистецтві»². (Відзначимо, що, як засвідчує ознайомлення зі студіями інтерпретаторів рельєфного зображення, чіткої демаркаційної межі між наведеними версіями все ж немає: ми можемо мати справу з комбінацією «слов'янського» погляду із «романським»³; однак виділення таких версій, безперечно, має свої доволі відчутні підстави).

О. Черненко підтримує другий, «романський» спосіб тлумачення рельєфу: на її думку, зображеною істотою постає саме дракон. Зокрема, вважає археологиня, така «атрибуція є достатньо переконливою, з огляду на те, що передача деталей зображення ... є властивою романському мистецтву»⁴; окрім того, «романська версія трактовки чернігівського звіра відповідає й особливостям архітектури Борисоглібського собору»⁵.

Що ж до «слов'янської» версії, то, за О. Черненко, її підстави «є досить непевними»⁶. І в одному зі своїх інтерв'ю дослідниця недвозначно наголошує на тому, що «чернігівський звір» у будь-якому випадку не являє собою персонажа язичницького культу⁷; інакше кажучи, ототожнювати його із Симарглом недоречно.

Цей або принаймні схожий погляд сповідують і чимало інших сучасних учених. Так, на переконання С. Колесника та О. Колесник, хоча в літературі зображену на рельєфі істоту зазвичай ідентифікують як Симаргла, але така «прив'язка» «є вельми умовною, адже не збереглося жодного зображення або детального опису цієї істоти»⁸.

Історик та богослов С. Шумило вважає, що православні єпископи, яких у часи зведення Борисоглібського собору прислали на Русь із Візантії, аж ніяк не могли допустити зображення в християнському храмі язичницького ідола. Задля правильного з'ясування, у чому ж саме полягає смисл давнього різьблення, дослідник, на нашу думку, логічно й доречно пропонує звернутися до текстів Біблії, а саме до Книги пророка Єзекіїля та Одкровення Іоанна Богослова. За С. Шумилом, якщо ми візьмемо до уваги алегорію, присутні на сторінках Священного Писання, то зробимо такий чіткий висновок: «чернігівський звір» виступає символом одного з Євангелістів. «В християнській іконографії здавна символом святого Апостола Марка є тварина з головою лева та з крилами. Царська тварина, символ могутності й сили». До того ж, С. Шумило робить ще один украй важливий крок у пошуках відповіді на означене питання. Він прагне зрозуміти й пояснити, кого ж саме ми зустрічаємо на знайденому в процесі дослідження собору рельєфному зображенні, звертаючи увагу й на супутнє йому зображення: як відомо, поруч із «чернігівським звіром» – на суміжному боці блоку, частково вкритому різьбленням, – знаходиться й «чернігівський птах». С. Шумило ідентифікує його як орла, який на іконах символізує іншого Євангеліста – Іоанна Богослова. «Це лише вчергове підтверджує, що ми, швидше за все, маємо справу саме з християнськими символами Святих Апостолів-Євангелістів», – резюмує вчений⁹.

Як бачимо, спектр варіантів тлумачення образу, що колись вражав вірян-русичів, справді доволі широкий. Гадаємо, жоден із них, на жаль, не можна вважати правильним

¹ Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 7–20.

² Там само. С. 15.

³ Див.: Личковах В. Чернігово-Сіверська культурологічна регіоніка. Чернівці, 2011. С. 64.

⁴ Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. С. 16.

⁵ Там само. С. 18.

⁶ Там само. С. 13.

⁷ Див.: Назаренко В. «Чернігівський звір»: між християнським образом і язичницьким символом. *ТОВ «Земля і воля»*. URL: http://zemlyaivolya.net/news/chernigivskiy_zvir_mizh_hristiyanskim_obrazom_yazi.html.

⁸ Колесник С., Колесник О. Чернігівський звір поза часом і простором. *Чернігівщина incognita*. Чернівці: Чернігівський обереги, 2004. С. 127–128.

⁹ Див.: Назаренко В. «Чернігівський звір»: між християнським образом і язичницьким символом...

або остаточно правильним. Навіть найбільш удалі пояснення лишають певні питання. Так, ототожнення «чернігівського звіра» із драконом змушує замислитися над тим, а що ж саме символізував цей драконоподібний образ: європейські культурні традиції доби Середньовіччя були просякнуті символізмом. Ідентифікація ж крилатої істоти з головою та передніми лапами хижака (лева, а можливо, і собаки) і водночас із довгим зміїним хвостом, покритим риб'ячою лускою¹⁰, як хрестоматійного символу апостола Марка, видається принаймні не зовсім переконливою, позаяк схожість зображеного звіра з левом (навіть левом із крилами) у кращому разі є лишень частковою. Відповідно, сутність незвичайного образу все ще більшою чи меншою, але таки значною мірою постає таємницею, і завдання дослідників сьогодення природно полягає у здійсненні нових спроб її розкриття – у пропонуванні нових достойних версій того, який саме сенс «заховався» за вражаючою й загадковою формою різьбленої bestii із глибини віків.

Метою цієї статті виступає обґрунтування додаткового варіанта тлумачення смислу рельєфного зображення, знайденого під час дослідження чернігівського Борисоглібського собору.

Методологія дослідження. Для досягнення такої мети вважаємо за доцільне послуговуватися: 1) методом герменевтичного кола, що передбачає осмислення цілого за допомогою осмислення його частин та, навпаки, осмислення цих частин за допомогою осмислення цілого, яке вони складають; 2) методом, який можна визначити, як «метод презумпції головних культуротворчих першоджерел», що його сутність полягає в наданні пріоритету під час дослідження фактів певної культурної реальності тим джерелам (текстам), які вочевидь відіграють провідну або виключну в порівнянні з іншими джерелами роль у з'яві та розвитку цієї реальності.

Результати. Приділення значної уваги складовим певного цілого допомагає краще зрозуміти це ціле й, навпаки, розуміння сутності цього цілого сприяє шуканому поясненню його компонентів. Урахування такої досить відомої істини зорієнтовує нас, зокрема, на ретельний аналіз усіх основних частин загадкового зображення, які в своїй сукупності вочевидь становлять єдиний художньо-візуальний комплекс.

У чергове розглянемо сам артефакт. Перед нами – пам'ятка середньовічного різьблення, яка є саме комплексною, такою, що складається з двох частин – зображень звіра та птаха, розташованих поруч і розділених декоративною перегородкою (можливо, стилізованим деревом). Описуючи ці малюнки, О. Черненко слушно наголошує на симетрії та візуальній подібності між ними: «Обидві істоти зображені у профіль, відповідно до принципів симетрії ... На вужчій грані каменю зображений хижий птах з кривим гострим дзьобом та клиноподібними крилами. У геральдичній симетрії до постаті звіра голова птаха повернута назад ... Деталі зображень обох істот передано за допомогою усталеного набору трактовки форм: однаково передано пір'я крил, пазури, великі видовжені очі під витягнутою лінією брів тощо»¹¹.

Дійсно, між «чернігівським звіром» та «чернігівським птахом» важко не помітити певну схожість: вони вочевидь створювалися, щоб знаходитися поруч, але все ж на різних частинах рельєфу. Схожість між образами значно посилюється за рахунок рослинного компонента малюнків: разом із кожною з істот ми бачимо «представників» флори. Звір оплутаний чимось подібним до лози, кінець якої він, як видається, тримає у своїй пащі, а птах дзьобом торкається однієї з трьох гілок подоби дерева. Гадаємо, ці рослини надто великі за розміром та виразні, надто художньо пов'язані з істотами, щоб являти собою простий, позбавлений смислового навантаження декор; вони, судячи з усього, є важливими частинами того ідейного «меседжу», який «закодований» у малюнках.

Утім, не будемо поспішати з висновками. Обмежимося констатацією, що обидва зображення досить схожі (хоча й, звісно, не ідентичні): між ними, судячи з усього, існує зв'язок, і в комплексі вони являють собою дещо єдине. Цілком імовірно, що це не просто художньо-декоративна єдність, але і єдність смислова.

Ця ймовірність значно посилюється, коли ми беремо до уваги культурний контекст, у межах якого існував рельєф. Останній був, вірогідно, саме храмовим рельєфом: він міг не тільки вражати розум та почуття людей, але й щось означати, щось символізувати. Поготив храм зводився в межах і під впливом загального контексту православної культури, в якій символізація, дидактичні повчання за допомогою художніх образів мають безперебільшення величезне значення. Це ще більше уможливило висновок про те, що згадані загадкові образи постають художнім вираженням якоїсь ідеї.

¹⁰ Принаймні саме на таких складових образі акцентує увагу В. Личковах. Див.: Личковах В. Чернігово-Сіверська культурологічна регіоніка. С. 63.

¹¹ Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. С. 8.

Чи може ця ідея бути чужою означеному загальному культурному контексту? Теоретично так. Однак вихідною позицією в інтерпретації зображень повинно бути звернення саме до нього. При цьому неможливо свідомо чи несвідомо не керуватися згаданим методом презумпції головних культуротворчих першоджерел. Ведучи мову про сенси, що містяться в оздоблених православного храму, цілком природно передусім урахувати ті ідеї та образи, які зустрічають нас на сторінках **Біблії**, а також у **повчаннях видатних душ-пастирів**, що, як відомо, рясніли цитатами все з того ж Священного Письма¹².

До того ж, у нашому випадку в біблійних та святоотцівських текстах треба шукати ті смисли та образність, яким буде відповідати не лишень кожен окремо взятий основний образ з рельєфу, а якраз та художня й, мабуть, смислова цілісність, яку ці образи складають **разом**.

Із цього погляду цілком правильний напрямок у дослідженні обирає С. Шумило: він намагається витлумачити образ «чернігівського звіра», по-перше, апелюючи до Біблії, а по-друге, зважаючи на присутність поруч зі звіром птаха, що його образ теж тлумачиться дослідником з урахуванням біблійної символіки.

Однак, на нашу думку, слід брати до уваги зображення не самих тільки тварин, але й рослини, що супроводжують їх на рельєфі: повторимося, що «флористика» на різьбленні, мабуть-таки, надто велика за розмірами, виразна та пов'язана з образами істот, щоб являти собою просто оздобу; це органічна складова художньої і, ймовірно, смислової цілісності, з якою ми маємо справу. Отже, у фокусі дослідника артефакту, який звертається до Біблії, повинні опинитися не лише «чернігівський звір» та «чернігівський птах», але й «чернігівська лоза» та «чернігівське дерево», причому треба спробувати відшукати саме той контекст, у якому присутні **всі** ці прикметні образи.

Не виключаємо, що відповідний художньо-смисловий контекст знаходиться у старозавітній **Книзі пророка Єзекіля**. До неї у своїх роздумах про «звіра» та «птаха» звертається й С. Шумило; щоправда, на відміну від цього дослідника, ми пропонуємо взяти до уваги не наведений зображенням проповідником опис бачених ним Херувимів (Єз. 1:10) (який справді в майбутньому вплинув на іконографію Євангелістів), а інші місця із цього біблійного тексту. Ідеться насамперед про главу сімнадцяту, що в ній нас зустрічає **притча про двох орлів**¹³. Прочитуємо першоджерело, скориставшись здебільшого відомим, виконаним І. Огієнком перекладом Біблії українською, але в деяких випадках звертаючись також до грецького та церковно-слов'янського варіантів перекладу (підкреслення в цитатах зроблені автором статті задля акцентування уваги на конкретних образах).

«І було мені слово Господнє таке: Сину людський, загадай загадку, і склади притчу Ізраїлевому народові, та й скажи: Так говорить Господь Бог: **великий орел великокрилий, з широко розгорненими крилами, повний різнокольорового пір'я, прилетів до Ливану і взяв верховіття кедру**¹⁴. **Чубка галузок його обірвав**¹⁵, і приніс його до купецького краю, у місті гандлярів поклав його. І взяв він з насіння тієї землі, і посіяв його до насінневого поля, узяв і засадив його над великими водами, немов ту вербу. І воно виросло, і стало **гіллястим виноградом**, низькорослим, що обертав свої галузки до нього, а його коріння були під ним. І стало воно **виноградом, і вигнало віття, і пустило галузки**. Та був **це один великий орел, великокрилий та густоперий**. І ось той виноград витягнув пожадливо своє коріння на нього¹⁶, і свої галузки пустив до нього, щоб він напоїв його з грядок свого засадження. Він був посаджений на доброму полі при великих водах, щоб пустив галузки та приніс

¹² Ця презумпція, безперечно, протистоїть тій версії походження образу «чернігівського звіра», згідно з якою останній є художнім утіленням міфу про Сімаргла. І фундатори храмів, і ті, хто їх освячував, не могли, якщо не сповідувати, то принаймні не вважати на стверджену в Біблії негатию щодо язичницьких релігійних традицій: «Яка згода в Христа з бейліяром? Або яка частка вірного з невірним? Або яка згода поміж Божим храмом та ідолами?» (2 Кор. 6:15–16). Єдине, що саме з цього погляду може певною мірою свідчити на користь згаданої версії, – це покладення до її основи виключно думки В. Богусевича, за якою християни послуговувались образом Сімаргла для зображення злого демона, себто свідомо сповнюючи його негативним, інфернальним значенням (Див.: Богусевич В. Зображення Сімаргла в давньоруському мистецтві. *Археологія*. 1961. № 12. С. 76–91).

Нехтування презумпцією Біблії, незнання або недостатнє знання біблійних текстів взагалі наражає нас на ризик хибної інтерпретації певного запозиченого зі Святого Письма образу як такого, що походить із якихось інших джерел, скажімо, з античної міфології. Саме таку помилку свого часу зробили дослідники оздоблення однієї з шиферних плит, знайдених у Києво-Печерській лаврі. Зображеного на ній юнака, який роздирає пашу лева, вони ідентифікували як Геракла, що бореться з немейським хизяком (Див.: Асеев Ю. Архитектура древнего Киева. Киев: Будівельник, 1982. С. 82, 89–90). Презумпція біблійного сенсу в цьому випадку уможливило висновок про те, що насправді на згаданій плиті ми бачимо зображення старозавітного судді Самсона, який, будучи незоборосним, із Божою допомогою перемагає лева, розірвавши його, мов ягня чи козеня (Суд. 14:5–6).

¹³ Для порівняння: у перекладі, зробленому І. Огієнком, відповідне місце Старого Завіту називається «Притча про великого орла», у виданні Біблії «The New King James Version» – «The Eagles and the Vine» («Орли та виноградна лоза»), а у виданні Синодального перекладу Святого Письма 1989 р. – «Орел, кедр та виноградна лоза».

¹⁴ Грец. *τά ἐπιλεκτά τῆς κέδρου* («відбірні з кедрів»); ц.-слов. *избранныя кедр*.

¹⁵ Грец. *τά ἄκρα τῆς ἀλαδότητος ἀπέκλιεν* («верхівки ніжних відщипнув»); ц.-слов. *верхи мягкости острога*.

¹⁶ Грец. *περιτελευμένη πρὸς αὐτόν* («обвившись до нього»); ц.-слов. *оплетаяся об нем*.

плід, щоб став пишним виноградом. Скажи: Так говорить Господь Бог: Чи поведеться йому? Чи не вирвуть коріння його, і не позривають плоду його, так що він засохне?..» (Єз. 17:1–9).

Тлумачення цієї старозавітної притчі наводиться одразу ж, у тій самій главі книги про роцтв (Єз. 17:11–21). Іносказання мало на меті нагадати про сумні події в історії юдейського народу та попередити його про ще жакливіші наслідки, які чекають на супротивників Провидіння. Як відомо з біблійних текстів, через численні й волаючі переступи Божих заповідей, на юдейське царство була допущена напоумлююча кара: його підкорює володар Вавилону Навуходоносор II. Юдейському цареві Йоахину (Єгояхіну, Іехонії) довелося здати Єрусалим; і сам монарх, і його родина, оточення, а також ще десять тисяч юдеїв були примусово переселені до Вавилону. Царем Юдеї Навуходоносор II ставить дядька Йоахина Седекію, привівши його до присяги на вірність (причому. як стає зрозумілим із Книги Єзекіїля й ексегетичних коментарів до неї, Седекія присягає особливим чином – він клянеться у вірності Вавилонському державцеві іменем Божим). Однак новий володар Єрусалиму порушує свою присягу, вчинивши бунт проти поневолювачів і звернувшись по допомогу до єгипетського фараона. Наведена притча попереджає про нищівну поразку, якої неминуче зазнає віроломний Седекія, про її вкрай болючі для юдейського народу та Єрусалиму наслідки – ті самі, які поетично й проникливо описуються в загальновідомому «Плачі» іншого старозавітного пророка – Єремії. Натомість на нащадків Йоахина після тривалого часу вавилонського полону чекало повернення до Юдеї; саме з роду цього царя-бранця пізніше виходить і довгоочікуваний людством Месія – Христос¹⁷.

У наведеній алегоричній оповіді присутні чотири важливі образи: два великі орли, кедр та виноградна лоза. Перший орел символізує вавилонського царя Навуходоносора, якому судилося виступити бичем Божим, що карає юдеїв за їхні величезні гріхи. Під зірваним цим орлом верховіттям Ливанського¹⁸ кедру мається на увазі переселена до Вавилонії юдейська політична еліта, під лозою – Седекія, а під другим орлом – володар Єгипту, підтримкою якого в боротьбі з Навуходоносором Седекія волів заручитися.

Образність цієї притчі вочевидь нагадує образність досліджуваного нами рельєфу. «Чернігівський птах», цілком імовірно, є саме орлом; розташоване поруч дерево, лівої гілки верхів'я якого орел торкається дзьобом, можливо, є саме стилізованим кедром (не виключаємо, що на це вказує дещо подібне до кедрової шишки на правій гілці дерева). Рослина, якою оплетений «Чернігівський звір», імовірніше, є саме лозою.

Такий збіг вражає й обнадіює. Здавалося б, питання, що й досі непокоїть дослідників, в основному вирішене. Однак, звісно, оголошення перемоги над давньою загадкою заважає передусім той самий «звір»: він аж ніяк не виглядає як орел, хоча, безумовно, його вигляд має яскраво виражений «пташиний елемент».

Якщо означений збіг образів не є випадковим, то «чернігівський звір» має бути ще одним орлом. Можливо, наразі ми маємо справу зі стилізованим зображенням, проте довести це зовсім нелегко. Утім, припустимо, що крилата істота з рельєфу таки постає візуальним відповідником до образу другого, оплетеного лозою орла із притчі. У цьому випадку вона символізує єгипетського фараона. Чи є хоча б малі підстави для підтвердження такої семантики химерної bestii, що «складається» з частин лева / пса, птаха та рептилії?

Не виключаємо, що такі є, і знаходимо ми їх у тій самій Книзі Єзекіїля. Вона містить звернення й до володаря Єгипту, пророцтва про його майбутнє та про майбутнє керованої ним держави. І в них є символіка: фараон уподібнюється до лева та страхиття, яке живе у водній стихії. Знову вдаємося до цитування першоджерела:

«...Було мені слово Господнє таке: Сину людський, здійми пісню жалобную на фараона, єгипетського царя, та й скажеш йому: Левчукові з народів подібний ти був, а *tener* ти мов морська потвора, виприскуєш воду по ріках своїх, і скаламучуєш воду ногами своїми, болотиш ти їхні річки!» (Єз. 32:1–2).

Словосполучення «морська потвора» може тлумачитися дослідниками як «крокодил»; у церковно-слов'янському варіанті перекладу Біблії у відповідному місці знаходимо поняття *змиї великий*, а в грецькому – *δράκων*, тобто дракон, причому змий / *δράκων*, який, зокрема, *биль єси рогами в реках / έκέραιτες τοῖς ποταμοῖς* («будавса рогами в ріках») (Єз. 32:2). Окрім того, тіло цієї жакливої істоти, як можна зрозуміти, вкрите лускою (Єз. 29:4).

Отже, у Книзі пророка Єзекіїля фараон уподібнюється до *кількох* істот – орла, лева та морського чудовиська. Схоже на те, що «Чернігівський звір» містить елементи всіх цих

¹⁷ Сімнадцята глава Книги пророка Єзекіїля закінчується месіанським пророцтвом, в якому теж присутній образ верховіття кедру (Єз. 17:22–24).

¹⁸ Як укаже видатний ексегет святий Афанасій Великий, «у Божественному Писанні Ливаном часто називається Єрусалим» (Афанасій Великий, свят. Толкование на псалмы. Москва: Благовест, 2012. С. 97).

тварин. Чи не виступає він збірним візуальним образом єгипетського царя? Теоретично – це можливо.

Дуже посилює схожість «звіра» з орлом із притчі лоза, яка оплітає його, вкритий лускою зміїний хвіст. Однак і тут ми зустрічаємося із невідповідністю: у притчі не говориться про те, що птах схопив цю лозу своїм дзьобом, а загадка істота з рельєфу тримає її кінець у пащі. Можливо, автор зображення виявив щось на зразок поетичної вольності або вирішив підкреслити згубність звернення «лози» до «орла–лева–змія»?

Є ще один момент, який неприпустимо обійти увагою. Екзегети Біблії, зокрема й Книги пророка Єзекіїля (як-от преподобний Єронім Стридонський¹⁹), вважають, що часто використовуваний у Писанні образ фараона символізує диявола: він прагне завадити людині виконувати волю Творця, оволодіває необачними душами та губить їх. Можна припустити, що врахування цієї обставини й спонукало середньовічного митця вирізьбити «звіра» зі схопленою ним лозою, яка, відповідно, у цьому випадку символізує нерозсудливих, грішних людей узагалі.

Отже, не будемо виключати, ми знову маємо справу з невідповідним збігом образів та сенсів. Із цього погляду, «чернігівський звір» постає **збірним символом**, причому символізує він дещо недобре й навіть демонічне; його присутність в оздобленні храму є повчальним застереженням для вірян. І зображуючи цей символ, його автор закономірно пошлюговувався образами драконів, типовими для романського стилю в європейському мистецтві.

Якщо наша версія правильна, то з'являється ще одне важливе питання: чому оформлювачів Чернігівського Борисоглібського собору зацікавила притча про двох орлів, верховіття кедр та лозу? Ця старозавітна оповідь мала не тільки морально-дидактичний, але й політичний сенс, і цілком можливо, що вони обидва й привернули до себе увагу творців храму. У притчі могли побачити, зокрема, певну паралель із різними подіями, які відбувалися в тогочасній Київській Русі (наприклад, порушення князями «хресного цілування» або їх звернення по допомогу до «фараонів» половецького степу). Заклик пророка підкорятися Провидінню й уникати віроломства, нехтування присягою та воєн навіть за рахунок власних політичних амбіцій міг сподобатися видатному фундатору собора – миролюбному князю Давиду Святославичу, пізніше причисленому до лику святих²⁰. Так чи так, питань виникає ще достатньо багато, однак наразі зупинимося на (на нашу думку) справедливій констатації: між досліджуваним комплексним рельєфним зображенням та наведеною притчею існує неабияка схожість.

Доцільно зробити такі **висновки**:

1. Візуальні особливості двох компонентів рельєфу, знайденому під час дослідження Чернігівського Борисоглібського собору (а саме відчутна взаємна симетричність та подібність окремих деталей зображеного на цих компонентах), дають певну підставу припустити, що у своїй єдності вони являють собою не лише суто художній, декоративний, але й смисловий комплекс.

2. Принцип презумпції Біблії, застосування якого є доречним у цьому конкретному випадку (позаяк, на думку більшості дослідників, артефакт являв собою частину оздоблення православного храму), орієнтовує нас на пошук значення рельєфного зображення шляхом дослідження біблійних текстів, звертання уваги на біблійну образність.

3. Здійснений аналіз біблійних текстів уможливило висновок про прикметну подібність основної образності досліджуваної нами пам'ятки різьбярства до образності притчі про двох орлів, кедр та лозу, яку ми знаходимо в Книзі пророка Єзекіїля (Єз. 17: 1–10).

4. Якщо досліджуване рельєфне зображення дійсно являє собою художнє втілення цієї старозавітної притчі, то присутній на ньому образ оплетеної лозою химерної істоти («чернігівського звіра») доцільно тлумачити як збірний образ, що символізує неодноразово згаданого в Книзі пророка Єзекіїля єгипетського фараона, який, згідно з екзегетичною традицією християнства, є символом диявола.

Безперечно, окреслений погляд щодо семантики досліджуваного протягом уже майже восьми десятиліть різьблення наразі не можна вважати таким, що має цілком достатню підставу. Однак запропонована версія, як видається, таки має право на існування й, вірогід-

¹⁹ Див., напр.: Ієронім Блаженний, Стридонський. Четырнадцать книг толкований на пророка Иезекииля. Книга 9 (Тлумачення глави 29). *Азбука веры*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ieronim_Stridonskij/.

²⁰ Свідченням того, що розробники концепції художнього оздоблення Чернігівського Борисоглібського собору взагалі суттєво надихалися Книгою пророка Єзекіїля, можливо, виступає й такий відомий факт: храм був князівською успенською. Роздуми про смерть слід супроводжувати роздумами про безсмертя людської душі, а також про воскресіння мертвих, яке, згідно з Біблією, обов'язково відбудеться після другого пришестя Христа. Найвідомішим сучасному загалу пророцтвом Єзекіїля є саме пророцтво про оживлення спочилих (Єз. 37). Якщо досліджуване рельєфне зображення справді виступає художньою інтерпретацією притчі про двох орлів, кедр та лозу, то, гадаємо, слід припустити, що в оформленні собору на честь святих Бориса та Гліба знаходилось і зображення, присвячене пророцтву про воскресіння.

но, на подальший розвиток: подібність зображених на артефакті істот та рослин до образів згаданої притчі вочевидь є занадто суттєвою, щоб залишити її поза увагою. Отже, «сезон полювання» на «чернігівську звірину» триває, але, сподіваємося, спільними зусиллями нам усе ж удалося наблизитися до неї на відстань кидання «мисливської сітки» чи принаймні напасти на її слід.

References

Chernenko, O. (2023). Chernihivskii zvir z Borysohlibskoho soboru [Chernihiv beast from Boris and Gleb cathedral]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 7–20.

Kolesnyk, S., Kolesnyk, O. (2004). Chernihivskii zvir poza chasom i prostorom [Chernihiv beast outside of time and space]. *Chernihivschyna incognita – Chernihiv region incognita*, P. 127–129.

Lychkovah, V. (2011). Chernihovo-Siverska kulturolohichna rehionika [Chernihiv-Siverian region cultural studies]. Chernihiv, Ukraine.

Царенок Андрій Вікторович – доктор філософських наук, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Tsarenok Andrii – doctor of philosophical sciences, associate professor at T. Shevchenko national university «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013 Ukraine).

E-mail: tsarenok-sever@ukr.net

“CHERNIHIV BEAST”, “CHERNIHIV BIRD” AND THE BOOK OF EZEKIEL

*The aim of the study is to ground additional version of what was depicted on relief found in the process of exploration of Chernihiv St. Borys and Hlib cathedral (12th c.) in 1948. Using **methods** of the hermeneutical circle and of the main culture-creating sources presumption, the author underlines that the artifact pictures are most likely a sense complex, not just an artistic one; it should be explored with the help of appealing to the Bible texts and analysis of image system of the Holy Writ. Such approach makes possible a **conclusion** about essential similarity between the relief picture and an Old Testament parable of two great eagles, cedar and vine, which we see in the Book of Ezekiel (Ezek. 17:1–10). From this point of view, as we can suppose, a mysterious symbol of the relief depicting some chimeric animal (known as «Chernihiv beast») presents a collective image of pharaoh (who is also mentioned in the analyzed text) and at the same time as an image of the devil.*

Key words: Chernihiv, St. Borys and Hlib cathedral, relief picture, image, sense, the Bible, parable.

Дата подання: 2 лютого 2024 р.

Дата затвердження до друку: 29 березня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Царенок, А. «Чернігівський звір», «чернігівський птах» та Книга пророка Єзекіїля. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 22–28. DOI: 10.58407/litopis.240202.

Цитування за стандартом APA

Tsarenok, A. (2024). «Chernihivskii zvir», «Chernihivskii ptah» ta Knyha proroka Jezekijil`a Napysy [“Chernihiv beast”, “Chernihiv bird” and the Book of Ezekiel]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 22–28. DOI: 10.58407/litopis.240202.

Віталій Щербак

«ГОРОДОК» КНЯЗЯ ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО НА ЗАПОРОЖЖІ

DOI: 10.58407/litopis.240203

© В. Щербак, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

Стаття присвячена генезі Запорозької Січі, від з'ясування якої значною мірою залежить підхід до висвітлення історії запорозького козацтва. Вона привертала увагу не однієї генерації вчених, породжуючи якнайширший спектр думок. Хронологічні межі, в яких дослідники визначали початок Січі, досить значні: крайні погляди на цю подію розділені між собою більше ніж століттям. **Мета** публікації: спростування стереотипу вітчизняної історії про «городок» князя Дмитра Вишневецького як першої Запорозької Січі. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності, діалектичного підходу до аналізу історичних явищ.

Висновки. Виникнення козацького осередку на південному прикордонні було зумовлене зростанням його чисельності й необхідністю захисту українських земель від татарської експансії. У писемних джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо функціонування Січі в 50-х рр. XVI ст., фіксується лише наявність на Запорозжжі «городка» або ж «замку». Звідси сумнівною видається ідея ототожнення «городка» Дмитра Вишневецького з так званою «Хортицькою Січчю». Водночас представник аристократичної родини доклав багато зусиль задля оборони українських земель, чим сприяв консолідації козацької людності. Саме в цьому полягає визначна роль князя-лицаря Дмитра Вишневецького у вітчизняній історії. А збудований ним замок на Кічкаському місі Дніпра, зафіксований у джерелах також о. Малою Хортицею, став своєрідним прототипом укріплення запорозької громади, яке, утвердившись на острові Томаківка у 80-х рр. XVI ст., дістало назву Запорозької Січі.

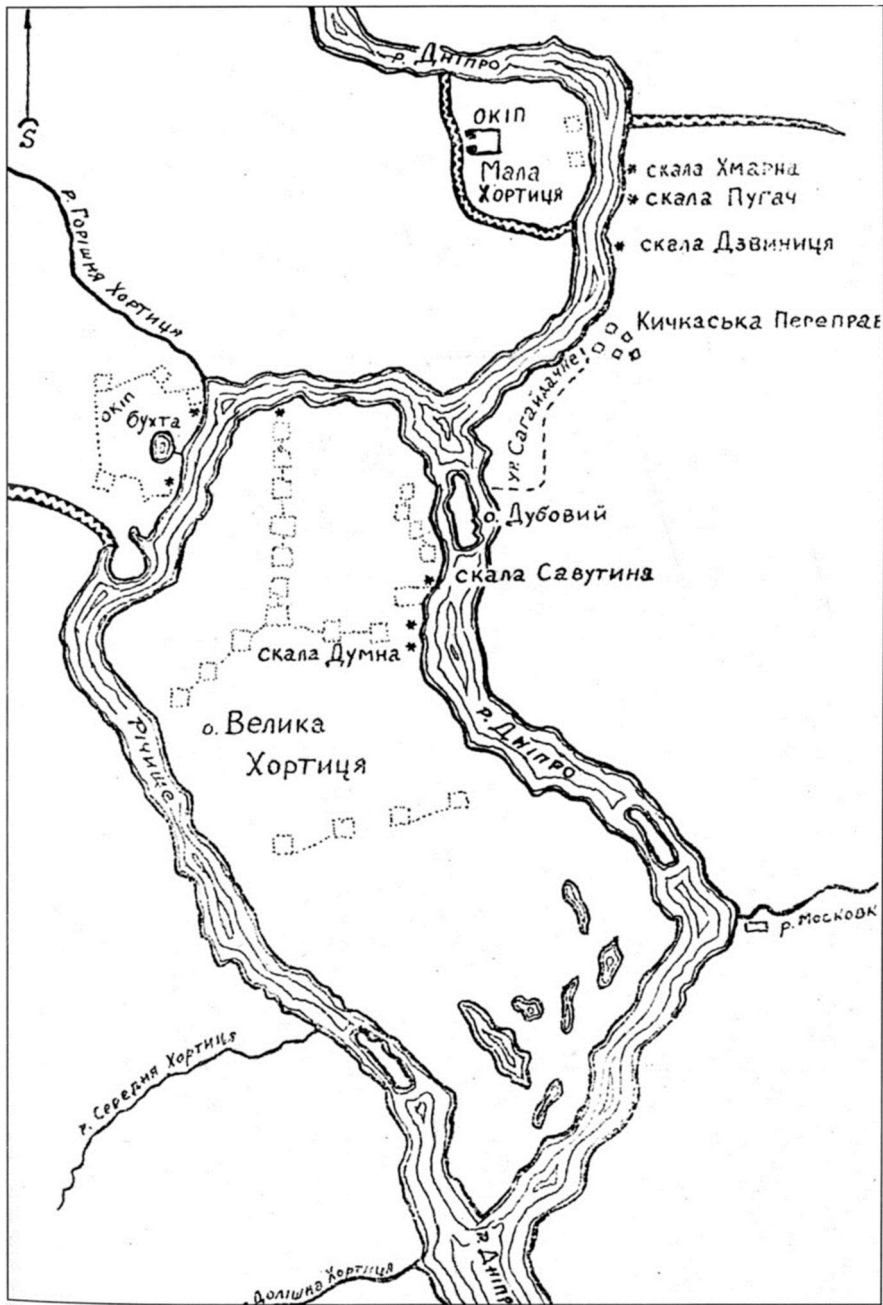
Ключові слова: Запорозька Січ, замок, фортеця, Дмитро Вишневецький, козаки, запорожці.

Потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала Запорозька Січ. З різних причин змінювалося місце розташування козацької твердині, водночас запорозька громада витворила унікальну форму самоврядування, ґрунтовану на демократичних цінностях, яка підтверджувала свою ефективність упродовж трьох століть. Її історія привертала увагу не однієї генерації вчених, породжуючи якнайширший спектр думок. Зокрема, щодо правомірності ототожнення першої Січі з «городком» князя Д. Вишневецького на Запорозжжі. Незважаючи на нові наукові відкриття, ця дилема через відсутність достатніх документальних свідчень і сьогодні залишається дискусійною, що зумовило продовження життя версії про так звану «Хортицьку Січ». Разом із тим від її вирішення значною мірою залежить підхід до висвітлення генези запорозького козацтва.

Історики доклали немало зусиль до пошуків документальних матеріалів про організацію Січі за дніпровськими порогами, проте результати виявилися маловтішними, відповідно й висновки відзначаються розмаїтістю. Причому хронологічні межі, в яких дослідники визначали її початок, досить значні: крайні погляди на цю подію розділені між собою більше ніж століттям. Уже Д. Бантиш-Каменський у праці «История Малой России», не вказуючи на рік заснування, назвав укріплення, зведене Д. Вишневецьким на о. Хортиця, фортецею¹. У вступі до книги, присвяченій гетьману Б. Хмельницькому, М. Костомаров охарактеризував фортецю на Хортиці 50-х рр. XVI ст. як перший козацький осередок на Запорозжжі, покликаючись на грамоту польського короля та великого князя литовського Сигізмунда II Августа (1548–1572) Д. Вишневецькому². Згодом ця теза спонукала розширення наукових пошуків і зумовила появу різноманітних версій, у тому числі й історичного стереотипу про «Хортицьку Січ». Так, І. Каманін, заперечуючи заснування Січі Вишневецьким, визначав зародження осередку запорозької громади кінцем XV ст., коли

¹ Бантиш-Каменський Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ: Час, 1993. С. 75.

² Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1904. Кн. 4. Т. 9–11. С. 17.

Дніпровий низ з островами Мала і Велика Хортиця.

на південному прикордонні усталюються місця постійного перебування козаків³. Протилежного погляду дотримувався його сучасник Л. Падалка, доводячи у спеціальній статті про витoki Січі, що вона постала лише в середині XVII ст. На думку дослідника, усі попередні козацькі стоянки на Запорозжі слід називати «кошами», які не потребували спеціальних укріплень. Визнанням репрезентантом низового лицарства, за М. Грушевським, Запорозька Січ стала у 80-х рр. XVI ст. При цьому вчений слушно зауважував: «Се не могло стати ся так відразу і розвій Січі супроти сього треба класти на передні десятиліття – саме і восьме, слідом по заложенню Хортицького замку і діяльності Вишневецько-

³ Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. Чтения Императорского общества Нестора Летописца. Киев, 1894. Кн. 8. Отд. 2. С. 72.

⁴ Падалка Л. По вопросу о существовании Запорозькой Сечи в первые времена запорозького казачества. Киевская старина. 1894. № 6. С. 457–458.

го»⁵. Д. Яворницький в «Історії запорозьких козаків» не вдався до деталізації питання, а лише припускав, що початки організації на Запорожжі можна пов'язувати із появою серед козаків спільного провідника князя Д. Вишневецького, який зробив спробу об'єднати їх задля спільної мети – боротьби з мусульманами, і поклав початок творення осередку, що став прототипом Січі⁶. Підтвердження цієї тези міститься в його описі запорозької вольниці 60-х рр. XVI ст., в якому вчений зазначив, що в цей час на Низу «не було ще ні Січі, ні особливого товариства»⁷.

У радянську епоху, коли ця тематика в історіографії не толерувалася, В. Голобуцький появу Січі за дніпровськими порогами визначав 30–50-ми рр. XVI ст.⁸, а К. Гуслистий та О. Апанович – 1554–1555 рр. на о. Мала Хортиця⁹. Натомість у добу незалежності значну увагу створенню козацького осередку на Запорожжі приділив А. Сокульський. Він зазначив, що з об'єднанням Д. Вишневецьким козаків-уходників «постала перша протосіч за Дніпровими порогами, що продовжувалася у наступних ранніх січах – Томаківській, Базавлуцькій, Микитинській»¹⁰. Ця теза знайшла розвиток у колективних працях «Історія українського козацтва»¹¹ та «Історія Запорозької Січі»¹². Водночас термін «Хортицька Січ», вочевидь, з поваги до авторитетних попередників, продовжує існувати в історичній літературі без жодних покликань на джерела¹³, і навіть сьогодні фігурує в шкільних підручниках з історії України.

Метою розвідки є спростування стереотипу вітчизняної історії про «городок» князя Д. Вишневецького як першої Запорозької Січі.

Серед найважливіших причин виникнення Запорозької Січі слід насамперед зазначити внутрішню потребу козацтва у своїй організації у зв'язку зі зростанням його чисельності на середину XVI ст. З іншого боку, заснування центру козацької вольниці зумовлювалося необхідністю захисту українських земель від татарської агресії, що зростала. Тривале перебування козаків далеко від волостей стимулювало процес об'єднання в згуртовані загони на чолі з досвідченим отаманом. Вони будували укріплені городки й невеликі січі, перебуваючи в яких, можна було відбивати напади татар. Формування козацької громади в умовах безпосередніх контактів з кочівниками вплинуло на її військову організацію, яскраво проявилось навіть у мові та зовнішньому вигляді запорожців¹⁴.

Розширення козацьких промислів супроводжувалося появою на уходах тимчасових сторожових постів або ж засік для перебування під захистом від нападів ординців і надійного зберігання здобичі. Очевидно, вони вже існували впродовж першої половини XVI ст., оскільки в описі Черкаського замку 1552 р. досить чітко вказували межі уходів. До них, зокрема, належали уходи по Дніпру, Ворсклі, Орелі, Тясмину, обох Інгулах та на Самарі¹⁵. Козаки-уходники, як правило, промишляли на певній території й були добре обізнані з її особливостями. З іншого боку, частина їх через посилення контролю замкової влади та збільшення старостинських поборів не поверталася на волості й залишалася на постійне проживання в уходах, про що красномовно свідчать записи державних люстраторів. Очевидно, для забезпечення постійних прибутків адміністрація прикордонних старост не дозволяла будівництва сторожових постів у південних степах. Зокрема, про заборону зведення «городців» для черкащан по Дніпру, Орелі і обох Тясминах ішлося в судовому рішенні короля Сигзмунда I (1506–1548) від 6 травня 1546 р. з приводу позову міщан на старосту Оникія Горностая. Однак, зі зростанням чисельності козацтва на Дніпрі та його притоках аж до кордону з Кримським ханством, з'явилися нові «городки», які створювали цілу мережу укріплених осередків.

Віддаленість від волості визначала своєрідну сферу життя та діяльності запорозького козацтва. Потреба у хлібі та продукції ремісничого виробництва зумовлювала пошук адекватного товару для обміну. Тому козакуючі часто вдавалися до походів за здобиччю на татарські улуси. Захоплені коні та вівці згодом продавалися на волості. Здобуття так зва-

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 7. С. 139–140.

⁶ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 2. С. 19.

⁷ Там само. С. 27.

⁸ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. С. 124.

⁹ Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. Київ: Держполітвидав, 1954. С. 11.

¹⁰ Сокульський А. Козацька Хортиця. Історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2008. С. 341.

¹¹ Історія українського козацтва. Нариси у двох томах / Ред. кол.: Смолій В. (відп. ред.), Бачинська О., Гурбик А., Гуржій О. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. Т. 1. С. 532–536.

¹² Історія Запорозької Січі / Ред. кол.: Смолій В. (відп. ред.), Чухліб Т., Щербак В. Київ: Арій, 2023. С. 10–20.

¹³ Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького. Київ: Україна, 1991. С. 18–20; Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили. Київ: Кліо, 2018. С. 44.

¹⁴ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2006. С. 50.

¹⁵ Описание Черкаского замка 1552 года. Архив Юго-Западной России. Киев, 1886. Ч. 7. Т. 1. С. 84.

ного «козацького хліба» супроводжувалося також звільненням з неволі співвітчизників. Своїми сміливими діями козаки стримували турецько-татарську експансію в Україну. Водночас південноукраїнські старости, виконуючи прикордонну службу, переймали практику козаків, залучаючи їх до спільних походів.

Вищенаведені міркування прямо стосуються генези Запорозької Січі як осередку козацької вольниці.

Ідея створення твердині на південних рубежах виникає, очевидно, у 20–30-х рр. XVI ст. у зв'язку зі спробами литовського уряду прийняти козаків на державну службу. Проте через брак коштів реалізувати її вдалося лише згодом князю Д. Вишневецькому, чий особистий штандарт із срібним хрестом, золотим півмісяцем та зіркою на малиновому полі передавався в майбутньому на знамена дніпровської вольниці. Важливою підмогою втілення в життя його плану стали розвій козаччини на південному порубіжжі та органічна потреба єднання зусиль перед татарською загрозою.

Як наслідок стала поява на Запорозжі в 50-х рр. фортеці Д. Вишневецького. Найдавніше документальне свідчення про неї міститься в тогочасному літописі Ф. Норматського. Зокрема, ідеться про зведення замку для перебування в ньому «немалого почту» козаків¹⁶. Водночас місцем його локації у джерелах фігурує Кічкаський мис на правому березі Дніпра, який давав змогу здійснювати повний контроль за татарською переправою. Достовірним є той факт, що під час великих весняних повеней мис перетворювався на острів¹⁷. Звідси виникла певна термінологічна розбіжність в окремих твердженнях дослідників, коли під Хортицею розуміється, як правило, о. Велика Хортиця, де існує надзвичайно багато залишків матеріальної культури козацтва. Хоча вже Л. Падалка дав чітке пояснення щодо існування двох островів зі схожою назвою – Велика Хортиця й Мала Хортиця – та вказав на їхнє географічне розташування¹⁸.

Усебічне дослідження ландшафту цього регіону Дніпра на основі архівних і картографічних матеріалів щодо можливої локалізації фортеці Вишневецького провів В. Фоменко¹⁹. Він покликається на щоденник посла німецького імператора Рудольфа II Габсбурга (1576–1612) до козаків (1594), в якому Еріх Лясота по дорозі на Січ пише про Кічка, а, повертаючись, цей же географічний об'єкт називає о. Мала Хортиця (там стояв замок, збудований Вишневецьким років тридцять тому й згодом зруйнований турками і татарами)²⁰. Відповідно дослідник ставить між ними знак рівності, зробивши логічний висновок, що «окоп Вишневецького міг бути тільки на Кічкаському мисі»²¹. Це твердження видається цілком прийнятним, зважаючи на практику зведення аналогічних укріплень на Запорозжі в майбутньому.

Інше питання – архітектурний стиль замку. Можна послатися на тогочасні європейські аналоги і взяти за основу поширену старонідерландську систему фортифікації, а саме зведення чотирикутного замку з виступаючими бастіонами. За таким принципом у 1635 р. постала Кодацька фортеця біля першого дніпровського порогу²². Водночас сумнівним виглядає реалізація такого проєкту на далекому прикордонні Великого князівства Литовського в середині XVI ст. без належної державної підтримки. Очевидно, замок був споруджений не спеціалістами градобудівниками, а служебниками Вишневецького та козаками із дерева й укріплювався зовні високими валами, які згодом через бурхливі повені зміла дніпровська вода, що навіть залишків фундаментів віднайти не вдалося.

Достеменні свідчення про призначення замку на Запорозжі подає грамота Сигізмунда II Августа Д. Вишневецькому (1557). У ній король висловлював подяку за будівництво фортеці, стійкість і мужність під час оборони від перекопських татар, обіцяв у майбутньому не забувати подвигів князя: «А що стосується збудованого тобою замку і виявленої нам послуги, то така послуга приємна нам, бо ти влаштував замок для нас, господаря, у потрібному місці, і саме такий замок міг би надійно стримати лихих людей, шкідників, і забезпечити панства наші. Та щоб зміцнити той замок людьми й бойовими засобами, як ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до нас ми тепер не маємо ґрунтовних підстав виконати це, хоч виводити тебе з замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і з інших країн про намір великого московського князя збудувати зам-

¹⁶ Летописец Норматского. *Временник Московского общества истории и древностей российских*. Москва, 1850. Кн. 5. С. 103.

¹⁷ Ляскоронский В. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России: I. Описание Украины. II. Карты Украины. Киев, 1901. С. 14.

¹⁸ Падалка Л. По вопросу о существовании Запорозской Сечи... № 5. С. 260–263.

¹⁹ Фоменко В. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1966. Вип. 2. С. 110–123.

²⁰ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник. *Жовтень*. 1984. № 10. С. 103, 109.

²¹ Фоменко В. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці... С. 122.

²² Dubiecki M. *Kudak twierdza kresowa i jej okolice*. Warszawa, 1879.

ки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі, а також заради зачіпок, на які могли б зважитися за твоєї відсутності козаки, наражаючи на небезпеку краї нашої держави. Виводити тебе з замку не годилося б іще й задля того, що ти, залишаючись у ньому, міг велику користь принести, не допускаючи козаків робити зачіпки чабанам і шкоди улусам турецького царя, з огляду на багато причин, на угоду і присягу нашу з турецьким цісарем і вічний мир з перекопським царем»²³.

Прагнення монарха утримувати постійну військову залогоу в замку для запобігання сутичок козаків із татарами було б незрозумілим, якби він призначався лише для запорожців. Згідно з королівською грамотою зведення фортеці мало потрійну мету: створення форпосту боротьби проти татарської агресії, недопущення появи на Запорозжжі замків московитів і здійснення контролю над діями українського козацтва.

У вітчизняній історіографії наводяться різні дати початку спорудження замку Вишневецького в межах 1554–1555 рр. з покликанням на опосередковані джерела. Зведення фортеці, безумовно, потребувало значних матеріальних і людських ресурсів. Можливо, їх брак став поштовхом до пошуку князем інших варіантів залагодження прикордонних конфліктів між кримськими татарами та запорожцями, а саме опертя на підтримку Оттоманської Порти. На думку М. Грушевського, у Вишневецького «була ідея союзу на два фронти: опираючись на Литовсько-польську державу і підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим»²⁴. Очевидно, з метою реалізації такого плану, влітку 1553 р. Д. Вишневецький з великим почтом здійснив поїздку до Царгорода²⁵. Шестимісячне перебування в столиці Османської імперії було відзначене приятними прийомами при султанському дворі, чому могла сприяти дружина Сулеймана Кануні (1520–1566) Роксолана. А повернувшись з Туреччини на початку 1554 р., Д. Вишневецький мав аудієнцію під Люблінном у короля Сигізмунда II Августа, який надав князю охоронну грамоту і звелів ретельно охороняти південне прикордоння²⁶. Разом із тим в антитатарському протистоянні Вишневецький використовував союз із московитами. Зокрема, навесні 1556 р. вони здійснили спільний похід проти кримських татар, а також турецької фортеці Очаків, захопивши поблизу неї сотні голів худоби, про що писав султан у листі до польського короля²⁷. Одночасно князь завершував зміцнювати замок – «городок», готуючись до тривалої боротьби з ординцями.

У писемних джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо функціонування Січі в 50-х рр. XVI ст., фіксуються лише наявність на Запорозжжі «городка», «замку» або ж «окопу». Можна гіпотетично припустити, що саме сюди стягувалися козаки перед походами та під час повернення з останніх. Як показують дослідження французької історикини Ш. Лемерсьє-Келькеже, основані на оттоманських архівах, у війську Д. Вишневецького «козаки» майже не згадуються, не кажучи вже про «січовиків». Натомість воїни «Дмитрашки» найчастіше іменуються просто «руськими»²⁸. Крім того, жодне з відомих нині джерел не лише прямо не згадує «Січ», але й не дає можливості помітити на Запорозжжі ні коша, ні кошових отаманів, ні традицій демократичного вибору останніх. Разом з тим Д. Вишневецький у документах фігурує як одноособовий володар, а не обраний січовиками поводитир. Отже, сумнівним видається ототожнення «замку» Вишневецького з першою Запорозькою Січчю.

Водночас інтерес до з'ясування питання зумовив дослідження, в яких містяться логічні й аргументовані висновки. Як слушно зауважив М. Владимирський-Буданов, «Хортицька фортеця стала гніздом низової вольниці, яке слугувало зерном майбутньої Січі»²⁹. Цілком прийнятним є також твердження М. Грушевського, який у статті, присвяченій історичним заслугам Д. Вишневецького, назвав князя «духовним батьком вогнища нової української плебейської республіки»³⁰. Знаний американський козакознавець Л. Винар вважав замок Вишневецького на о. Мала Хортиця «першим прототипом козацької Січі, в якій розвивалося військове й господарське життя запорожців»³¹.

²³ Грамота польського короля и великого князя Великого княжества Литовского и Русского Сигизмунда Августа Дмитрию Вишневецкому. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Санкт-Петербург, 1865. Т. 2. С. 148–149.

²⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси*. С. 116.

²⁵ *Listy Zygmunta Augusta*. Kraków, 1868. S. 5.

²⁶ *Ibid.* S. 76.

²⁷ *Жерела до історії України-Руси* / Ред. М. Грушевського. Львів, 1908. Т. 8. С. 27.

²⁸ Лемерсьє-Келькеже Ш. *Литовский кондотьер XVI в. – князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорозьской Сечи по данным оттоманских архивов*. Москва–Париж: Наука, 1970. С. 64.

²⁹ Владимирский-Буданов М. *Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.)*. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1890. Ч. 7. Т. 2. С. 168.

³⁰ Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії. *Записки українського наукового товариства в Києві*. Київ, 1909. Кн. 3. С. 139.

³¹ Винар Л. *Князь Дмитро Вишневецький. Козацька Україна*. Київ–Львів–Нью-Йорк–Париж, 2003. С. 109.

«Городок» князя Д. Вишневецького проіснував недовго. Уже на початку 1557 р. військо кримського хана Девлет Герая I (1551–1577) оточило його і впродовж кількох тижнів намагалося здобути постійними штурмами. Проте, через великі втрати кримці змушені були відступити. А восени, під час другого походу, до ординців приєдналися турецькі та волоські війська. Чисельна перевага далася взнаки, і Вишневецький змушений був відійти на волості до Черкас³². Фортеця на Малій Хортиці була зруйнована, однак вона справила помітний вплив на еволюцію запорозького козацтва. До складу замкового гарнізону очевидно входили, крім козаків, представники військово-службової людності – бояри, слуги, драби. А проживання єдиною громадою в специфічних умовах південного порубіжжя сприяло зародженню своєрідної військово-політичної організації запорозького товариства, її моделі. Цілком логічно, що зі зростанням чисельності козацтва у краї, згодом вона була реалізована у формі кошового устрою Запорозької Січі, який проіснував до другої половини XVIII ст.

Зруйнування «городка» Вишневецького не зупинило подальшого розвитку в цьому регіоні мережі козацьких громад. Тому симптоматично, що в листі до запорозьких козаків, датованому 20 листопада 1568 р., Сигізмунд II Август уперше звернувся до них як до окремої групи української людності, що «із замків і місць наших українних, без дозволу і відома старост наших українних, з'їхавши на Низу, на Дніпрі, у полі й на інших уходах перемешкують: маємо про те відомості, що ви, на місцях прикордонних, на уходах різних своєвільно живучи, підданих царя турецького, чабанів і татарів царя перекопського, на улуси і кочовища їх приходячи, великі шкоди і лупецтва їм чините, а тим меж панств наших від неприятеля в небеспеченство приводите»³³. Тобто монарха турбувало постійне проживання козаків на Запорожжі, яке супроводжувалося походами на татарські володіння, що суттєво загрожувало мирним відносинам між Кримським ханством та Великим князівством Литовським. З іншого боку, наявність чисельного козацького контингенту викликало потребу створення єдиного центру для координації зусиль. Сучасники подій польські історики М. Бельський та Б. Папроцький зафіксували його появу в 70–80-х рр. XVI ст. на о. Томаківка³⁴, про що засвідчують і нинішні дослідники³⁵. Саме із цього часу можна говорити про утвердження на Томаківці коша як військово-політичної форми об'єднання запорожців. У джерелах згадується січова старшина, очолювана кошовим отаманом, якого під час походів називали гетьманом, регалії влади козацького провідника – булава та бунчук³⁶.

Відзначаючи відмінності в організації січової громади та козаків, які проживали в цей період на волості, М. Грушевський писав: «Запороже таким чином значно випередило в своїй політичній еволюції козацьчину «городову», кажучи традиційним терміном – організацію її «на волості». Там вона ще була вповні безправною, не признаною як організація, як суспільна верства, не організованою вповні пригнетеною властю адміністрації й шляхти. Тим часом на Низу вона була вже сильно сконсолідованою, а далі й організованою силою, перейнятою почуттям своєї окремішності й незалежності. Пізніша традиція, що вважала Запороже властивим осередком і головою козацьчини, й його рішення (а не рішення військової ради городових полків), авторитетними для всієї козацьчини, мала таким чином свій корінь і оправданне в відносинах ще з середини XVI в. Запороже було огнищем козацької сили, солідарності, організованості»³⁷. Тобто генеза консолідації козацької людності мала місце на вільних просторах запорозького краю, значно випередивши так звану «городову» козацьчину, яка асоціювалася із реєстровим Військом Запорозьким.

Отже, аналіз наявних документальних свідчень дозволяє зробити висновок щодо локалізації та призначення «городка» Д. Вишневецького. У писемних джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо функціонування Січі в 50-х рр. XVI ст., фіксується лише наявність на Запорожжі «городка» або ж «замку». Звідси сумнівно видається ідея його ототожнення з першою Запорозькою Січчю. Водночас фортеця має пряме відношення до генези козацького осередку на Запорожжі. Представник аристократичної родини доклав багато зусиль задля оборони південного прикордоння від татарської експансії, чим значною мірою сприяв консолідації українського козацтва. Саме в цьому полягає визначна

³² Грушевський М. Історія України-Руси. С. 120–121.

³³ Универсал польского короля и великого князя Великого княжества Литовского и Русского Сигизмунда Августа казакам. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1863. Ч. 3. Т. 1. С. 4–5.

³⁴ Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roku 1584. Kraków, 1858. S. 158; Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. T. 3. S. 1358.

³⁵ Гурбик А. Виникнення Запорозької Січі (хронологічні та територіальні аспекти проблеми). *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 15; Жуковський М. Томаківська Запорозька Січ (до 450-річчя її заснування). Нікополь: «НКМ», 2018. С. 19–20.

³⁶ Herby rycerstwa polskiego... S. 158–163.

³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. С. 141.

роль князя-лицаря Д. Вишневецького в історії України. А збудований ним замок на Кічкаському мисі Дніпра, зафіксований у джерелах також о. Малою Хортицею, став своєрідним прототипом укріплення запорозької громади, яке, утвердившись на острові Томаківка в 80-х рр. XVI ст., дістало назву Запорозької Січі.

References

- Gurbyk, A. (1999). Vynyknennya Zaporozkoyi Sichi (xronologichni ta terytorialni aspekty problemy) [The emergence of the Zaporozhian Sich (chronological and territorial aspects of the problem)]. *Ukrayin-skyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, P. 3–7.
- Holobutskyi, V. (1994). Zaporozke kozatstvo [Zaporozhian Cossacks]. Kyiv, Ukraine.
- Mytsyk, Yu., Plokhii, S. (2018). Yak kozaky Ukrainu boronyly [How the Cossacks was defending Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Serhiichuk, V. (1991). Imenem Viiska Zaporozkoho [By the name of the Zaporizhzhya Army]. Kyiv, Ukraine.
- Shcherbak, V. (2006). Ukrainske kozatstvo: formuvannya sotsialnoho stanu. Dr. pol. XV – ser. XVII st. [Ukrainian Cossacks: formation of the social state. The second half of the 15th – the middle of the 17th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Sokulskyi, A. (2008). Kozatska Khortytsya. Istoryko-kulturne znachennya v protsesi vynyknennya i stanovlennya zaporozkoho kozatstva [Cossack Khortytsia. Historical and cultural significance in the process of emergence and formation of Zaporozhian Cossacks]. Zaporizhzhya, Ukraine.
- Vynar, L. (2003). Knyaz Dmytro Vyshnevetskyi [Prince Dmitry Vishnevetsky]. Kyiv–Lviv, Ukraine.
- Zhukovskyi, M. (2018). Tomakivska Zaporozka Sich (do 450-richchia yii zasnovannia) [Tomakivska Zaporizhia Sich (for the 450th anniversary of its foundation)]. Nikopol, Ukraine.

Щербак Віталій Олексійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського столичного університету ім. Б. Грінченка (вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, Україна).

Shcherbak Vitalii – doctor of historical sciences, professor of the department of history of Ukraine B. Hrinchenko Kyiv metropolitan university (18/2 Bulvarno-Kudriavska Str., Kyiv, 04053, Ukraine).

E-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com

“FORTRESS” OF PRINCE DMITRY VISHNEVETSKYI IN ZAPORIZHA

The article is devoted to the genesis of the Zaporozhian Sich, on the clarification of which the approach to the coverage of the history of the Zaporozhian Cossacks largely depends. It has attracted the attention of more than one generation of scholars, generating a wide range of opinions. The chronological boundaries within which researchers defined the beginning of the Sich are quite significant: extreme views on this event are separated by more than a century. The purpose of the article is to refute the stereotype of national history about the «fortress» of Prince Dmytro Vyshnevetskyi as the first Zaporozhian Sich. The research methodology is based on the principles of historicism, scientific objectivity, and a dialectical approach to the analysis of historical phenomena.

Conclusions. The emergence of the Cossack center on the southern border was due to the growth of its numbers and the need to protect Ukrainian lands from Tatar expansion. No direct evidence of the functioning of the Sich in the 50s of the 16th c. has been found in written sources, only the presence of a «fortress» or «castle» in Zaporizhzhia is recorded. Hence, the idea of identifying Dmytro Vyshnevetskyi «fortress» with the so-called Khortytska Sich seems doubtful. At the same time, the representative of an aristocratic family made great efforts to defend Ukrainian lands, thus contributing to the consolidation of the Cossack population. This is the outstanding role of prince-knight Dmytro Vyshnevetskyi in national history. And the castle he built on the Kichka cape of the Dnipro river, also recorded in the sources on the island of Mala Khortytsia, became a kind of prototype of the fortification of the Zaporozhian community, which, having established itself on the island of Tomakivka in the 80s of the 16th c., was called the Zaporozhian Sich.

Key words: Zaporozhian Sich, castle, fortress, Dmytro Vyshnevetskyi, Cossacks, Zaporozhians.

Дата подання: 23 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Щербак, В. «Городок» князя Дмитра Вишневецького на Запорожжі. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 29–35. DOI: 10.58407/litopis.240203.

Цитування за стандартом APA

Shcherbak, V. (2024). «Horodok» kniazia Dmytra Vyshnevetskoho na Zaporozhzi [“Fortress” of prince Dmitry Vishnevetskyo in Zaporizha]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 29–35. DOI: 10.58407/litopis.240203.

Оксана Коваленко

«В ПРОТЕКЦІЇ ПАНА ПОЛКОВНИКА ЖИВЕМ»: РЕМІСНИКИ-ПРОТЕКЦІЯНТИ В ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII СТ.

DOI: 10.58407/litopis.240204

© О. Коваленко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0980-2870>

Метою статті є розгляд однієї з малих соціальних груп Гетьманщини, а саме – ремісників-протекціантів. Це особи, які проживали в містах, передовсім в маєтностях козацької старшини, не виконували загальних повинностей та не сплачували видатків (тягла чи цехових сплат), натомість відпрацьовуючи певні служби чи сплачуючи грошима або в натуральній формі своїм протекторам. У Речі Посполитій були ремісники в протекції найвищого королівського рівня та магнатські протекціанти. Наукова новизна роботи полягає в тому, що за матеріалами ревізії Полтавського, Лубенського, Миргородського, Гадяцького, Ніжинського полків простежена чисельність та професійна спеціалізація протекціантів, які займалися ремеслом. Здійснений історіографічний огляд трактування цієї малої соціальної групи, яке мало варіації, як то: партачі, потенційні кріпаки, засіб впливу старшини на цехові об'єднання тощо. Висновки. Наявність партачів, і партачів-протекціантів вписується в загальну картину цехового ладу ранньомодерного часу Гетьманщини. Їх наявність не є свідченням проникнення «козацького права» до міської юрисдикції, а, навпаки, підважує фактор збереження традиційних взаємовідносин в міському соціумі, де шляхту замінила козацька старшина. Водночас це засвідчує розмитість міщанського стану Гетьманщини та деяку маргіналізацію міського стану в XVIII ст.

Ключові слова: ремісник, цех, протекціант, полковник, Гетьманщина, XVII–XVIII ст.

Однією із малих соціальних груп доволі строкатого соціуму Гетьманщини були протекціанти, особи, які проживали в містах, передовсім у маєтностях козацької старшини, не виконували загальних повинностей та не сплачували видатків (зокрема тягла чи цехових сплат), натомість відпрацьовуючи певні служби чи сплачуючи грошима або в натуральній формі своїм протекторам. У протекції козацької старшини були й ремісники.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уперше наявність такої малої соціальної групи як чиншовики та протекціанти, що була складовою соціуму Гетьманщини, у загальних рисах означив ще О. Лазаревський на сторінках «Київської старовини», подавши три документи прилуцького полковника Гната Галагана¹ та вказавши, що практика звільнення осіб, переважно посполитих, від загальногетьманських повинностей, за умови сплати «чиншу» полковнику, фіксується в Прилуцькому полку ще від часів Дмитра Горленка, який був полковником протягом 1692–1708 рр. На підставі цих документів також можемо припустити надання полковником своїм протекціантам спеціального документа – звільняючого листа, який мав надаватися ними у разі претензій місцевої влади та повертався патрону після завершення протекторату.

Пізніше ця категорія людей час від часу потрапляла в поле зору дослідників цехів та соціуму Гетьманщини: В. М'якотина², А. Єршова³, О. Компан⁴, В. Горобця⁵. Проте спеціалізованих досліджень із виокремлення цієї групи фактично не проводилося. Визначення, яке запропонував О. Лазаревський, було дослівно відтворене В. Горобцем у спеціалізованій статті про малі соціо професійні групи Гетьманщини, воно звучить так: «протекціанти – це мала соціальна група в Гетьманщині, яка вирізнялася користуванням певними козацькими правами, передовсім звільненням від виконання так званих “загальнонародних” повинностей, проте за опіку над собою були зобов'язані платити своїм протекторам певними службами чи повинностями»⁶.

¹ Лазаревський А. Полковничий чиншевики. *Киевская старина*. 1891. № 4. С. 162–163.

² М'якотин В. *Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв.* Прага: Легииография, 1924. Т. I.–В. I. 290 с.

³ Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII в. *Записник Ніжинського Інституту народної освіти*. 1929. Кн. IX. С. 123–136.

⁴ Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963. 388 с.

⁵ Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціанти», «дворяни» etc. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2008. Вип. 8. С. 184–201.

⁶ Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи гетьманату... С. 196.

Перше, що в цьому визначенні викликає питання це – т. зв. «козацькі права». Найімовірніше, йдеться про відсутність притаманних для посполитих тяглових повинностей та, мабуть, різних відробітків, що ними так полюбили зловживати представники козацької старшини в Гетьманщині, від яких були звільнені представники козацького стану. Ремісники, розпоршені по малим соціальним групам – козацтва, міщанства, посполитства тощо отримували зиск від протекторства, адже їм було вигідніше сплачувати податки протекторові, ніж вступати до корпорації на загальних підставах зі значними грошовими витратами. Проте для розуміння цього явища слід трохи заглибитися в часи, які передували Гетьманщині, а саме, придивитися до клієнталізму ще річпосполитського періоду.

Зважаючи на загальнотеоретичне глобальне дослідження А. Мончака⁷, обґрунтування засад «патрон – клієнт» в Річпосполитському світі в фундаментальному дослідженні Н. Старченко⁸, тематично-спеціалізований розгляд О. Сокирко⁹, зупинитися на детально висвітленні цього явища немає потреби.

Мета статті. Зважаючи на вищевказаний історіографічний доробок, є необхідність поглянути, чи були відносини патрон – протекціант у середовищі «людей корпорацій», тобто ремісничому соціумі XVI–XVII ст. в українських землях Речі Посполитої, оскільки цей аспект раніше не розглядався. Також важливим є з'ясування питання, якими правами користувалися протекціанти: чи це «козацькі права» (в розумінні, наприклад, В. Горобця), чи вони були трансформованою річпосполитською традицією, а отже – чи випадають вони з цехової системи, чи, навпаки, її підтверджують? Мікроісторичний аналіз професійної групи Ніжина дозволить з'ясувати, чи мали її представники власні домогосподарства, чи проживали в дворах старшини? Це ті питання, які буде порушено в статті.

Виклад основного матеріалу. За дослідженням М. Капралю, серед шевців Львова фіксуються майстри-протекціанти¹⁰. Одним зі способів легального уникнення цехової залежності у Львові XVI–XVII ст. було отримання королівського сервіторату, що давало привілей виконувати ремісничі замовлення королівського двору, право вільно закуповувати сировину, не узгоджувати кількість учнів та підмайстрів, а відтак загалом позбутися цехової юрисдикції. Єдиним засобом боротьби із сервіторатом була пряма заборона від цеху займатися ремеслом, але вона вирішувалася окремими королівськими мандатами до львівської ради та цехмістрів, або рішенням суду, згідно з яким ремісник мав вступити до цехової спільноти¹¹. У протекції королівської родини Собеських були ремісники (кравці, шевці) м. Жовкви, які цим вдало користувалися, продаючи свої вироби у Львові без податків та покарань¹². Я. Соколовський, кравець зі Львова, королівський протекціант, у 1635 р. вступив у протистояння із цехом. Суть полягав в тому, що кравець, котрий раніше й сам був членом ремісничої організації, тепер зневажав усі цехові привілеї та звичаї, а саме: ігнорував братські зібрання, не брав участі в богослужіннях, співпрацював із євреями та партачами, підбурював кравецьку челядь проти майстрів тощо¹³.

Протекції найвищого королівського рівня були поодинокими. Більш поширеними, але не менш невідгідними для цеху були інші привілейовані ремісники, а саме магнатські протекціанти. Львівські магнатські палацові шевці виготовляли взуття для найбагатших осіб, що забезпечувало їм юридичну недоторканість від цеху¹⁴. Вони не становили засадничої конкурентної економічної загрози цеху, оскільки швидко полишали Львів, та їх було мало. Один із випадків, детально описаний М. Капралем, трапився в 1729 р. та яскраво засвідчив невизнання шляхтою міської юрисдикції на своїх приватних володіннях – юридиках¹⁵. Зокрема йшлося про шевця Анджея Внучковського, який перебував у протекції «белзької воеводини» Йоани Потоцької, що дозволило йому не виконувати вимоги очільників цеху, уникнути покарання в'язницею й навіть спричинити до ув'язнення цехмістрів.

Йшлося не лише про шевців, такий стан справ був притаманний різним спеціальностям та різним містам. Зокрема й серед львівських кравців-партачів, луцьких шевців і рибалок,

⁷ Мончак А. Нерівна приязнь. Клієнтарні взаємини в історичній перспективі / Пер. Т. Григор'єва, О. Сокирко, О. Задорожна, Я. Стріха, І. Тесленко, ред. Н. Яковенко. Київ, 2020. 768 с.

⁸ Старченко Н. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію. Київ, 2021. 616 с.

⁹ Сокирко О. «На послугах дому»: надвірні почти козацької старшини сер. XVII – XVIII ст. *PATRIMONIUM. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*. Київ–Краків, 2015. Т. 1: Ранньомодерна людина: простір–влада–право XVI–XVIII ст. С. 307–328.

¹⁰ Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. Львів, 2006. С. 135.

¹¹ Там само.

¹² Капраль М. Люди корпорації... С. 137; Паславська Н. Кравецький цех у Львові в XVI–XVIII ст.: організаційні форми та соціальні відносини. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. за спец. 07.00.01 – Історія України. Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2019. С. 91.

¹³ Там само. С. 90.

¹⁴ Капраль М. Люди корпорації... С. 136.

¹⁵ Там само. С. 62.

були ремісники, які жили й працювали в передмістях та юридиках і мали протекцію старости, шляхти та духовенства¹⁶.

Щодо Гетьманщини, то ремісники-протекціанти фіксуються не всіма обліковими джерелами й не в усіх полках. Вони не простежуються за метричними книгами, проте наявні в ревізіях, відомостях середини – кінця XVIII ст. та Румянцевському описі окремих міст. Це, вочевидь, залежало від ретельності укладачів. Наприклад, переписні книги Миргородського полку 1723 р. не зафіксували наявності у соціальній структурі полку такої соціальної категорії як протекціанти¹⁷. Варто наголосити, що в цій ревізії ремісники також не виокремлені в професійно-соціальну групу, а їх вирішення можливе лише гіпотетично за професійними прізвищами¹⁸. А в ревізії 1734 р. Полтавського полку така категорія як «протекціант ... который от всякой отбывания повинностей вольный», виокремлена й має 19 осіб¹⁹.

Детальніше поглянемо на протекціанську групу населення Ніжина станом на 1766 р. Так, за Генеральним описом Лівобережної України 1766–69 рр. в місті було 24 протекціанти. Двоє з них – це міщани І. Шкурат і Ю. Волощенко, які займалися сільським господарством, проживали в протекції земського підсудка Григорія Левицького²⁰. Решта 22 – це особи, які були в протекції полковника Петра Івановича Розумовського²¹.

За родом занять вони розподілилися таким чином:

- ремесло – 10 осіб (пекарка К. Котлярка, столяр С. Ільченко, шевці С. Хвост, Г. Гарбуз, Я. Колибаба, тесля В. Сколобуй, шапкар Ф. Марцовенко, стельмах М. Караміш, його брат тесля С. Караміш, цегельник І. Ригуль);
- землеробство – 3 особи (В. Колка, С. Бігун, І. Сидоренко);
- обслуговування – 3 особи (візник Г. Сидоренко, представники вторинного інфраструктурного промислу на основі цегельництва, а саме возіння цегли до місця будівництва – І. Черняковський та Т. Бігун);
- переробка сільськогосподарської продукції та її продаж – 3 особи (А. Квашиха та Я. Олешко, які закупували гречку, перемелювали її на крупу та продавали на міському ринку²²);
- наймана поденна праця – 3 особи (І. Митус, В. Ригуль, М. Скалобуець).

Цікавим аспектом є те, що згадані протекціанти проживали доволі компактно, поряд один з одним, становлячи своєрідну урбаністичну структуру з 10 хат, а через 2–3 непротекціантських дворів, знову 11 родин протекціантів-ремісників, які мешкали по сусідству. При цьому вони замешкували у власних будинках, на магістратській землі, а не на землі полковника чи в його підварках. Саме це кардинально відрізняє їх від протекціантів у Речі Посполитій, які проживали в юридиках патрона.

Також, вочевидь, під протекцію інколи потрапляли родинами, адже навіть серед такої невеликої кількості ніжинських мешканців було два брати. Тут маємо аналогію з іншими регіонами Гетьманщини: так, за вже згаданими звільняючими листами Г. Галагана 1716 р., під протекцію бралися посполиті-протекціанти брати та двоюрідні брати з Журавки²³.

Щодо сплати податків, то жоден із ніжинських протекціантів «никаких повинностей и гражданских служб не отправляя и консистенції не платив».

На жаль, Румянцевський опис не подає сум сплати чи розмір натурального відробітку на користь протектора. Це засадниче питання в розумінні протекції, адже заборона притягати до утримання консистентів, сплати податей та відбування козацької служби курінчиків і протекціантів – той факт, на якому протектори наголошували²⁴.

¹⁶ Паславська Н. Кравецький цех у Львові в XVI–XVIII ст. ... С. 91; Компан О. Міста України в др. пол. XVII ст. С. 194.

¹⁷ Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи гетьманату... С. 197.

¹⁸ Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. Дніпропетровськ, 2004. С. 8; Коваленко О. Спостереження над прізвищами гончарів Миргородського полку поч. XVIII ст. (за мат. Переписної книги 1723 р.). *Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні*. Київ, 2005. Вип. 14. С. 182–189.

¹⁹ Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: У 2 кн. / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бачинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), О. Гуржій, В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.); НАН України, Інститут історії України. Київ, 2018. Кн. 2. С. 98.

²⁰ Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки). *Ніжинська старовина*. 2008. Вип. 7 (10): Пам'яткознавство Північного регіону України. № 2. С. 168–169.

²¹ Там само. С. 180–181.

²² Згідно опису Ніжина трохи пізнішого часу, а саме – 1780 р., цим промислом продовжували займатися місцеві мешканці.

²³ Лазаревский А. Полковничьи чиншевики. С. 162.

²⁴ Сокирко О. «На послугах дому»... С. 321, з посиланням на данні урядової ревізії курінчиків 1734 р., старостою маєностей полтавського полковника Василя Кочубея.

Якщо проаналізувати походження ніжинських ремісників-протекціантів, то загалом із 24 осіб: 21 були місцевими «уродженцями», 2 – із с. Веркіївки²⁵ та 1 із с. Безутловки (обидва села розташовувалися 17 км від полкового центру) Ніжинського полку. Укладачі опису зафіксували їхню соціальну належність: 12 – міщан, 9 – посполитих, 1 – козак.

Відсоток ремісників протекціантів, від загальної кількості всіх зайнятих в ремеслі міста, згідно з цим джерелом, становив лише 2%²⁶. Унікальним і важко зрозумілим з погляду «класичної цехової системи» є випадок Федора Марцовенка, який виробляв чоловічі та жіночі шапки, був протекціантом полковника, але при цьому був записаний до цеху²⁷.

Традиційно в історіографії вважається, що найбільшими можливостями для вербування «протекціантів» володіли полковники, тож саме вони мали їх найбільше. Це зауваження В. М'якотина чинне для Ніжина, а от для Полтавського полку, згідно з дослідженнями В. Горобця ревізій першої половини XVIII ст., цей факт не підтвердився²⁸. Зауважимо, що в Рум'янцевському описі міста Полтави вони також прямо не згадуються, хоча якщо придивитися до власності полтавського полковника Андрія Горленка, то йому належали кузні з хатами, де проживали ковалі-партачі, які сплачували консистент²⁹. В одній із бездвірних хат з кузнею, що належали полковому судді Григорію Сахновському, жив цеховик Сазон Литвиненко³⁰. Відомості про його податки відсутні, тому визначити його статус неможливо.

О. Компан опосередковано згадувала, що частіше протекціоністами були партачі³¹. Хоча для реалій Гетьманщини, вірогідно, ці поняття слід уточнювати, тобто, якщо за партачів вважати всіх осіб, що займалися ремеслом поза цехом, то протекціанти входили до цієї соціальної групи (жодним чином юридично не виділеної та розпорошеної серед інших соціальних категорій – міщан, посполитих, козаків тощо). За своїм соціальним статусом партачі стояли нижче від цехових ремісників, навіть цехових підмайстрів. Водночас протекціанти, вочевидь, у XVII ст., маючи імунітет, наданий патроном, перебували на вищому соціальному щаблі та мали більші статки (це особливо релевантно для Речі Посполитої). Натомість у XVIII ст., особливо ближче до часу знищення Гетьманщини як автономії, цей статус зазнав змін. Зокрема А. Єршов вважав, що саме ця група ремісників першою перетворилася на кріпаків³². Водночас О. Компан, визнаючи, що частина з них справді могла покріпатися, визнавала це малоімовірним у загальних масштабах³³.

Трохи інакше бачив протекціантів-цеховиків П. Пиріг³⁴. Перехід ремісників під протекцію старшини він вважав створенням умов для їхнього впливу на «сутність цехового устрою», обмеження прав братств, повернення їх до «безправної пори» першої пол. XVII ст. У цьому контексті він також розглядав введення Павлом Полуботком до цеху посади полкового дозорця, на якого покладався нагляд за якістю продукції³⁵. Вочевидь, що це доволі необґрунтоване пояснення, яке не знаходить підтвердження в сучасному розумінні соціуму та економіки Гетьманщини.

Повинності не на користь магістрату чи ратуші, все ж перебували поза правовим полем, оскільки в цьому випадку цехові майстри не мали відбувати жодних повинностей на користь козацької старшини. Переважно повинності відбували ремісники, піддані та протекціанти. Окрім свого безпосереднього фаху, вони активно залучалися для виконання робіт у маєтках козацької верхівки. Прикладів таких зловживань дуже багато. Вони є в усіх полках та впродовж усього часу існування Гетьманщини. Хоча така практика далеко не унікальна, вона була й на українських землях Речі Посполитої як у XVIII ст., так і століттям раніше.

Ремісників на понаднормових роботах використовувала козацька старшина різних рівнів: гетьманського, полкового та сотенного. Це спонукало звертатися до гетьманської влади задля припинення зловживань, відповіддю були гетьманські оборонні універсали. Вони містили чітко окреслені повинності, які мали виконувати цехові об'єднання стосовно

²⁵ Нині – Вертіївка.

²⁶ Усього в Ніжині ремісники проживали у 480 домогосподарствах і, за підрахунками В. Кулаковського, становили 43,2% населення міста. За: Кулаковський В. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. *Історія народного господарства та економічної думки УРСР*. 1980. Т. 14. С. 53–60.

²⁷ Зозуля О., Морозов О. Опис міста Ніжина... С. 189.

²⁸ М'якотин В. *Очерки социальной истории Украины...* С. 64; Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи гетьманату... С. 197.

²⁹ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / Упоряд., вст. ст. і комен. Ю. Волошина. Київ, 2012. С. 84, 174, 200.

³⁰ Там само. С. 376.

³¹ Компан О. Міста України в др. пол. XVII ст. С. 199.

³² Цит. за: Компан О. Міста України в др. пол. XVII ст. С. 199.

³³ Там само.

³⁴ Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині у др. пол. XVII ст. *Київська старовина*. 1999. № 5. С. 161.

³⁵ Там само, із посиланням на: Лазаревский А. Полковничьи чиншвики.

полкової та міської влади³⁶. Наприклад, у дозвільному листі Станіслава Конєцпольського 1642 р. цеху Гадяча чітко визначені умови роботи на гадяцький замок: кожен швець мав вичинити одну шкуру, яку надали від замкового державці, та пошити з неї взуття³⁷. Все, що вимагалось понад це – було незаконним і мало оплачуватися. Цеховики звільнялися від усіх повинностей, які виконували інші міщани, окрім «шарварків» – тобто гатіння греблі та її утримання.

Дані про відробітки чітко фіксувалися. Так, у донесенні за 1722 р. прилуцького полковника Гната Галагана до гетьмана Данила Апостола, складеному в 1733 р., зазначено, скільки людей залучалося до робіт у полку, що саме вони робили, уміщено дані й про ремісників: теслярську, кравецьку роботи, копання глини³⁸.

Зловживали цим не лише полковники, але й сотники: час від часу ремісників-цеховиків залучали до робіт у дворах сотенної старшини³⁹. Також відпрацювання були не лише на користь старшини, а й на потреби військової адміністрації. Так, наприклад, «протекціянти» з містечка Кобеляки «драгун не кормлют но только в дворе рейментарский Переволочанский бочки для воскового тамошнего провіанту по требованію делают» (1732 р.)⁴⁰. Вочевидь, це були кобеляцькі бондарі, не записані до відповідного цеху, який існував у містечку в першій половині XVIII ст.⁴¹

Висновки. Протекціянти через свою малочисельність не становили вагомої економічної конкуренції цеховим ремісникам, на відміну від партачів, які займалися ремеслом і продавали власні вироби в місті. Цехи намагалися їх контролювати, вимагаючи продавати товари лише під час ярмарків та сплачувати окремий податок до цехової скриньки. Тому для всіх територій Речі Посполитої та Гетьманщини питання економічного суперництва цехових і нецехових ремісників ніколи не було розв'язане, майстри торгували в містах.

Ситуація наявності партачів та партачів-протекціянтів вписується в загальну картину цехового ладу ранньомодерного часу. Їх наявність у Гетьманщині не є свідченням проникнення «козацького права» до міської юрисдикції, а, навпаки, підважує фактор збереження традиційних взаємовідносин у міському соціумі, де шляхту замінила козацька старшина. Водночас це засвідчує розмитість міщанського стану Гетьманщини та певної його маргіналізації, що з-поміж іншого відбувалося під впливом шляхти та магнатів, а згодом – козацької старшини. Зокрема зловживань влади стосовно цехів у XVII–XVIII ст., що виявлялося як у привласненні понаднормових виробів, так і залученні ремісників до різних робіт.

References

Horobets, V. (2008). Mali sotsialni ta sotsioprosfesiini hrupy hetmanatu: «kurinchyku», «striltsi», «proteksiianty», «dvoriany» etc. [Small social and socio-professional groups of the hetmanate: «kurinchyku», «striltsi», «proteksiianty», «dvoriany»]. Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii – Society. Almanac of social history, 8, P. 184–201.

Kapral, M. (2006). Liudy korporatsii: Lvivskiy shevskiy tsekh u XVII–XVIII st. [People of the corporation: Lviv shoemakers guild in the 17th–18th c.]. Lviv, Ukraine.

Kovalenko, O. (2005). Sposterezhennia nad prizvyshchamy honchariv Myrhorodskoho polku pochatku XVIII st. (za materialamy perepysnoi knyhy 1723 r.) [Observations on the surnames of the potters of the Myrhorod regiment of the beginning of the 18th c. (based on the census book of 1723)]. Novi doslidzhenia pamiatok doby kozatstva v Ukraini – New studies of sites of the Cossack period in Ukraine, 14, P. 182–189.

Monchak, A. (2020). Nerivna pryiazn. Klientarni vzaiemny v istorychnii perspektyvi [Unequal friendship. Customer relations in historical perspective]. Kyiv, Ukraine.

Paslavska, N. (2019). Kravetskyi tsekh u Lvovi v XVI–XVIII st.: orhanizatsiini formy ta sotsialni vidnosyny [A tailors guild in Lviv in the 16th–18th c.: organizational forms and social relations]. Lviv, Ukraine.

Shvydko, H. (2004). Komput i reviziia Myrhorodskoho polku 1723 r. [Computation and revision of the Myrhorod regiment in 1723]. Dnipro, Ukraine.

Sokyрко, O. (2015). «Na posluhakh domu»: nadvirni pochty kozatskoi starshyny ser. XVII – XVIII st. [«At the familys service»: the court military units of the Cossack elders in the middle 17th – the 18th c.].

³⁶ Щербина С. Універсали гетьманів та полковників як джерело з історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя др. пол. XVII – XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів, 2012. Вип. 5. С. 163.

³⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 45039. Арк. 18–19.

³⁸ ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 1783. Арк. 212–213 зв.

³⁹ Мясотин В. Очерки социальной истории Украины... С. 111.

⁴⁰ Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи гетьманату... С. 196.

⁴¹ ІР НБУВ. Ф. 61. Спр. 1577; Ф. I. Спр. 54480, 54481, 58171.

Starchenko, N. (2021). *Ukrainski svity Rechi Pospolytoi. Istoriï pro istoriiu* [Ukrainian worlds of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Stories about history]. Kyiv, Ukraine.

Voloshyn, Yu. (Ed.). (2012). *Misto Poltava v Rumiantsevskomu opysi Malorosii 1765–1769 rr.* [The city of Poltava in Rumyantsev's description of Malorosia 1765–1769]. Kyiv, Ukraine.

Коваленко Оксана Валентинівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка, (вул. Остроградського, 2, м. Полтава, Україна 36001).

Kovalenko Oksana – candidate of historical sciences, docent, associate professor of the department of history of Ukraine of Poltava national V. Korolenko pedagogical university (2 Ostrogradskogo St., Poltava, Ukraine 36001)

E-mail: kovksana@gmail.com

“WE LIVE UNDER THE PROTECTION OF THE COLONEL”: CRAFTSMEN–PROTECTIONERS IN THE HETMANATE 18TH C.

The purpose of the article is to consider one of the small social groups of the Hetmanate, namely, craftsmen protectioners. These are persons who lived in cities, primarily in the estates of the Cossack elders, did not implement general duties and did not pay expenses (taxes or guild fees), instead services or paying in cash or in products to their protectors. In the Polish-Lithuanian Commonwealth there were craftsmen under the protection of the highest royal level and magnate patrons. The scientific novelty of the work lies in the fact that the number and professional specialisation of the patrons engaged in crafts was traced on the basis of the audits of the Poltava, Lubny, Myrhorod, Hadiach, and Nizhyn regiments. In historiography, the interpretation of this small social group had a variation, ex: non-guild craftsmen, potential serfs, a means of influencing the foremen on guild corporations, etc. Conclusions. The presence of partachs and partach protectors fits into the overall picture of the early modern workshop system of the Hetmanate. Their presence is not evidence of the penetration of «Cossack law» into the city jurisdiction, but, on the contrary, undermines the factor of preservation of traditional relationships in the city society, where the nobility was replaced by the Cossack elders. At the same time, this testifies to the blurring of the burgher's state of the Hetmanate and some marginalization of the urban state in the 18th c.

Key words: craftsman, guild, protector, colonel, Hetmanate, 17th–18th c.

Дата подання: 30 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 3 квітня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Коваленко, О. «В протекції пана полковника живем»: ремісники-протекціанти в Гетьманщині XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 36–41. DOI: 10.58407/litopis.240204.

Цитування за стандартом APA

Kovalenko, O. (2024). «V protektsii pana polkovnyka zhyvem»: remisnyky-proteksiianty v Hetmanshchyni XVIII st. [“We live under the protection of the colonel”: craftsmen-protectioners in the Hetmanate 18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siberian chronicle*, 2, P. 36–41. DOI: 10.58407/litopis.240204.

УДК 94(477.51)«1821–1830»

Володимир Маслійчук

СПРОБИ ВІДКРИТИ ПРИВАТНІ ЖІНОЧІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (20-ті рр. XIX ст.)¹

DOI: 10.58407/litopis.240205

© В. Маслійчук, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6946-7694>

Мета статті – на основі джерел висвітлити спроби створити приватні навчальні заклади в Чернігівській губернії та окреслити причини невдач щодо їх стабільного функціонування. У губернському центрі Чернігові й основних містах, навчальних центрах губернії, Новгороді-Сіверському та Ніжині упродовж 20-х рр. XIX ст. спостерігаємо кілька спроб створити навчальні заклади. Усі вони виявлялися невдалими і недовготривалими. Основними причинами освітніх невдач була наявність осередків жіночої освіти в сусідніх губернських центрах, а передусім відсутність істотної потреби в такій формі освіти.

Ключові слова: освіта, гімназія, пансіон, Чернігівська губернія, учителі, провінційне місто.

Питання жіночої освіти є одним із засадничих питань розуміння великих суспільних і політичних змін у минулому. Але наявна історіографія останнього часу дещо нехтує дуже важливим періодом для української історії – першою третиную XIX ст. Хоча цей час для підімперських земель України (передусім Лівобережної України та Слобожанщини) характеризуватиметься відходом від спроб надання освіти ширшим прошаркам населення до певного «станового» обмеження освіти для дівчаток, виховання передусім панночки з шляхетних верств. Свідченням цього є відкриття Інститутів шляхетних панн у Харкові (1812) і Полтаві (1818)². Але такі зміни не відображалися лише на цих освітніх інституціях. Приватна жіноча освіта мала ініціативи й меншого масштабу, тому й постає питання про успіх і неуспіх таких ініціатив, власне про пояснення, чому на одних теренах освіта має стимул і розвиток, а щодо інших освітні ініціативи зазнають вагомих невдач. У цьому випадку Чернігівська губернія й навчальні заклади в ній є дуже цікавим прикладом неспівмірності зрушень чоловічої та жіночої освіти.

Незважаючи на невдачу щодо відкриття університету на території колишньої Гетьманщини, освітні ініціативи на цих теренах виглядають досить успішними, зокрема, відкриття першої гімназії (у Чернігові) на території Харківського навчального округу³, прирівнювання до рівня гімназії Новгород-Сіверського народного училища й загалом успіх цього міста як освітнього центру⁴, урешті, довготривале відкриття Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька (1820)⁵. За ідеєю такий успіх дуже важливий для розуміння особливостей української історії XIX ст. та українського націотворення.

¹ Почасти ця стаття написана в рамках проекту № 2020.20/0237 «Якість життя та демографічні характеристики населення Наддніпрянської України др. пол. XVIII – поч. XX ст.» Національного фонду досліджень України, № держреєстрації 0120U104740.

² Див.: Друганова О. Становлення та розвиток приватної середньої школи в Україні (кінець XVIII – поч. XIX ст.). *Дриновський збірник*. Софія–Харків: Вид-во БАН ім. проф. М. Дринова, 2018. Т. X. С. 79–88; Маслійчук В. Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні (др. пол. XVIII – поч. XIX ст.). Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2018; Сухенко Т. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – поч. XX ст.). *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 63–74.

³ Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии. Краткая историческая записка 1805–1905 гг. Чернигов, 1906.

⁴ Мірошніченко Ю., Федірко А. Новгород-Сіверська гімназія – alma mater Сіверського краю (1808–1918). Київ: Фенікс, 2014.

⁵ Лавровський Н. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1832 гг.). Киев, 1879.

Мета цієї статті – висвітлити спроби створити приватні навчальні заклади в Чернігівській губернії та окреслити причини невдач щодо їх стабільного функціонування.

Показовим є функціонування жіночого пансіону М. Білевича в Новгороді-Сіверському. Спритний учитель гімназії М. Білевич⁶ відкрив у себе вдома домашній пансіон для шляхетних панн. Документація свідчить, що пансіон був нелегальним, не схваленим керівництвом Харківського навчального округу. Це було прямим звинуваченням новгород-сіверського вчителя в порушенні приписів та інструкцій. Але Білевич мав добрий адвокатський досвід і покликався на норми про училища, де вчителям дозволялося мати приватні пансіони (учитель зазначав, що утримує такий пансіон для благородних панн уже 12 років, тобто від часу свого приїзду в Новгород-Сіверський 1806 р. й початку вчителювання)⁷, хоча про такий заклад ми не маємо інформації в перше десятиліття XIX ст., можливо, через неформальний статус.

До того ж, відомо, що М. Білевич хотів відкрити пансіон «для обеиго пола». Подібно до інших приватних починань, спроби Білевича створити приватний пансіон не уникли скандалу. У 1821 р. до Новгород-Сіверського заїхав на постій 40-й егерський полк. Із заїздом військових почалися певні проблеми. Поруч із будинком Білевича розквартирувався полковник Чубаров, і через свою «довірену дівку», що була в прислузі у «барішень», «искал обидеть невинность» однієї з вихованок. Білевич розгадав підступ, однак дівка-служниця втекла до Чубарова. Учитель звернувся до поліції, але полковник, змовившись із квартальним Друльським, випустив її з міста; вона була ввіймана одним із десятицьких. Цей скандал мав розголос, і батьки забрали дітей від Білевича, нічого тому не заплативши⁸. Тобто пансіон Білевича швидше виглядає як така собі авантюра й засіб підзаробити.

Директор Новгород-Сіверської гімназії, знаний подвижник на ниві освіти І. Халанський, напевне, був проти заробітків на пансіонах, бо за всіма ознаками обробки Білевича були неофіційними. Згідно зі Статутом училищ («Высочайше утвержденный устав учебных заведений подведомых университетам», 1804), учитель дійсно мав право утримувати пансіон, але узгодивши це з начальством і подавши необхідні документи до керівництва навчального округу, чого Білевич не зробив.

Проблеми з військовими не були винятком. Ще однією проблемою була несплата за навчання. Білевич усупереч інструкціям утримував, поруч із дівочим пансіоном, хлопців-квартирантів; мати одного з хлопців – поміщиця Божовська – заборгувала за сина 103 руб., і вчитель подав на неї позов до суду⁹. У 1821 р. М. Білевич перейшов на посаду молодшого професора й викладача німецької словесності до нововідкритої Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька, відповідно й спроби створити жіночий пансіон у Новгороді-Сіверському звелися нанівець.

Певні успіхи із запровадженням жіночого пансіону в цьому просторі щодо гімназійних центрів губернії спостерігаємо лише у др. пол. 20-х рр. XIX ст. У березні 1825 р. помер директор Новгород-Сіверської гімназії І. Халанський, його наступником став зять і дуже діяльна постать, професор І. Тимковський. Тимковський прагнув змін у навчанні в провінційному місті, і пропозиція відкрити приватний жіночий заклад була палко ним сприйнята. Перше подання про відкриття пансіону для дівчаток у Новгороді-Сіверському датоване жовтнем 1826 р. У відкритті цього пансіону дуже відобразилася прикордонність Новгород-Сіверського. Дворянин з Могилевської губернії А. Останкович та його дружина Катерина (уроджена Таубе) просили відкрити пансіон «благородних девиц» поруч з гімназією, для використання до навчання вчителів із гімназії та товариша в утриманні пансіону Людвіга Гартмана. Останкович надав атестати від поміщиків, де він виховував дівчаток, а уродженець Швейцарії Луї Гартман – довідку зі Слобідсько-Української гімназії, що він добре знає німецьку та французьку мови, К. Останковичеву характеризували, що вона говорить «чистым немецким языком и знает фортепиано порядочно»¹⁰. Але й такі характеристики та розроблена програма навчання не надто посприяли реалізації цього проекту. Напевно, зіграла роль віддаленість Могилевської губернії від Новгород-Сіверського. Але вже через два з половиною роки в Новгороді-Сіверському відкрила пансіон місцева поміщиця М. Бутовська (уроджена фон Шеккен). Пансіон був трикласним і, власне, подібним до інших пансіонів, утримувала його М. Бутовська разом з дорослою донькою. Розклад і пропозиції були взяті Бутковською у своїх невдатних попередників Останковичів. Однак,

⁶ Дет. про нього: Маслійчук В. Михайло Білевич – учитель Новгород-Сіверської гімназії. *Дриновський збірник*. Софія–Харків: Вид-во БАН ім. проф. М. Дринова, 2018. Т. X. С. 89–94.

⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 2162. Оп. 1. Спр. 207. Арк. 3 зв.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 2162. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 4 зв.–5.

⁹ Там само. Спр. 141. Арк. 16.

¹⁰ Там само. Спр. 464. Арк. 2–2 зв., 3, 4–4 зв.

що впадає в очі під час характеристики предметів у пансіоні, – їхня практична спрямованість. Наприклад, арифметика вивчалася в «отношении хозяйственном», природознавство (естественная история) – з обумовленням, що вивчаються «понятия о явлениях и произведениях природы», особливо в отношении к селскому хозяйству», крім усього, господиня викладала «рисованье и черчение узоров», «хозяйственные и приятные рукоделия»¹¹. Треба визнати, що цей заклад продовжив існувати й надалі, принаймні, про нього наявні документи 1829–1834 рр. Дуже цікаво, що викладачами в «благородному закладі» були вчителі Новгород-Сіверської гімназії: П. Левицький, Г. Македонський, С. Кирилович, а господиня з донькою лише викладала танці та рукоділля¹². Важливою деталлю збереженої документації є перелік речей, необхідних для навчання в пансіоні, – перелік доволі типовий, можна бачити подібні й щодо київських приватних закладів¹³: описано, які необхідні сукні та передники, рукавички, хустки, білизна, посуд та скатертини¹⁴.

У губернському центрі Чернігові питання жіночої освіти також не набуло значущості, і перші спроби навчати благородних панночок не мали вагомого успіху. Хоча в Чернігові розташовувалися досить таки вагомі заклади, зокрема найстаріша на українських землях Чернігівська гімназія, відкрита 17 січня 1805 р. Учитель цієї гімназії, вочевидь, прибалтійський німець Ф. Кнейпер, відкрив пансіон для дівчаток і хлопців. Але вже 1823 р. виникло питання про відкриття в Чернігові «особого училища девиц и пансиона». До цього року належить план щодо нового училища й листування щодо запровадження навчального закладу. Училище передбачалося для осіб посереднього та бідного становища без особливих станових обмежень, лише заборонялося вступати «податному состоянию». Такий демократизм був очевидний, бо на нову школу передбачалося зібрати кошти як із дворянства, так і з міської громади. Сам проєкт училища та листування щодо нього доволі важливі для розуміння ставлення до жіночої освіти. В училищі мали навчати безкоштовно, але при ньому мали б відкрити й приватний «пансіон», із щорічною платнею 800 руб. за вихованку. Загалом училище, як і зазначається у документі, мало бути подібним повітовим училищем з досить чітко прописаною роллю місцевої громади. Особливий нагляд за дівочою школою мав губернатор, опікуватися училищем мав попечитель, обраний з шанованих у місті осіб, окремо зазначено, що йому мають допомагати ще дві особи, обрані один від дворянства, а другий – від купецтва, усі троє складають «комітет для управління училищем». Коли брати все ж жіночу складову, то училище мала очолювати «начальница» з певним числом «надзирательниц», обов'язком яких було наглядати за ученицями не лише під час навчання, але й у позаурочний час.

Перелік предметів свідчить про обмеженість освіти лише певними простими предметами, мали викладатися: Закон Божий, географія, арифметика, російська та французька мови, краснопіс, малювання та звичні для жіночих закладів шиття і вишивання, зважаючи на потреби, музика й танці. Навчання тривало шість років. Тобто програма була навіть вужчою, ніж у повітових училищах.

Як видно, ініціатива про відкриття йшла від чернігівського цивільного губернатора (вочевидь, Олександра Політковського) та генерал-губернатора М. Репніна, відомого прихильника освіти для жінок. Щоправда, жодних даних про реалізацію цієї ініціативи ми не маємо¹⁵. Мабуть, ця ініціатива не була успішною, бо вже за певний час у липні 1832 р. купець Г. Каппелер з дружиною Розалією просили відкрити свій благородний жіночий пансіон через брак такого в Чернігові¹⁶.

Основним містом на Чернігівщині, де жіноча освіта мала б розвиватися, був Ніжин. Упродовж 1810–1818 рр. там існував пансіон І. Філберта, закритий через зловживання¹⁷. Але існування Ніжинської гімназії вищих наук, створеної 1820 р., вочевидь, слабо по-жвавило відкриття поруч із таким відомим чоловічим закладом жіночих приватних установ. Мабуть, до цього часу належить інформація про відкриття курсів «мифтології» «дівичею» Елізабет Руссет¹⁸, але наскільки цю ініціативу супроводжував успіх, важко сказати. У 1825 р. після певних схваленень жіночий пансіон було дозволено відкрити професору французької словесності Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька І. Ландражину, – вочевидь, пансіон уже існував у власному будинку Ландражина поза відомом ке-

¹¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІРНБУВ). Ф. II. Спр. 3694. Арк. 12.

¹² Там само. Арк. 28 зв.–29.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 2162. Оп. 1. Спр. 407. Арк. 6–6 зв.

¹⁴ ІРНБУВ. Ф. II. Спр. 3694. Арк. 30–31.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 2162. Оп. 1. Спр. 364. Арк. 1–3.

¹⁶ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 667. Оп. 287. Спр. 185. Арк. 1–2. План пансіону: Арк. 14–19.

¹⁷ Державний архів Чернігівської області. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 15.

¹⁸ Руссет Е. Высшие женские курсы в бывшей Гетманщине. Киевская старина. 1884. Т. VIII. № 1. С. 173–174.

рівництва Харківського навчального округу¹⁹. Можемо припустити, що пансіон існував до 1834 р.

Поставлене питання про досить кволий успіх жіночих освітніх ініціатив у 20-ті рр. XIX ст. в Чернігівській губернії має низку пояснень, передусім – це слабкість освітніх інституцій в губернії, де конкуренцію в ці роки складають такі сусідні губернські центри з інститутами шляхетних панн, як Харків, Полтава, і досить помітний жіночими приватними закладами Київ²⁰. Але, можливо, загалом функціонування жіночої освіти на цих теренах міститиме й ширше пояснення: брак освічених кадрів і потреба в жіночій освіті, що зосереджується на приватній сфері; зойно жіноцтво стане затребуваним у публічній практичній діяльності з допуском до педагогіки й медицини, ситуація з жіночою освітою на цих теренах мала б істотно змінитися.

References

Druhanova, O. (2018). Stanovlennia ta rozvytok pryvatnoi serednoi shkoly v Ukraini (kinets XVIII – poch. XIX st.) [Formation and development of private secondary school in Ukraine (the end of the 18th – the beginning of the 19th c.)]. *Drynovskiy zbirnyk – Drinov's collection*, X, P. 79–88. Sofiia–Kharkiv, Ukraine.

Masliichuk, V. (2018). Mykhailo Bilevych – uchytel Novhorod-Siverskoi himnazii [Mykhailo Bilevych – the teacher of the Novgorod-Siversky gymnasium]. *Drynovskiy zbirnyk – Drinov's collection*, X, P. 89–94. Sofiia–Kharkiv, Ukraine.

Masliichuk, V. (2018). Zdobutky ta iluzii. Osvitni initsiatyvy na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini (dr. pol. XVIII – poch. XIX st.) [Achievements and illusions. Educational initiatives in Left-Bank and Sloboda Ukraine (the second half of the 18th – the early 19th c.)]. Kharkiv, Ukraine.

Miroshnichenko, Yu., Fedirko, A. (2014). Novhorod-Siverska himnaziia – alma mater Siverskoho kraiu (1808–1918) [Novgorod-Siversk gymnasium – alma mater of the Siversk land (1808–1918)]. Kyiv, Ukraine.

Sukhenko, T. (1998). Zhinocha serednia osvita v Ukraini (XIX – poch. XX st.) [Women's secondary education in Ukraine (the 19th – the early 20th c.)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, P. 63–74.

Маслійчук Володимир Леонтійович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Кієво-Могилянська академія», кафедра історії НаУКМА (вул. Волоська, 8/5, Київ, 04070, Україна).

Masliychuk Volodymyr – doctor of historical sciences, docent of the department of history, National university of «Kyiv-Mohyla academy», department of history of NaUKMA (8/5 Voloska St., Kyiv, 04070, Ukraine).

E-mail: v.masliychuk@ukma.edu.ua

ATTEMPTS TO OPEN PRIVATE WOMEN'S EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN CHERNIHIV GUBERNIA (20s of the 19th c.)

The purpose of this article, on the basis of sources, is to highlight the attempts to create private educational institutions in the Chernihiv gubernia and outline reasons for failures in their stable functioning. In the provincial center of Chernihiv and the main cities of the educational centers of the province Novhorod-Siversky and Nizhyn during the 20s of the 19th c. we are witnessing several attempts to create educational institutions. All these attempts were unsuccessful and short-lived. The main reasons for educational failures were the presence of centers of women's education in neighboring provincial centers, and above all, the lack of a significant need for this form of education.

Key words: education, gymnasium, passionate, Chernihiv gubernia, teachers, provincial city.

Дата подання: 12 грудня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 23 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Маслійчук, В. Спроби відкрити приватні жіночі навчальні заклади в Чернігівській губернії (20-ті рр. XIX ст.). *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 42–45. DOI: 10.58407/litopis.240205.

Цитування за стандартом APA

Masliychuk, V. (2024). Sproby vidkryty pryvatni zhinochi navchalni zaklady v Chernihivskii hubernii (20-ti rr. XIX st.) [Attempts to open private women's educational institutions in Chernihiv gubernia (20s of the 19th c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 42–45. DOI: 10.58407/litopis.240205.

¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 2162. Оп. 1. Спр. 441. Арк. 1–2.

²⁰ Там само. Спр. 172. Арк. 1–3; Спр. 262. Арк. 2–4; Спр. 294. Арк. 2; Спр. 407. Арк. 2–6; Спр. 630. Арк. 7–12; ДАХО. Ф. 667. Оп. 287. Спр. 84. Арк. 1–12; Спр. 88. Арк. 2–16.

Олександр Герасимчук

**ПЕРЕСЕЛЕННЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ
ІЗ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ТА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ
НА ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
в другій чверті ХІХ ст.**

DOI: 10.58407/litopis.240206

© О. Герасимчук, 2024. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4176-8417>

Важливими чинниками, які впливають не лише на демографічні параметри населення, а й на життєдіяльність країни в цілому, є міграційні процеси. Показовим може бути накопичений досвід у минулі століття державотворення на українських землях, особливо під час здійснення переселенської політики й інтеграції іноземних переселенців на Південь України. Сьогодні вивчення тогочасної практики є **актуальним** і необхідним для вироблення збалансованої державної політики стосовно національних меншин. Дослідницька робота в цьому напрямку є цінним надбанням для більш поглибленого вивчення історії нашої країни. **Метою** цієї статті є дослідження особливостей переселенського руху німецьких колоністів, які жили в Чернігівській та Полтавській губерніях, на південноукраїнські землі в другій чверті ХІХ ст. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що сприяло неупередженому та достовірному підходу до з'ясування конкретних фактів та демонстрації логіки розвитку змін в історичному процесі. **Методи дослідження** ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності; вони представлені загальнонауковими методами аналізу, синтезу та спеціально-історичними – історико-порівняльними й історико-генетичними. **Наукова новизна** дослідження: вперше на основі архівних матеріалів розглянуто особливості переселення мешканців німецьких колоній Чернігівщини та Полтавщини на землі Південної України в другій чверті ХІХ ст. **Висновки:** за всю історію перебування на теренах України німецькі поселенці зробили вагомий внесок у політичний, соціально-економічний та культурний розвиток нашої Батьківщини. Можна стверджувати, що історія німецьких колоністів стала невід'ємною частиною як історії Північного Лівобережжя, так і загалом усієї України.

Ключові слова: гуттерити, німецькі колоністи, меноніти, міграції, переселенський рух, південноукраїнські землі, Північне Лівобережжя, Полтавська губернія, Чернігівська губернія.

Актуальність вивчення історії міжетнічних і міжнародних відносин держави становить науковий та практичний інтерес з огляду на її поступову інтеграцію в систему європейської співдружності. Україна здавна є поліетнічною країною, до складу якої входять різні за походженням і культурою спільноти. Доля представників німецької національності – нащадків колоністів, котрі прибули до Російської імперії на запрошення влади в ХVІІІ–ХІХ ст. і чимало з яких осіли на території сучасної України, – часто була трагічною, як і мільйонів українців та представників інших національностей¹.

В Україні проживає близько 130 національностей. Тому проблема її успішного розвитку та безпеки залежить багато в чому від міжнаціональних відносин всередині держави. Вивчення історії цих етносів – важлива умова становлення сучасного демократичного суспільства. Кожен народ збагатив економіку, культуру України власним досвідом і знаннями². Значним є внесок німців у розвиток нашої держави, у тому числі Північного Лівобережжя й Півдня України. Процес переселення на Південь України та становиче німецьких колоній Чернігівщини й Полтавщини становить науковий інтерес, оскільки вивчений ще недостатньо.

Друга половина ХVІІІ ст. стала переломним етапом у зовнішньополітичних планах російського самодержавства щодо південноукраїнських земель. Це було пов'язано із захопленням Росією нових територій, ліквідацією Запорозької Січі (1775), депортацією україн-

¹ Кулинич І. Німецькі колонії на Україні (60-і рр. ХVІІІ ст. – 1917 р.). *Український історичний журнал*. 1990. № 9. С. 18.

² Черниш І. Чинники німецького колоністського руху в Північно-Західній Україні в складі Російської імперії (поч. ХХ ст.). *Грані*. 2011. № 5. С. 38.

ців на Кубань і задунайські землі. Перед російським царизмом постала проблема термінового заселення нових земель як стихійним, так і організованим способом³.

Уже в кінці XVIII – XIX ст. Південь України належав до тих регіонів, що інтенсивно освоювалися переселенцями з інших губерній, і де механічний приріст населення за вказаний період досягнув 40%. Найбільше в цей час зросло населення в Бессарабії, Херсонській губернії та на Катеринославщині. Переважну частину мігрантів до цього регіону становили українські державні селяни та німецькі колоністи. Більшість українських переселенців на Південь України становили вихідці з Лівобережної України (переважно з Чернігівщини та Полтавщини)⁴.

Процес активного заселення й господарчого освоєння Південної України відбувався в два етапи: від кінця XVIII ст. й до скасування кріпосного права, а потім від 1861 по 1917 рр. – період становлення та розвитку в регіоні ринкової економіки⁵. Заселення Південної України відбувалося на пільгових умовах, що були продиктовані військово-стратегічними міркуваннями. Специфікою Південної України була наявність значних майже незаселених територій, вільних від кріпосного права⁶.

Розселення німецьких колоністів на Чернігівщині розглядалися в публікаціях О. Баранкова, О. Герасимчука, Б. Гузя, О. Самойленка⁷. Переселення іноземних колоністів на південноукраїнські землі досліджували В. Васильчук, І. Кулинич, Т. Назарова, М. Шевчук та ін.⁸ Попри те, що всі вищезгадані дослідники вказували на важливу роль представників Північного Лівобережжя в міграційних процесах, спеціальні дослідження, які б відображали, зокрема, переселення саме з Чернігівської та Полтавської губерній у кінці XVIII – першій пол. XIX ст., відсутні, – вони лише згадували Чернігівщину й Полтавщину в контексті загальноросійського чи загальноукраїнського міграційного руху. Метою цієї статті є дослідження динаміки переселення в Південну Україну з Чернігівської та Полтавської губерній німецьких колоністів, які там проживали протягом окресленого періоду, визначення тенденцій у зростаннях та спадах міграцій німецьких колоністів на тлі загальноісторичних процесів, що відбувалися в Україні та світі.

Основними губерніями виходу переселенців різних станів на Катеринославщину та Херсонщину в 1804–1811 рр. були Полтавська (34865 осіб), Чернігівська (19608 осіб), Курська (7822 осіб) губ.⁹ Після першої масової хвилі переселень різних верств населення на Південь України в 1804–1811 рр. потік мігрантів дещо загальмувався. Так, у 1812–1815 рр. із Чернігівської до Катеринославської та Херсонської губерній прибуло всього 303 особи чоловічої статі. У наступні роки переселенський рух у Південну Україну знову активізувався. За 1816–1834 рр. в ці регіони виселилося з Чернігівщини 16465 осіб, а з Полтавщини – 18570¹⁰.

Окрім етнічних українців і росіян Північного Лівобережжя, які вирушали на Південь України в пошуках кращої долі, царський уряд також стимулював поселення на новоприєднаних землях іноземних колоністів. Їм виділяли немалі частки кращих земель і надавали пільги щодо оподаткування та відбування повинностей. Через Чернігівщину й Полтавщину пролягав шлях на Південь України іноземних колоністів, які переселялися в Катеринославську та Херсонську губернії й рухалися з Гродно. Зокрема декілька партій таких колоністів перетнули регіон восени–навесні 1809–1810 рр.¹¹

³ Васильчук В. Поселення німецьких колоністів на півдні України наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 12. С. 37.

⁴ Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой пол. XIX в. (1719–1858 гг.). Москва: Наука, 1976. С. 264, 267.

⁵ Бойко Я. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – нач. XXI в.). Этностатистический очерк. Черкассы: Вертикаль, 2007. Вип. 1. С. 5.

⁶ Дружинина Е. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва: Наука, 1970. С. 367.

⁷ Баранков О. Заселення німцями Чернігівщини у XVIII ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 6–12; Герасимчук О. Німецькі колоністи на Чернігівщині: історичний екскурс. *Наука і суспільство*. 2022. № 6. С. 19–27; Гузь Б. До історії Чернігівщини. Персоналії, біографії, події. Кривий Ріг, 2021. С. 291–334.; Самойленко А. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодні: монографія. Київ–Миколаїв: МГУ ім. П. Могили, 2006. Вип. 1. С. 151–158.

⁸ Васильчук В. Історичні шляхи німців в Україні. *Україна–Європа–Світ*. 2018. Вип. 21. С. 145–153; Васильчук В. Поселення німецьких колоністів на півдні України... С. 37; Кулинич І. Німецькі колонії на Україні... С. 18–31; Назарова Т., Редькина О. Переселение меннонитов в Причерноморье в XIX в.: особенности решения земельного вопроса. *Вестник Волгоградского государственного университета*. 2019. Т. 24. № 5. С. 124–134; Шевчук Н. Этнические немцы в Украине: проблемы социальной интеграции в историческом развитии. *Вісник Одеського національного університету*. 2003. Т. 8. Вип. 9. С. 640–647.

⁹ Кабузан В. Заселение Новороссии... С. 189.

¹⁰ Там само. С. 213.

¹¹ Переписка с канцелярией генерал-губернатора, черниговским военным губернатором, Екатеринославским и Полтавским гражданскими губернаторами об отправке из Гродны в Екатеринославль колонистов. 05.06.1809–24.03.1810 г. *Державний архів Чернігівської області* (далі – ДАЧО). Ф. 128. Оп. 1. Спр. 635. Арк. 27–29, 32, 40, 43, 55, 59, 60, 64, 66, 68.

У 1831–1832 рр. із Чернігівської й Полтавської губерній «за браком землі» на вільній території Катеринославщини урядом було дозволено переселитися сім'ям німецьких селян-колоністів, які мешкали в так званих біловезьких колоніях (від назви однієї з колоній – Білі Вежі). Рішення про переселення німців-колоністів із Чернігівщини й Полтавщини на вільні землі Півдня України та Бессарабії було прийняте міністром внутрішніх справ В. Кочубеєм ще в 1820 р. на прохання чернігівського цивільного губернатора О. Фролова-Багрєєва. Умовою переселення було здійснення його коштами самих німців. На місці нового поселення колоністам пообіцяли по 60 дес. землі землеробам і 10–15 дес. – для тих, хто займався ремеслом¹².

На пошуки вільних земель для німецьких колоністів на південноукраїнських землях і прийняття остаточного рішення щодо їх переселення було затрачено майже десятиліття. Лише в серпні 1829 р. малоросійським генерал-губернатором М. Репніним було подано виконувачу обов'язків міністра внутрішніх справ Ф. Енгелью прохання від 209 сімей німецьких колоністів із Чернігівщини та Полтавщини про переселення на обрані ними землі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії (Олександрівськ – колишня назва Запоріжжя). Місце для нового помешкання етнічних німців із Чернігівської та Полтавської губерній було обрано не випадково. Поряд з німецькими населеними пунктами в Маріупольському окрузі на той час були порожніми ділянки, які спочатку призначалися для поселення членів Товариства ізраїльських християн (у 1821 р. в Катеринославській губ. було виділено 26 тис. дес. землі для переселення туди євреїв, які прийняли християнство, але поселення їх так і не відбулося)¹³.

Дозволивши переселення, міністр внутрішніх справ ще до початку міграційного процесу запропонував Опікунському комітету колоністів південного краю Росії (орган, який був утворений у 1819 р. для розгляду справ закордонних переселенців) доручити Катеринославській конторі іноземних поселенців пересвідчитися особисто через свого представника, чи справді ці сім'ї будуть у змозі забезпечити себе на новому місці упродовж першого року без будь-якої допомоги держави. В іншому випадку був наказ дозволити на переселення скасовувати¹⁴. Чернігівський губернатор М. Жуков у своєму розпорядженні доглядачу біловезьких колоній Онисиму Прокопенку від 16 липня 1831 р. вказував: «...не допускається к переселению тот, кто по каким либо обстоятельствам сделались несостоятельными к тому, дабы ни один не был в тягость переселяющимся колонистам и всякой содержал себя собственными способами» (тут і далі з метою підтвердження достовірності викладеного мова й правопис деяких документів збережені)¹⁵.

Опікунський комітет після перевірки доповів, що до 1831 р. із тих 209 сімей колоністів, яким було дано спочатку дозвіл на переселення, «по бедности, болезненному состоянию и смерти старейшин», охочих до переселення залишилося лише 124 сім'ї (535 чоловіків, 512 жінок), інші ж або відмовилися від переїзду, або ж їм скасували дозвіл. Остаточо виявилися готовими до зміни місця проживання ще менше – лише 120 сімей німецьких колоністів, інші ж залишилися, за їх словами, «по убожеству и неполучению за проданное ими там имущество денег на прежнем месте жительства». Комітет стверджував, що й ті колоністи, які збиралися переселятися, мали небагато готівкових грошей (2840 руб.), проте ті, які залишалися, обіцяли виділити мігрантам ще 75000 руб. як плату за ті господарства, які вони полишали в колоніях. На новому місці переселенцям пообіцяли звільнення від сплати податків на 5 років. Вони мали взяти з собою в дорогу необхідні знаряддя праці й худобу (на той момент 750 коней і волів). Для поселення й заведення господарства на сім'ю з худобою та реманентом і дозволу на виїзд необхідно було ще мати мінімум 400 руб. готівки для сім'ї приблизно з 8 осіб обох статей. Колоністи мали себе самі забезпечити хлібом, який зібрали в колоніях у 1830 р., і намагатися вже в 1831 р. на новому місці оселення посяти ярі зернові культури¹⁶.

Даючи дозволити на переселення, влада прагнула виправити негативний стан справ, який склався із забезпеченням біловезьких колоністів землею. Згідно з правилами Канцелярії опікунства над іноземними колоністами, німецьким колоністам мали відводити по 30 дес. на кожних 4 осіб чоловічої статі в сім'ї. На початку XIX ст. в біловезьких колоніях (без Хрещатина) проживало 160 сімей на виділених їм при поселенні 2985 дес. Розпоряд-

¹² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VI. 1831. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1832. С. 421.

¹³ Там само; Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общ. ред. Л. Кацнельсона и Д. Гинцбурга. Санкт-Петербург: Тип-я Акц. об-ва Брокгауза и Эфрона, 1911. Т. 8. Ст. 56–58.

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. С. 422.

¹⁵ О переселении беловежских колонистов в Екатеринославскую губернию. 24.08.1831–03.06.1833 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3281. Арк. 61.

¹⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. С. 423.

женням Урядового Сенату від 21 серпня 1800 р. цим колоністам для забезпечення пропорції за рахунок навколишніх хуторів мали додати ще землі до 4800 дес.¹⁷

За 30 років населення колоній зросло майже вдвічі. У відомості про стан колоній за 1830 р., яка надійшла в Опікунський комітет від чернігівського губернатора, у колоніях проживала 261 німецька сім'я з 1280 особами чоловічої статі. Для дотримання пропорції щодо 30 дес. на 4 особи, для них потрібно було 9600 дес. землі. А колонії розміщувалися лише на 4800 дес., тобто ще стільки само землі німцям не вистачало для повноцінного господарювання. Після запланованого переселення на південноукраїнські землі 535 осіб чоловічої статі із сім'ями до норми не вистачало б тільки близько 800 дес. землі, що суттєво покращило б матеріальне становище тих, хто залишався в колоніях¹⁸.

Звідки ж з'явилися в Чернігівській губернії вищезгадані представники німецької національності? Ці переселенці були німцями-колоністами, які з др. пол. XVIII ст. жили в Борзнянському повіті Чернігівської губ. в селах: Кальчинівка, Рундевізе, Біла Вежа, Городок, Великий та Малий Вердер і в колонії Хрещатин Роменського повіту Полтавської губ.¹⁹

Початок масовому оселенню німців на Чернігівщині й Полтавщині було покладено ще від другої половини XVIII ст., коли згідно з указом цариці Катерини II в 1767 р. на Борзнянщині було засновано 6 колоній німецьких поселенців, які разом утворили Біловезький колоністський округ²⁰. Створили його 696 вихідців з Гессена, Саксонії, ГанOVERA, Пруссії (лютерани) та з Майнца, Пфальца, Вюрцбурга, Швабії (католики)²¹. Спеціально для німецьких колоністів на місці колонії Городок царським урядом навіть планувалося заснувати м. Катеринополь²². У деяких документах потім зустрічається подвійна назва цієї колонії – Городок Катеринополь²³. У ній оселилися колоністи, які володіли ремеслами. Планувалося, що їхня професія сприятиме благополуччю, тому землі їм виділили менше, однак розрахунок не справдився й жителі Катеринополя були найбіднішими серед решти колоній²⁴.

У 1803 р. 36 сімей німецьких колоністів (вихідці з Гессена та Рейнської області) за 30 верст від Білих Виж у Роменському повіті Полтавської губернії заснували ще одну колонію – Октоберфельд, яку в пізніших документах називають Хрещатик, Хрещатен або Хрещатин²⁵. Особливістю цієї німецької колонії було те, що вона була заснована на землях, які вже на той час були порівняно густонаселеними й вільних земель, не включених до селянського землекористування, тут було небагато. Лише частина їх належала до державного резерву й виділялася для розвитку поміщицького господарства та наділення так званих казенних хліборобів – тобто державних селян. На всіх землях сучасної Сумщини це лише одне з двох німецьких поселень (друге – Конопківка), тож було унікальним²⁶. На відміну від інших біловезьких колоній, німці Хрещатина проживали вперемішку з українським населенням. Хоч колонія розміщувалася на території Полтавської губ., як і решта біловезьких колоній вона перебувала у відомстві чернігівського губернатора.

Німці також емігрували на Полтавщину, щоб сприяти розвитку її текстильної промисловості. Полтава була відома високоякісною вовною, якої не бракувало. Потрібні були ткачі та в'язальниці, які б виготовляли тканини для військової форми. Щоб прискорити цей процес, 20 червня 1808 р. Олександр I запросив ремісників-колоністів з Богемії, Моравії (обидві на території сучасної Чехії), Ельзасу (сучасна Франція) і Саксонії (державна в східній Німеччині, яка нині межує з Чехією та Польщею) оселитися в Полтаві, Костянтинграді та Кременчуці. У 1808 р. прибули перші шість сімей, а перша велика група з 130 німецьких сімей прибула до Полтави в серпні 1809 р. Їх розмістили в 16 будинках.

¹⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVI. 1800–1801. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип-я П. Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. С. 269–270.

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. С. 423.

¹⁹ Черниш І. Чинники німецького колоністського руху... С. 39–41.

²⁰ Самойленко А. Немецкие поселения на Черниговщине... С. 151.

²¹ Немцы России: населенные пункты и места поселения: энцикл. справочник / Сост. В. Дизендорф. Москва: «ЭРН», 2006. С. 53.

²² Баранков О. Заселення німцями Чернігівщини у XVIII ст. ... С. 7.

²³ Дело о прирезке земли Беловежским колонистам. 20.06.1836–23.07.1837 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 4068. Арк. 39, 45.

²⁴ Балашов Сергій. Історія німецьких колоністів, «надутих» Катериною. *Хвиля Десни*. URL: <https://hvilya.com/ekskluzivna-khvylya/istoriia-nimetskykh-kolonistiv-nadutykh-katerynoiu.html>.

²⁵ О переселении беловежских колонистов в Екатеринославскую губернию... Арк. 94; Немцы России: населенные пункты и места поселения... С. 243.

²⁶ Сніжко О. Історія німецького села Хрещатик (Октоберфельд). *Путівльський краєзнавчий збірник*. Суми: Університетська книга, 2007. Вип. 3. С. 171.

Згодом у регіон прибуло ще кілька груп: 54 родини (249 осіб) оселилися в Полтаві, 41 сім'я (218 осіб) – у Костянтинограді, 2 сім'ї (10 осіб) – у Кременчуці²⁷.

У процесі німецької колонізації Північного Лівобережжя України можна чітко простежити два етапи – виникнення сільськогосподарських колоній (остання третина XVIII – сер. XIX ст.) та масова аграрна колонізація (остання чверть XIX ст.). У Чернігівській та Полтавській губ. у XIX ст. існували два основні німецькі колоністські округи – Біловезький (Борзнянський та Роменський повіти) і Радичівський (Кролевецький повіт)²⁸. Проте окремі вихідці з німецьких земель, зокрема дворянського стану, облюбували Чернігівщину й Полтавщину для свого нового місця проживання ще від першої пол. XVIII ст. Зокрема тоді в Прилуцькому полку придбав значні володіння австрійський дворянин Вейсбах. Тут йому належали маєтності Вейсбахівка, Мамаївка, Ряшки (нині Білорічиця, Удайці, Ряшки Прилуцького району Чернігівської області). Після смерті Вейсбаха в 1735 р. імператриця Анна Іванівна подарувала ці володіння фельдмаршалу Мініху. На додачу до вищезазначених маєтностей Мініх придбав у Прилуцькому полку ще низку земельних володінь, зокрема Линовицю²⁹.

Німецьких майстрів, які розумілися на естетиці, запрошували на Чернігівщину в XIX ст. й українські поміщики для облаштування своїх маєтків. Зокрема за проектом вченого-садовода І. Бістерфельда під керівництвом садівника Ределя в 20–30-х рр. було створено паркові ансамблі в маєтку Галаганів у Дігтярах і Сокиринцях. У маєтку Тростянець, який належав Скоропадським, садівником К. Шлінглофом у ці роки було створено дендропарк (нині усе це частково збереглося й перебуває на території Прилуцького району Чернігівської області)³⁰.

Для заохочення переселення іноземців російська влада надавала колоністам широкі пільги, серед яких: надання коштів на переїзд, вибір місць оселення, право сповідувати свою релігію; для тих, хто осідав на селі, – звільнення від податків на 30 років, від військової служби, забезпечення самоврядування в колоніях³¹. Ці чинники й приваблювали німців-переселенців на Чернігівщину та Полтавщину. Колоністів, завербованих у німецьких землях, разом з усім домашнім скарбом, сільгоспінвентарем та живністю перевозили на кораблях з Гамбурга й Любека в Санкт-Петербург, а далі вони їхали в кибитках до місць поселення. Були це переважно селяни й дрібні ремісники. Більша частина колоністів була лютеранами (58%), вони переселилися з Гессена, а також із Саксонії, Ганновера та Пруссії. Іншу частину переселенців становили католики (32%), які прибули з Майнца, Пфальца, Вюрцбурга, Швабії та інших місць. Решта належали до реформаторських конфесій, гнаних за віру. Такими, зокрема, були меноніти³².

Подолавши неминучі труднощі перших років поселення, німці створили ефективні фермерські господарства, основу яких складало землеробство й тваринництво. Болота у верхів'ях річки Остер колоністи осушили, викопавши канали та побудувавши шлюзи³³. Землі, які виділили колонії Октоберфельд (Хрещатин) у Полтавській губернії, були невисокої якості й теж заболочені. Місцеві селяни або не хотіли там вести господарство, або не могли. Можливо, саме тому ці землі й віддали колоністам. Німці ж і тут, як і на Чернігівщині, швидко освоїли та окультурили ціліні землі. Для цього вони створили цілу мережу меліоративних каналів та гідротехнічних споруд. Сам Хрещатин був оточений ровом, який одночасно був складовою дренажної системи³⁴. На початку облаштування цієї колонії у 1802 р. царським указом було передбачено надання німцям 4980 дес. землі, проте в архівних документах зазначається, що тоді землеміром Тарасовим було відведено колоністам лише 827 дес. і 156 саж. землі, та й то, як уже зазначалося, не найкращої якості, а решту пообіцяли надати тим, хто буде прибувати, але так і не надали. Лише після виселення частини мешканців колонії на південноукраїнські землі 6 вересня 1836 р. від представників управління колонією Хрещатин Гендріха Бітнера та Корнеліуса Ольденберга до чернігівського губернатора М. Жукова надійшло прохання про нарізку недостатніх 4152 дес. і 2044 саж. землі. 23 липня 1837 р. з таким проханням до Урядового Сенату звертався вже сам чернігівський віце-губернатор С. Волховський. Проте виявилось, що

²⁷ Кулева А. Як Полтава стала другим домом німецьких колоністів. *Poltava.one*. URL: <https://poltava.one/uk/eternal/yak-poltava-stala-drugym-domom-nimeczkyh-kolonistiv-2506>.

²⁸ Черниш І. Чинники німецького колоністського руху... С. 40.

²⁹ Баранков О. Заселення німцями Чернігівщини у XVIII ст... С. 6.

³⁰ Самойленко А. Немецкие поселения на Черниговщине... С. 154.

³¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. С. 313–316.

³² Гузь Б. До історії Чернігівщини... С. 291.

³³ Там само. С. 293.

³⁴ Санич Г. Німецький Хрещатик. *Панорама*. 2019. № 18. С. 10.

землі, які спочатку призначалися німцям, вже тривалий час є предметом судових суперечок, і питання довелося відкласти на невизначений час³⁵.

У німецьких колоніях вирощували зернові культури, а з технічних культур – картоплю, значну частину якої продавали, оскільки українські селяни до 40-х рр. XIX ст. відмовлялися її вирощувати³⁶. Як тут не згадати Т. Шевченка, який писав про «мудрого німця», який «картопельку садить. А ви її купуете. Їсте на здоров'я»³⁷. Тримали багато коней, корів і свиней, мали розвинуті ремесла – теслярство, ковальство, ткацтво, шовківництво, тюнництво. Розводили фруктові й тютюві (шовковичні) дерева³⁸.

Серед навколишніх українських сіл колоністи фактично утворили маленьку Німеччину. Німецькі поселення мали чітке планування, добротні будівлі, відрізнялися чистотою й акуратністю. Вночі вулиці освітлювалися гасовими ліхтарями. Обов'язковими елементами колоній була церква й школа. У Білих Вежах вулиці мали бруковані тротуари, а звідти до Городка вела дорога-бруківка³⁹.

Німецькі колонії в Російській імперії мали власне виборне управління. Роль нижчої судової інстанції в них законодавство першої пол. XIX ст. відводило сільським та окружним приказам. Декілька колоній об'єднувалися в округ на чолі з окружним приказом, сільські прикази підпорядковувалися окружним. До складу сільського приказу входили шульц або форштегер (старости) та 2 сільських бейзицери (засідателі), до складу окружного – голова та 2 окружних бейзицери. Цих посадовців обирали самі колоністи. Окружний приказ обирав на 3 роки, сільський – на 2 роки⁴⁰.

Німці-колоністи відрізнялися зразковим господарством. Вони практично не знали неурожаю і в голодні роки забезпечували хлібом навколишні поміщицькі й селянські господарства. Отримуючи високі врожаї, колоністи формували запаси зерна; кліматичні негаразди, на відміну від господарств корінних жителів, на господарства колоністів суттєво не впливали⁴¹. Історики зазначають, що, зокрема, Хрещатин, який розміщувався на так званих «незручних» землях, був значно заможнішим за сусідні землі. Тут будівлі селянських хат і господарських споруд якісно відрізнялися від хат навколишніх українських сіл. У колонії не було традиційних для українських сіл хат-мазанок під солом'яними стріхами. Будинки були більші за розмірами, покриті металевою бляхою й мали типово німецьке планування. Інший вигляд, ніж звичні для Полтавщини, мали й господарські споруди – хліви, клуні, комори та ін. Громадські будівлі мали оригінальні декоративні прикраси – форми вікон, дерев'яну різьбу тощо. Німецькі будинки мали значно більший асортимент меблів, ніж у традиційній селянській хаті українців⁴².

Чистота, порядок у поселеннях і німецьких будинках, відмінні сади, зразково оброблені поля різко дисонували з господарствами інших верств населення губернії. Це, а до того ж іще самоврядування, виборність управлінських органів у колоніях дратувало царську владу, викликало підозри й посилену увагу. Для безпосереднього нагляду за німецькими колоніями владою призначалися поліцейські доглядачі, яких утримували колоністи і які періодично доповідали губернатору про стан справ, про результати тамтешніх виборів до органів управління колоніями, про настрої самих колоністів⁴³.

У рапортах про стан справ у кожній колонії, які регулярно подавалися губернатору, окрім даних щодо кількості мешканців, худоби, реманенту в колоністів, доглядачами наводилися також відомості щодо їхніх моральних якостей, ставлення до праці. Так, можна навести витяг з рапорту доглядача біловезьких колоній Носенка чернігівському губернатору за 1816 р., в якому навпроти кожної сім'ї зазначено ставлення німця-господаря до праці: «працелюбний», «старанний», «недбайливий», «нездатний до господарювання», «байдужий до господарювання», «веде розбещене життя», «п'яниця», «ледар» тощо. Підсумковою приміткою чиновник у кінці відомості зазначив: «нрав имеют колонисты суро-

³⁵ Дело о прирезке земли Беловежским колонистам... Арк. 5, 15–16 зв., 47–48 зв.

³⁶ Васильчук В. Історичні шляхи німців в Україні... С. 150.

³⁷ Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненародженим... *Укрліб*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=708>.

³⁸ Дело о выдаче колонистам Беловежской колонии семян тутовых и сливочных деревьев для разведения сада. 19.03.1814–04.01.1815 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 1279. Арк. 1–9; Ведомости о хозяйственном положении Беловежских колонистов. 04.04.1817–23.07.1817 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 1883. Арк. 3–56.

³⁹ Гузь Б. До історії Чернігівщини... С. 293.

⁴⁰ О проведении выборов общественных чинов по Беловежской колонии. 28.01.1812–06.02.1812 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 1024. Арк. 1–15; Малиновська Т. Судові повноваження окружних та сільських приказів у колоніях іноземців на теренах Російської імперії (перша пол. XIX ст.). *Гуржіївські читання*. 2009. Вип. 3. С. 213–214.

⁴¹ Ведомость о посевах и урожае хлеба в Беловежских колониях в 1833 г. 17.11.1833. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3347. Арк. 2–12.

⁴² Сніжко О. Історія німецького села Хрещатик... С. 172.

⁴³ О проведении выборов общественных чинов по Беловежской колонии... Арк. 1–15.

вой и грубой, у некоторых же из них замечено своенравие, упрямство, лукавство, мстительность и склонность к плутовству и мошенничеству»⁴⁴.

Динаміку кількості населення біловезьких колоній у першій пол. XIX ст. покажемо в табл. 1⁴⁵.

Таблиця 1

Динаміка населення біловезьких колоній у першій пол. XIX ст.

Назва колонії	1816			1831			1836		
	Чол.	Жін.	Дворів	Чол.	Жін.	Дворів	Чол.	Жін.	Дворів
Чернігівська губернія, Борзнянський повіт									
Білі Вежі	154	138	39	209	198	50	106	121	43
Великий Вердер	199	189	58	262	258	69	134	139	49
Городок	111	123	35	137	146	42	92	90	31
Кальчинівка	88	97	23	112	125	36	102	110	31
Малий Вердер	89	84	24	126	129	28	67	84	23
Рундевіз	161	146	39	217	187	57	150	142	47
Полтавська губернія, Роменський повіт									
Хрещатин	131	115	42	220	224	64	141	133	44
Разом	933	892	260	1283	1267	346	792	819	268

Як свідчать дані табл. 1, населення біловезьких колоній у першій чверті XIX ст. зросло. У 1828 р. в колоніях мешкало 261 сім'я (1142 чоловіки й 1125 жінок), які проживали в 337 дворах⁴⁶. На початку 30-х рр. XIX ст. в колоніях було вже 346 дворів, в яких проживало 2550 осіб обох статей. У наступні роки ми спостерігаємо різке зменшення за короткий термін як кількості населення біловезьких колоній, так і кількості дворів у них. Уже в 1834 р. в біловезьких колоніях у 269 дворах мешкало лише 1560 осіб⁴⁷. Згідно ж з відомістю про стан біловезьких колоній за 1836 р., у цих німецьких колоніях Чернігівщини й Полтавщини було 268 дворів, в яких проживало 1611 осіб, з них 1111 були лютеранами, а 500 – сповідували католицизм⁴⁸.

Різке зменшення кількості населення біловезьких колоній у 30-х рр. XIX ст. пояснюється переселенням частини німецьких колоністів на південноукраїнські землі. Міграції мешканців біловезьких колоній на Південь України розпочалися в серпні 1831 р. з переселення двох партій колоністів, які налічували 60 сімей. Перша партія складалася з трьох груп (т. з. «відділів»). 9 серпня в дорогу вирушили 13 сімей з Рундевізу та Кальчинівки під керівництвом шульца (старійшини) Ніколауса Гака. 11 серпня з колоній Білі Вежі та Городок – 13 сімей під керівництвом шульца Вільгельма Тавриха. Третя група з Великого й Малого Вердера та Хрещатина у кількості 11 сімей під наглядом шульца Еріха Шека рушила в дорогу 13 серпня. Згідно поіменної відомості доглядача Біловезьких колоній, наданої старійшинам, загалом перша партія налічувала 299 осіб обох статей (152 чоловіків і 147 жінок)⁴⁹.

Друга партія колоністів складалася з двох груп: до першої входили колоністи з Городка, Білих Веж, Кальчинівки та Рундевізу (13 сімей) під керівництвом шульца Еріха Бомбаха, а до другої – мешканці Великого й Малого Вердера та Хрещатина (10 сімей) під керівництвом Філіппа Шромбера. Перша вирушила в дорогу 20, а друга – 22 серпня. Згідно відомості доглядача колоній, усього в другій партії переселенців налічувалася 221 особа (112 чоловіків і 109 жінок)⁵⁰. Згідно з повідомленням Катеринославської казенної палати, яке надійшло до чернігівського губернатора, у 1831 р. з Біловезьких колоній на місце нового поселення прибуло 60 сімей у кількості 525 осіб обох статей, інші ж залишилися в колоніях до весни 1832 р. Про таку ж кількість переселенців з колоній, уже згідно з дани-

⁴⁴ Ведомости о хозяйственном положении Беловежских колонистов... Арк. 3–56.

⁴⁵ Підраховано за: Ведомости о хозяйственном положении Беловежских колонистов... Арк. 3–56; Статистические сведения о Беловежских колониях за 1836 г. 18.05.1837 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 5210. Арк. 2–11; О переселении беловежских колонистов в Екатеринославскую губернию... Арк. 206–206 зв.

⁴⁶ Ведомости о состоянии беловежских колоний, казаках, переселяющихся в Черноморское войско, фальшивых ассигнациях и др. 02.10.1828–02.11.1828 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3080. Арк. 72 зв.–73.

⁴⁷ Статистические сведения о Беловежских колониях за 1834 г. 27.03.1836–09.06.1836 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 4067. Арк. 7–20.

⁴⁸ Статистические сведения о Беловежских колониях за 1836 г... Арк. 2–11.

⁴⁹ Підраховано за: Поименная ведомость старейшинам с их семействами Беловежских колонистов, предпринимающих переселение в Екатеринославскую губернию составленная Августа 8 дня 1831 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3281. Арк. 1, 3–10.

⁵⁰ Підраховано за: Поименная ведомость старейшинам с их семействами ... составленная Августа 18 дня 1831 г. ... Арк. 15–21 зв.

ми Катеринославської контори іноземних поселенців, 19 листопада 1831 р. чернігівський губернатор М. Жуков доповідав малоросійському військовому губернатору М. Репніну⁵¹.

Після виходу обох партій на Південь, 27 серпня 1831 р. доглядач колоній Прокопенко доповів чернігівському губернатору про те, що ним було видано колоністам поіменні та посімейні відомості, схему маршруту подорожі, поради й свідоцтва щодо безперешкодного проходу колоністів до місця нового поселення. Доглядач у рапорті зазначив, що всі річні платежі в казну за переселенців зобов'язалися внести до 1 січня 1832 р. ті колоністи, які залишилися в колонії й до яких перейшло їхнє майно. Щодо всіх переселенців з кожної колонії було видано вироки стосовно відсутності до них претензій з боку громад⁵².

Згідно з наданими дозволами, у 1832 р. планувалося переселити ще 63 сім'ї, які поки що залишалися на місці проживання до весни⁵³. Проте вже 20 жовтня 1831 р. доглядач колоній Прокопенко доповідав чернігівському губернатору, що аналіз статків майбутніх переселенців показав, що не всі колоністи, які бажають переселитися, мають змогу сплатити 400 руб. для майбутнього поселення на новому місці, а тому деякі сім'ї бажають об'єднатися в групи по дві-три сім'ї і вже вносити визначену суму від групи сімей. Це прохання губернатор переадресував Катеринославській конторі іноземних поселенців, яка запропонувала відрядити свого представника в колонії для перевірки зазначених відомостей⁵⁴.

Навесні 1832 р. з біловезьких колоній у Катеринославську губ. повністю була готова вирушити в дорогу третя партія німецьких переселенців, яка складалася з 54 сімей. Ці сім'ї були згуртовані в три групи (відділи). На побудову жител на новому місці вони мали 21000 руб., оскільки три незможні сім'ї внесли лише по 200 руб. Як уже зазначалося вище, саме такі сім'ї й прохали про об'єднання з іншими заможнішими для отримання дозволів на переселення. Зокрема колоністи з Рундевіза Генріх і Людвіг Бухмільлери внесли лише 200 руб., але решту грошей погодився сплатити за них Павло Гак, на доньці якого Генріх одружився. За колоністів з Малого Вердера братів Генріха, Йозефа, Христофора й Філіпа Якушинських недоотриману суму вирішили стягнути з Еріха Шека, який переселився з колонії на Південь роком раніше й мав борг перед померлим батьком братів. Мешканцю колонії Великий Вердер Костянтину Гептингу попри недостатню суму внеску дозволили переселятися через те, що він був годинниковим майстром, з проханням до Контори про те, щоб його або поселили на місці як ремісника (а ремісникам виділяли значно менші ділянки землі), або приєднали до сім'ї його брата Філіпа Гептинга, яка була небагаточисельна⁵⁵.

Цим сім'ям було надано дозволи на переселення, бо, як зазначав чернігівський губернатор, доповідаючи військовому губернатору в Полтаву про перебіг переселення, «постройка жилищ сим недостаточным колонистам и водворение их на новых местах обеспечены ручательством имущественных колонистов и возможностью присоединения бедных к богатым родственникам в одно семейство». Ще трьома сім'ям з того списку переселенців, який був затверджений на 1832 р., дозвіл на переселення був анульований через те, що вони «оказались вовсе несостоятельными и потому выхода их на новые земли допустить нельзя». Замість них губернатором було дано дозвіл на переселення декільком новим сім'ям, які мали на це кошти. З них (6 сімей, 25 чоловіків і 35 жінок) була сформована окрема група, яка, враховуючи всі обставини, мала переселитися окремою партією. Оскільки проблемних німецьких сімей виявилася незначна кількість, а Контора іноземних переселенців не заперечувала проти об'єднання незможних сімей, то потребу у відрядженні представника цієї організації в біловезькі колонії визнали недоцільною⁵⁶.

Отже, у 1832 р. німецькі колоністи з біловезьких колоній переселялися двома партіями – одна (загалом третя) в кількості 54 сімей (три групи), а друга складалася із 6 додаткових сімей, які всі вирушили в путь «по случаю грязной дороги и за неимением на полях для скота подножного корму» тільки в кінці квітня. Найраніше виступила група № 3 з колонії Хрещатин (16 сімей під керівництвом шульца Генріха Клермана) – 28 квітня. Група № 1 в кількості 19 сімей із Білих Веж, Городка, Кальчинівки та Рундевіза під наглядом Вільгельма Бехтальта виступила з біловезьких колоній 29 квітня. Група № 2 з Великого й Малого Вердерів (19 сімей під керівництвом Йогана Савурвальта) вирушила в дорогу 30 квітня. Четверта додаткова партія переселенців з Городка, Білих Веж, Великого Вердера та Хрещатина (6 сімей під керівництвом Христофа-Філіпа Вальтера) виступила з колоній 1 травня⁵⁷. Загалом у 1832 р. з Чернігівщини й Полтавщини в Катеринославську губер-

⁵¹ О переселении беловежских колонистов в Екатеринославскую губернию... Арк. 46, 51.

⁵² Там само. Арк. 22–30 зв.

⁵³ Там само. Арк. 35–38 зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 61 зв., 66.

⁵⁵ Там само. Арк. 66, 215 зв.–216 зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 66–67 зв.

⁵⁷ Там само. Арк. 200, 215–216 зв.

нію виселилося 60 німецьких сімей, які налічували 288 чоловіків і 280 жінок⁵⁸. Загальну кількість переселенців і їхніх сімей з біловезьких колоній у 1831–1832 рр. подамо в табл. 2⁵⁹.

Таблиця 2

Загальна кількість переселенців з біловезьких колоній у 1831–1832 рр.

Назва колонії	1831			1832		
	Сімей	Чол.	Жінок	Сімей	Чол.	Жінок
Чернігівська губернія, Борзнянський повіт						
Білі Вежі	15	74	66	8	36	33
Великий Вердер	11	67	67	13	76	63
Городок	8	28	24	5	20	30
Кальчинівка	6	24	26	2	8	8
Малий Вердер	2	12	12	8	43	43
Рундевіз	10	37	36	7	30	31
Полтавська губернія, Роменський повіт						
Хрещатин	8	23	25	17	75	82
Разом	60	265	256	60	288	280
		521			568	

Шлях колоністів до нового місця проживання був непротим і порівняно неблизьким (547 верст). Партії переселенців спочатку прибували (неодночасно) в Ромни Полтавської губ., а далі маршрут у всіх був однаковий: Ромни–Гадяч–Зіньків–Котельва–Костянтинград–Павлоград–Богуслав–Гаврилівка–Комар. Кінцевим пунктом у маршрутах усіх партій переселенців був зазначений «степ, наділений біловезьким колоністам»⁶⁰. У процесі переміщення колоністів до кінцевого пункту призначення доводилося узгоджувати відхилення від маршруту, оскільки на шляху було мало населених пунктів і в дорозі доводилося зупинятися на приватних поміщицьких землях, на яких, за твердженням доглядача колоній Прокопенка, «по вскрытии весны в непродолжительном времени воспрещается пастбище для скота, а также и водопой затруднительный». Тому для колоністів за можливості підшуковували інші шляхи, «где находятся частные селения, почему колонисты находят больше удобства занимать для скота в толочных местах (загального користування – О.Г.) пастбища и водопой»⁶¹. Уже 17 червня 1832 р. керівник Маріупольським і Бердянським округами комісар Кіршнер доповів у Катеринославську контору іноземних переселенців, що «остальные 60 семейств в числе 288 мужского и 280 женского пола душ Беловежских колонистов из Черниговской губернии на место поселения 28 минувшего Мая прибыли»⁶².

На новому місці оселення в Олександрівському повіті німецькі колоністи з Чернігівщини та Полтавщини компактно заснували колонії з аналогічними біловезьким назвами – Кальчинівка, Білі Вежі, Рундевіз, Малий і Великий Вердер. Нині це місцевість на межі Донецької та Запорізької областей із селами Кальчинівка (Донецька обл., Маріупольський район) і Біловеж (Запорізька обл., Пологівський район).

Оскільки дозвіл на переселення було дано 124 німецьким сім'ям, а переселилося лише 120, то Катеринославська контора іноземних поселенців неодноразово потім надсилала прохання чернігівському цивільному губернатору стосовно того, «не пожелает ли кто из тамошних Беловежских колонистов заменить своим переселением оставшихся на местах четырех недостаточных семейств на общих правилах переселения и полного их в Здеших Краях водворения»⁶³. Тому окремі представники німецьких колоністів переселялися в новостворені колонії Катеринославської губернії й у наступні роки⁶⁴.

Загальну кількість у партіях і майнове становище німецьких переселенців з біловезьких колоній у 1831–1832 рр. покажемо в табл. 3⁶⁵.

⁵⁸ Підраховано за: Ведомость о числе и состоянии переселившихся в Екатеринославскую губернию летом 1831 и весною 1832 годов Беловежских колонистов составленная 11 Мая 1832 г. О переселении беловежских колонистов в Екатеринославскую губернию. 24.08.1831–03.06.1833 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3281. Арк. 204 зв.–205.

⁵⁹ Складено за: О переселении беловежских колонистов в Екатеринославскую губернию... Арк. 204 зв.–205.

⁶⁰ Там само. Арк. 94–99.

⁶¹ Там само. Арк. 100.

⁶² Там само. Арк. 218.

⁶³ Там само. Арк. 235–235 зв.

⁶⁴ По отношению Екатеринославской конторы иностранных поселенцев о желании колониста колонии Городок Карла Зееля переселится в Екатеринославскую губернию. 15.06.1833–05.07.1834 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3346. Арк. 7 зв., 23, 24 зв.

⁶⁵ Складено за: Ведомость о числе и состоянии переселившихся в Екатеринославскую губернию... Арк. 116–118, 124–127, 204 зв.–205, 225–234 зв.

Таблиця 3

Кількість осіб у партіях і майновий стан біловезьких колоністів,
які переселилися в Катеринославську губернію у 1831–1832 рр.

Назва колонії	Партії	Сімей	Чоловіків	Жінок	Коней і ВРХ	Плугів	Борін	Возів
Чернігівська губернія, Борзнянський повіт								
Білі Вежі	1	11	49	47	98	18	14	104
	2	4	25	19	29	5	6	44
	3	7	34	28	60	8	9	15
	4	1	2	5	8	1	1	25
	Усього	23	110	99	195	32	30	88
Великий Вердер	1	3	18	19	28	3	3	18
	2	8	49	48	66	9	17	36
	3	11	63	53	66	11	14	42
	4	2	13	10	14	2	3	8
	Усього	24	143	130	174	25	37	104
Городок	1	2	7	4	20	2	2	7
	2	6	21	20	34	6	6	20
	3	3	14	12	16	4	4	13
	4	2	6	8	8	2	2	6
	Усього	13	48	44	78	14	14	46
Кальчинівка	1	5	21	20	37	5	5	22
	2	1	3	6	7	1	2	4
	3	2	8	8	13	2	2	6
	Усього	8	32	34	57	8	9	32
Малий Вердер	1	2	12	12	18	2	2	9
	3	8	43	43	52	8	11	34
	Усього	10	55	55	70	10	13	43
Рундевіз	1	8	29	28	55	8	8	25
	2	2	8	8	13	2	3	6
	3	7	30	31	40	7	8	22
	Усього	17	67	67	108	17	19	53
Полтавська губернія, Роменський повіт								
Хрецагин	1	6	17	17	38	6	6	19
	2	2	6	8	6	2	2	5
	3	16	71	70	91	16	16	56
	4	1	4	12	7	2	2	5
	Усього	25	98	107	142	26	26	85
	120	553	536	824	132	148	451	120
	37	153	147	294	44	40	144	37
	23	112	109	155	25	36	86	23
	54	263	245	338	56	64	198	54
	6	25	35	37	7	8	23	6
Усього		120	553	536	824	132	148	451
1089								

У Конотопському повіті Чернігівської губернії біля с. Вишеньки з останньої чверті XVIII ст. й до 1842 р. проживали також німці з релігійної секти гуттерівських менонітів, які одними з перших оселилися на Чернігівщині (т. зв. Радичівська колонія). Свою назву гуттери або гуттерити, чи як їх ще називали – «гуттерові брати», отримали від засновника їхньої ідеології Якуба Гуттера, якого за його віру було спалено на вогнищі в 1535 р.⁶⁶ На батьківщині вони переслідувалися за притаманні їм особливості віровчення, яке встановлювало неприйняття насилля у будь-якій формі, заборону носити зброю й служити в армії та інших державних установах. Гуттерити сповідували спільність майна, чим і виокремлювалися серед власне менонітів. У 1774 р. прусський король Фрідріх II обмежив права менонітів на придбання землі, тому вони шукали порятунку в еміграції. Урядовці ж Російської імперії вважали, що працелюбність та аскетичний спосіб життя менонітів сприятимуть освоєнню нових земель⁶⁷. Спочатку гуттерити переселилися в 1767 р. у Валахію, а під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. граф П. Румянцев-Задунайський запросив їх на Чернігівщину в свою маєтність у с. Вишеньки, де вони в 1776 р. й заснували ко-

⁶⁶ Маленков Р. Радичів. Гуттерове братство на берегах Десни. Україна Інкогніта. URL: <http://www.ukrainaincognita.com>.

⁶⁷ Черниш І. Чинники німецького колоністського руху... С. 39.

лонію⁶⁸. На той час вже вступив у дію маніфест Катерини II «О дозволенні всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселятся в которых губерниях они желают, и в дарованных им правах» (1763), тому такий крок графа не суперечив державній політиці, яка заохочувала іноземну колонізацію окремих територій Російської імперії⁶⁹.

У 1784 р. до вишенських колоністів прибуло ще 16 гуттерівських сімей (47 осіб) з Угорщини, куди вони свого часу емігрували з Пруссії⁷⁰. Після смерті П. Румянцева-Задунайського його син спробував було перевести цих колоністів у статус кріпаків. Це викликало серед них обурення, бо колоністи прагнули бути вільними й надалі. Від гуттеритів до Петербурга була надіслана делегація з проханням надати їм для поселення казенну землю. Указом від 23 травня 1801 р. вишенським гуттеритам було дозволено переселитися на вільну казенну ділянку за 12 верст від Вишеньок⁷¹. Тут 44 гуттерівські сім'ї (202 особи) на 753 дес. землі заснували нову колонію – Радичів⁷².

На правому березі Десни гуттерам було надано 463 дес. переважно орних земель, де було зведено братський двір, майстерні, винокурню, вітряк. На лівому березі Десни гуттери отримали 312 дес. лісу, луків і невеликі ділянки родючої орної землі. Із кожної десятини відведеної їм зручної землі колоністи платили в казну по 15 коп. на рік. На облаштування братства уряд виділив колоністам позичку в розмірі 4000 руб. (на 10 років з початком сплати в 1806 р.). Спочатку в братстві було 202 поселенця, у 1810 р. їх вже нараховувалося 228, а в 1815 – 241⁷³.

Радичівські «брати» займалися хліборобством, скотарством, бджільництвом, різними промислами. У громаді було добре поставлено гончарну, шкіряну, ковальську, столярну, токарну, слюсарну справу. Члени громади мали великий фруктовий сад і шовковичну плантацію. У 1818 р. в братському господарстві нараховувалося близько 200 овець, із вовни яких виготовлялося близько 200 капелюхів на рік (75% призначалися на продаж), а на 6 ткацьких верстатах вироблялися тканини для внутрішніх потреб і також на продаж⁷⁴.

Члени братства дотримувалися принципу спільності майна й вели комунітарний спосіб життя. Все їх рухоме й нерухоме майно вважалося надбанням громади. Колоністи спільно працювали в аграрному секторі. Харчувалися гуттери спільно в одній кімнаті (представники різної статі сідали окремо). У громаді був строгий розпорядок дня. Взимку члени братства виходили на роботу о 5:00, обідали об 11:00, вечеряли, коли починало сутеніти, спати вкладалися о 21 год. Влітку робочий день був довший. Чоловіки й жінки від комуні отримували щорічно 2 сорочки, 2 пари взуття тощо.⁷⁵

Гуттери проживали на братському дворі, обгородженому плотом із воротами, які на ніч замикалися. До 1818 р. братство мало 6 кам'яних і 2 дерев'яних корпусів, а також кілька інших невеликих будівель. Покрівлі над житловими корпусами були високими. Укладення шлюбів теж перебувало під контролем громади. Уздовж горіщ проходили коридори, по обидва боки яких розташовувалися невеликі кімнати з окремими входами. Вони служили спальнями для подружніх пар. У великих за розміром кімнатах по 12–16 осіб жили неодружені чоловіки, починаючи від 15 років (тобто з того моменту, коли вони закінчували навчання, переходили в дорослу вікову групу, приймали хрещення й ставали повноправними членами братства). Так само в окремих приміщеннях проживали дівчата. В особливих кімнатах окремо від батьків жили діти. Одразу після появи дитини на світ жінка переводилася в спеціальне приміщення, де вона разом з іншими матеріями доглядала за немовлятами до того моменту, коли йому виповнювалося 1,5 року. По досягненні цього віку діти віддавалися спочатку в малу школу (призначалася для дітей віком до 6 років), потім – у велику школу (від 7 до 14 років). Від 7 років хлопчиків і дівчаток селили окремо. Хлопчиків віддавали під нагляд учителя, а дівчаток – виховательки⁷⁶. Догляд за дітьми покладався переважно на літніх вдів. Основним методом впливу на порушників заведеного порядку було повчання. Фізичні покарання не застосовувалися. Найсуворішим було вигнання з общини⁷⁷.

⁶⁸ Бондарь С. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации на юге России): Очерк. Петербург: Тип-я В. Смирнова, 1916. XXXIII, [3]. С. 7–8.

⁶⁹ Васильева М. Гуттерівські братства на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 76–77.

⁷⁰ Венгер Н. Особенности формирования ментальных карт «народа в пути». *Ейдос*. 2013. Вип. 7. С. 126.

⁷¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. С. 656.

⁷² Бондарь С. Секта меннонитов в России... С. 8.

⁷³ Маленков Р. Радичів. Гуттерове братство...; Сведения Министерству внутренних дел об иностранных поселенцах, следуемых с них сборов по Черниговской губернии для внесения в смету за 1840 г. Май – 22 июня 1839 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 6798. Арк. 4–4 зв.

⁷⁴ Маленков Р. Радичів. Гуттерове братство...

⁷⁵ Васильева М. Гуттерівські братства на Чернігівщині... С. 78–79.

⁷⁶ Бондарь С. Секта меннонитов в России... С. 8–9.

⁷⁷ Маленков Р. Радичів. Гуттерове братство....

У 1817 р. частина колоністів (24 сім'ї) під керівництвом Якова Вальтера відокремилася від «братства» й оселилася неподалік основної колонії на лівому березі Десни, де заснували колонію Нойдорф. У Радичеві залишилося лише 20 родин, але й ті через деякий час були змушені залишити поселення після пожежі 1819 р., в якій згоріло майже все їхнє спільне майно. У 20-ті рр. члени громади гуттеритів знову повернулися у Радичів, проте ненадовго⁷⁸.

У першій пол. XIX ст. через свою нечисленність у регіоні та нестачу землі гуттерівські меноніти вирішили переселитися з Чернігівщини на Південь України, де мешкала більшість їх одновітців. У 1818 р. вальтерівські гуттери подали до створеного в цьому ж році Опікунського комітету в справах іноземних колоністів прохання щодо надання їм дозволу на переселення до Хортицького менонітського округу (Катеринославська губ.), проте тоді отримали відмову. У 1834 р. гуттерити знову починають клопотати перед Опікунським комітетом про переїзд на південноукраїнські землі. У 1842 р. бажання радичівських «братів» задовольнили й надали дозвіл на переселення в Таврійську губернію. Там, за 18 верст від Мелітополя, на території Молочанської менонітської округи на р. Ташенак 49 гуттерівським сім'ям було відведено ділянку казенної землі площею 3300 дес., де переселенці заснували колонію Гуттерталь (нині – с. Кирпичне Мелітопольського району)⁷⁹. Деяко пізніше неподалік Хортиці ними були засновані колонії Йоганнесруе (1853), Гуттердорф (1857), Нойгуттерталь (1866), Шеромет (1868) (нині це села Долинське, Куцове, Таврійське Запорізької обл.)⁸⁰. Попри те, що виділена колоністам ділянка була до цього порожнім безводним степом, «гуттерівські брати», маючи досвід господарювання на Чернігівщині, зовсім скоро перетворили місце свого поселення у заможний та квітучий край⁸¹.

У 1852 р. 17 молодих сімей із колонії Гуттерталь відокремилися й створили окрему колонію під назвою Йоганнесруе на честь менонітського землевласника й громадського діяча Йоганна Корніса, який користувався прихильністю тодішнього міністра державних маєтностей Кисельова й допомагав гуттеритам переселятися та облаштовуватися на новому місці. Обидві колонії були облаштовані за типом усіх менонітських колоній Півдня України. Характерною особливістю тутешніх гуттеритів, як і раніше в Радичеві, був скромний спосіб життя й побут. За релігійним звичаєм чоловіки-гуттерити не голили бороди, за що їх називали «бороданями», а колонії Гуттерталь і Йоганнесруе – «бородатим номером». У 1857 р. в Йоганнесруе налічувалося 17 дворів, а мешканці володіли 1104 дес. землі⁸².

У 1857 р. гуттеритські поселення охопила хвиля релігійного оновлення, спостерігалися ознаки соціального розчарування, яке стало основною причиною руйнування їхніх общин-комун. У цей час уже виросло нове покоління, яке вже не переймалося розпадом старого братського двору й яке не хотіло більше терпіти протиріччя між застарілим гуттеритським віросповіданням і життєвою практикою⁸³. У 1860 р. частина колоністів сіл Гуттерталь і Йоганнесруе спробувала відновити колишній комуністичний устрій гуттерівської секти. З цією метою 23 господарства обох колоній об'єдналися – були облаштовані «братські будинки»: один для чоловіків, інший для жінок, третій для дітей, молитовний будинок, їдальня, створені общинні майстерні. Кожен учасник нового «братства» отримав певне заняття. Однак «комуністичне» життя не налагодилися, і в 1867 р. «братство» розпалося. Майно «братів» було розділене, причому багато господарів втратили частину своїх статків. Запровадження в Російській імперії загальної військової повинності в 1873 р. змусило всіх гуттеритів упродовж 1876–1877 рр. переїхати до Північної Америки, а їхні села були куплені німецькими колоністами-сусідами⁸⁴. Нащадки «гуттерових братів», які емігрували тоді в США й Канаду, живуть там і донині в кількості близько 45 тис. осіб⁸⁵.

Отже, ми бачимо, що Південь України першої пол. XIX ст. належав до тих регіонів, що інтенсивно освоювалися переселенцями з інших губерній України та Росії, і де механічний приріст населення за вказаний період досягнув 40%. Найбільше у першій пол. XIX ст. зросло населення в Бессарабії та Херсонській губернії, і дещо менше – на Катеринославщині. Переважну частину мігрантів становили українські державні селяни та німецькі колоністи, які оселилися тут в першому десятилітті та в 40-х рр. XIX ст. В інші періоди сюди прибували й поміщицькі селяни (особливо в 30-ті рр. XIX ст.) та міщани, проте їх абсолютна кількість була незначною. Більшість переселенців на Південь України

⁷⁸ Маленков Р. Радичів. Гуттерове братство...

⁷⁹ Бондарь С. Секта меннонитов в России... С. 10–11.

⁸⁰ Васильєва М. Гуттерівські братства на Чернігівщині... С. 80; Правдюк О. Антропологічний фактор у розвитку національної освіти Півдня України др. пол. XIX – поч. XX ст. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. 2012. Вип. 39 (4). С. 130.

⁸¹ Бондарь С. Секта меннонитов в России... С. 10–11.

⁸² Там само.

⁸³ Правдюк О. Антропологічний фактор у розвитку національної освіти Півдня України... С. 130.

⁸⁴ Бондарь С. Секта меннонитов в России... С. 11–12.

⁸⁵ Маленков Р. Радичів. Гуттерове братство...

становили мешканці Північного Лівобережжя України (переважно з Чернігівщини та Полтавщини). Це й визначило зміни в етнічному складі регіону, в якому почали переважати українці.

Головною причиною міграцій мешканців Північного Лівобережжя та іноземних колоністів на Південь України було аграрне перенаселення. На території Чернігівщини й Полтавщини німецьким колоністам загалом вдалося налагодити ефективну діяльність, яка справила значний вплив на соціально-економічний розвиток України. У сільськогосподарській сфері колоністи успішно поєднували європейський досвід із місцевими хліборобськими традиціями, максимально використовували унікальні природно-кліматичні умови та ресурсний потенціал України. Німецькі поселення на Північному Лівобережжі відрізнялися від колоній Півдня. Власне тут це були не колонії, а окремі населені пункти, розпоршені невеличкими острівцями поміж українських сіл і містечок. Безсумнівною є те, що за всю історію перебування на теренах Чернігівщини та Полтавщини німецькі поселенці зробили вагомий внесок у політичний, соціально-економічний та культурний розвиток регіону. В галузі агротехніки їм вдалося синтезувати загальноєвропейський досвід із українськими традиціями, що в свою чергу привело до інтенсифікації розвитку господарства на території України. Можна стверджувати, що історія німецьких колоністів стала невід'ємною частиною як історії нашого Північного Лівобережжя, так і всієї України.

References

- Barankov, O. (2004). Zaseleennia nimtziamy Chernihivshchyny u XVIII st. [German settlement of Chernihiv region in the 18th c.]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 16, P. 6–12.
- Boyko, Y. (2007). Zaseleeniye Yuzhnoy Ukrainy. Formirovaniye etnicheskogo sostava naseleniya kraia: russkiye i ukrainsi (konets XVIII – nach. XXI v.). Etnostaticheskii ocherk [Settlement of Southern Ukraine. Formation of the ethnic composition of the region's population: Russians and Ukrainians (the late 18th – the early 21st c.). Ethnostatistical essay]. Cherkassy, Ukraine.
- Chernysh, I. (2011). Chynnnyki nimetskoho kolonistskoho ruchu v Pivnichno-Zachidnii Ukraini v skladi Rosiiskoi imperii (poch. XX st.) [Factors of the German colonist movement in North-Western Ukraine as part of the Russian empire (the beginning of the 20th c.)]. *Hrani – Facets*, 5, P. 38–43.
- Herasymchuk, O. (2022). Nimetzki kolonisty na Chernihivshchyni: istorychnyi ekskurs [German colonists in Chernihiv region: historical excursion]. *Nauka i suspilstvo – Science and society*, 6, P. 19–27.
- Huz, B. (2021). Do istorii Chernihivshchyny. Personalii, biohrafii, podii [To the history of Chernihiv region. Personalities, biographies, events]. Kryvyi Rih, Ukraine.
- Malynovska, T. (2009). Sudovi povnovazhennia okruzhnykh ta silskikh prykaziv u koloniiakh inozemtsiv na terenakh Rosiiskoi imperii (persha polovyna XIX st.) [Judicial powers of district and village orders in colonies of foreigners on the territory of the Russian empire (the first half of the 19th c.)]. *Hurzhiivski chytannia – Hurzhii readings*, 3, P. 213–217.
- Nazarova, T., Redkina, O. (2019). Pereseleniye mennonitov v Prichernomor'ye v XIX v.: osobennosti resheniya zemelnogo voprosa [Resettlement of Mennonites in the Black Sea region in the 19th c.: features of resolving the land issue]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Volgograd state university*, 24, 5, P. 124–134.
- Pravdiuk, O. (2012). Antropologichnyi factor u rozvytku nazionalnoi osvity Pivdnia Ukrainy dr. pol. XIX – poch. XX st. [Anthropological factor in the development of national education in the South of Ukraine in the second half of the 19th – the early 20th c.]. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity – Problems of modern pedagogical education*, 39 (4), P. 129–134.
- Samoylenko, A. (2006). Nemetskiye poseleniya na Chernigovshchine v XVII – nach. XX v. [German settlements in the Chernihiv region in the 17th – the beginning of the 20th c.]. *Nimetski poselentsi v Ukraini: istoriia ta sohodennia – German settlers in Ukraine: history and present*, 1, P. 151–158. Kyiv–Mykolaiv, Ukraine.
- Sanych, H. (2019). Nimetskyi Khreshchatyk [German Khreshchatyk]. *Panorama*, 18, P. 10.
- Shevchuk, N. (2003). Etnicheskyye nemtsi v Ukraine: problem sotsialnoy integratsii v istoricheskom razvitiu [Ethnic Germans in Ukraine: problems of social integration in historical development]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universitetu – Bulletin of Odessa national university*, 8, 9, P. 640–647.
- Snizhko, O. (2007). Istoria nimetskoho sela Khreshchatyk (Oktobelfeld) [History of the German village of Khreshchatyk (Oktobelfeld)]. *Putyvskii kraieznavchyi zbirnyk – Putivl local history collection*, 3, P. 171–184.
- Vasylychuk, O. (2002). Poseleennia nimetskikh kolonistiv na pivdni Ukrainy naprykintsi XVIII – poch. XIX st. [The settlement of German colonists in the south of Ukraine at the end of the 18th – the beginning of the 19th c.]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 12, P. 37–41.
- Vasylychuk, V. (2018). Istorychni shliachy nimtziv v Ukraini [Historical paths of Germans in Ukraine]. *Ukraina–Yevropa–Svit – Ukraine–Europe–World*, 21, P. 145–153.
- Vasylieva, M. (1995). Hutterivskii bratstva na Chernihivshchyni [Hutterian brotherhoods in Chernihiv region]. *Siverianskii litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 75–81.
- Venger, N. (2013). Osobennosti formirovaniya mentalnykh kart «naroda v puti» [Features of the formation of mental maps of «people on the move»]. *Eidos*, 7, P. 123–141.

Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Herasymchuk Oleksandr – candidate of historical sciences (Ph.D. in History), senior lecturer of the department of pedagogy and methods of teaching history with social disciplines of T. Shevchenko national university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: gerasim_o@yahoo.com

RESETTLEMENT OF GERMAN COLONISTS FROM CHERNIGIV AND POLTAVA GOVERNATIONS TO SOUTHERN UKRAINIAN LANDS in the second quarter of the 19th c.

*Migration processes are important factors that affect not only demographic parameters of the population, but also the life of the country as a whole. The accumulated experience in the past centuries of state formation on Ukrainian lands can be indicative of this, especially during the implementation of the resettlement policy and the integration of foreign immigrants in the South of Ukraine. Today, the study of the practice of that time is relevant and necessary for the development of a balanced state policy regarding national minorities. Research work in this direction is a valuable asset for a more in-depth study of the history of our country. **The purpose** of this article is to study peculiarities of the migration movement of German colonists who lived in the Chernihiv and Poltava provinces to southern Ukrainian lands in the second quarter of the 19th c. **The methodological basis** of this research is the principles of historicism, scientificity and objectivity, which contributed to the achievement of impartiality and credibility during the clarification of specific facts and showing the logic of the development of changes in the historical process. **Research methods** are based on the principles of historicism and objectivity; they are represented by general scientific methods of analysis, synthesis and special-historical methods – historical-comparative and historical-genetic. **The scientific novelty** of the research lies in the fact that for the first time, on the basis of archival materials, peculiarities of the migration movements of inhabitants of German colonies of the Northern Left Bank on the land of Southern Ukraine in the second quarter of the 19th c. were considered. **Conclusions:** during the entire history of their stay on the territory of Ukraine, German settlers made a significant contribution to the political, socio-economic and cultural development of our homeland. It can be argued that the history of German colonists has become an integral part of the history of Chernihiv region, Poltava region, and the whole of Ukraine in general.*

Key words: German colonists, migrations, resettlement movement, southern Ukrainian lands, Chernihiv province, Poltava province, Northern Left Bank.

Дата подання: 14 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 3 квітня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Герасимчук, О. Переселення німецьких колоністів із Чернігівської та Полтавської губерній на південноукраїнські землі в другій чверті XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 46–59. DOI: 10.58407/litopis.240206.

Цитування за стандартом APA

Herasymchuk, O. (2024). Pereseleennia nimetskykh kolonistiv iz Chernihivskoi ta Poltavskoi hubernii na pivdennoukrainski zemli v druhi chverti XIX st. [Resettlement of German colonists from Chernigiv and Poltava governments to Southern Ukrainian lands in the second quarter of the 19th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 46–59. DOI: 10.58407/litopis.240206.

Людмила Ігнатова

ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПРЕСА ПРО АГРАРНУ СИТУАЦІЮ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ на початку ХХ ст.

DOI: 10.58407/litopis.240207

© Л. Ігнатова, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5353-1970>

Метою дослідження є вивчення публікацій ліберально-демократичної преси у сфері аграрних відносин та проєктів вирішення проблем, запропонованих представниками УДРП та інших політичних партій, аналіз програмних положень політичних партій та висвітлення на сторінках періодичних видань пропозицій щодо доцільності проведення в українських губерніях реформ, запропонованих урядом. **Методологія** дослідження базується на поєднанні принципів історизму, науковості, об'єктивності з використанням спеціальних історичних методів, що дозволило проаналізувати напрямки та шляхи вирішення нагальних проблем українського селянства представниками ліберального напрямку, а також визначити недоліки, які гальмували втілення в життя цих реформ. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі матеріалів періодичної преси ліберально-демократичних сил проаналізовано основні проблеми українського села початку ХХ ст. **Акцентовано** увагу на тому, що на сторінках газети публікувалися не лише статистичні дані про селянське малоземелля та безземелля в українських губерніях, але подавалася інформація та пропозиції різних політичних сил щодо шляхів вирішення цієї проблеми. **Доведено**, що в газеті друкувалися найактуальніші матеріали, які висвітлювали участь селянства в революційних виступах та пошуки виходу з кризового становища у сільському господарстві з боку уряду та політичних партій. **Охарактеризовано** значення та місце, яке займали такі публікації на сторінках газети для висвітлення діяльності УДРП у вирішенні аграрних проблем.

Ключові слова: українська демократично-радикальна партія, періодична преса, українське селянство, малоземелля, аграрна реформа.

Початок ХХ ст. позначився в Україні створенням політичних партій різного напрямку, які у своїх програмних документах на порядок денний ставили вирішення аграрного питання. Утворена 1904 р. Українська демократична партія (УДП), хоч і була за своїм складом суто інтелігентською, проте розуміла важливість аграрного питання в Україні. На початку своєї діяльності члени УДП виступали за викуп землі з наступною її передачею в користування за плату тим, хто займається хліборобською діяльністю. А кінцевою метою – встановлення соціалістичного ладу в тому числі й у вирішенні аграрного питання¹.

Наприкінці 1904 р. з УДП виділилася радикальна частина, яка вимагала більш рішучої участі партії в політичному житті, і було створено Українську радикальну партію (УРП). У вирішенні аграрного питання лідери УРП дотримувалися соціалістичних принципів. Планувалася конфіскація державних, удільних, монастирських та церковних земель із подальшою передачею їх за викуп селянам, але не більше встановленої норми².

УДП та УРП були партіями ліберального спрямування й не мали принципових програмних розходжень, тому в грудні 1905 р. вони об'єдналися в єдину партію – Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Програма партії передбачала кардинальне реформування існуючого ладу шляхом еволюційних перетворень³.

Вирішення аграрного питання в програмі УДРП вважалося першочерговим. На цьому наголошував і один з її лідерів С. Єфремов, який брав активну участь у діяльності Селянської спілки⁴. У зв'язку з цим, у програмі партії щодо вирішення аграрних проблем зазна-

¹ Федьков О., Дубінський В. Українські ліберали про шляхи і засоби врегулювання аграрних відносин на поч. ХХ ст. в Наддніпрянщині. *Політологічні студії*. Зб. наук. пр. 2011. Вип. 2. С. 155–158.

² Там само. С. 159–160.

³ Чмир С. Українська демократично-радикальна партія: організаційний устрій, чисельність, соціальний склад (1905–1908 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: ЗЮІ, 1999. Вип. VI. С. 77.

⁴ Бойко Н. Участь С. Єфремова у формуванні й діяльності українських ліберально-демократичних партій на поч. ХХ ст. (1900–1907 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 40. С. 369–370.

чалось: 1. Усі землі державні (казенні), удільні, монастирські та церковні повинні перейти в краєвий земельний фонд під порядкування самоврядних громад чи округів і цей фонд використовуватиметься для потреб хліборобів. 2. До цього ж фонду, краєвим коштом, має бути примусово викуплено землі приватних власників, і в першу чергу ті землі, які не експлуатуються власною працею.

Для допомоги безземельним та малоземельним селянам і взагалі для поліпшення хліборобства УДРП вимагала таких законів: 1. Край допомагає різним товариствам у господарюванні на землі. 2. Безземельні або малоземельні селяни першими починають користуватися землями з краєвого земельного фонду. 3. Законом повинно бути встановлено орендове право, яке буде забезпечувати орендареві-хліборобу результати його поліпшення та ненадмірну орендну плату; посередницькі бюро мають регулювати цю плату на користь хліборобів та розглядати суперечки між господарями та орендарями. 4. Створюється господарсько-хліборобська освіта, як і взагалі професійна освіта⁵.

24 листопада 1905 р. було оголошено нові правила про друк періодичних видань. Першим органом українською мовою, що побачив світ, була тижнева газета «Хлібороб», яку почав видавати в Лубнах на Полтавщині М. Шемет. 24 грудня у Полтаві почала виходити тижнева газета «Рідний Край», яку видавали в 1905 р. Г. Маркевич, М. Дмитрієв та Г. Коваленко⁶.

Є. Чикаленко подав київському губернаторові заяву про проєкт видання з 1 січня 1906 р. української щоденної газети «Громадське слово». Київський губернатор 2 грудня 1905 р. звернувся з листом до генерал-губернатора В. Сухомлинова, зазначаючи, що він не має вказівок «відносно видань неросійською мовою» і перенаправляє вирішення цього питання на розгляд начальника краю. Генерал-губернатор дозвіл на видання дав. Але київський губернатор не повідомив про це редакцію газети й урешті-решт заявив, що не може дозволити видання, які будуть «пропагувати федеративний устрій Росії»⁷. Тому була подана нова заява – В. Леонтовичем про видання газети «Громадська думка». Видавцями газети були Є. Чикаленко, В. Смиренко та В. Леонтович. Однак одразу після виходу першого номера «Громадської думки» на газету починають накладати штрафи, конфісковувати номери та запроваджувати інші репресії. 18 серпня 1906 р. в редакції було проведено обшук, під час якого поліція знайшла «компрометуючий» матеріал. Після цього на вимогу уряду видання газети було припинено. Проте в редакторів «Громадської думки» був дозвіл на видання газети під назвою «Рада», виданий на ім'я Б. Грінченка. Від 15 вересня 1906 р. «Рада» стала спадкоємицею «Громадської думки»⁸.

Як відомо, фінансували «Раду» українські національно свідомі поміщики, такі, наприклад, як Є. Чикаленко, а працювали в ній були переважно члени демократично-радикальної партії. Найбільшу участь у газеті брали відомі письменники – Б. Грінченко, Ф. Матушевський, С. Єфремов, А. Ніковський та ін.; містилися інколи статті членів УСДРП (М. Порш, В. Винниченко). І тому, що в цьому друкованому органі об'єдналися усі течії української громадської думки, газета набувала широкого національно-політичного значення⁹.

Револьюційна ситуація в країні призвела до активної участі в ній селян. Уже із перших номерів «Громадська думка» інформувала читачів про селянські страйки у тому чи іншому повіті, селі та навіть у маєтках поміщиків. Так, у селі Веприку Гадяцького повіту «поводилися робітники дуже тихо, так що навіть не дуже хто й знав, що почався страйк»¹⁰; «надзвичайно однодушно було проведено страйк у Лубнах у маєтку поміщика Леонтовича»¹¹; «страйкували селяни і у селі Шукайводі у маєтку Терещенка, у Черкаському повіті у селах Орловці, Липівці, у Брацлавському повіті на Поділлі»¹².

Спроби уряду зняти револьюційну напругу в аграрному секторі запровадженням 9 листопада 1906 р. реформи, не дали бажаного ефекту. На сторінках газети й надалі регулярно з'являються короткі повідомлення про страйки селян у різних губерніях України. Про ці події повідомляє газета «Рада»: 23 червня 1907 р. селяни с. Часниківка Лохвицького пові-

⁵ Самостійна Україна: 36. програм українських політичних партій поч. XX ст. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. С. 62–67.

⁶ Ігнатієнко В. Українська преса 1905–1907 рр. *Життя й революція*. 1925. № 11. С. 34–39.

⁷ Сарнацький О. Адміністративно-цензурні утиски царизмом друкованих органів УДРП в роки першої російської революції (1905–1907 рр.). *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова*. 2005. Вип. 2. С. 74–75.

⁸ Животко А. Історія української преси. Київ: Наша культура і наука, 1999. С. 194–199.

⁹ Ігнатієнко В. Українська преса 1905–1907 рр... С. 34–39.

¹⁰ *Громадська думка*. 1906. 22 липня.

¹¹ Там само. 1906. 13 липня.

¹² Там само. 1906. 7 липня.

ту відмовилися працювати в маєтку князя Орбеліані¹³, а в с. Антонівці Уманського повіту селяни взагалі розгромили й спалили дощенту маєток пана Дзевановського¹⁴.

Під час революційних подій 1905–1907 рр. царська влада жорстко придушувала селянські протести. Тому майже в кожному номері газети друкувалися повідомлення про придушення селянських виступів жандармами та військами. У Городні, Любечу, Петрівцях (Чернігівщина) поліція «аж з ніг валиться, так потюмилася арештовувати селян», у с. Думанове Кам'янецького повіту за участь у страйку було заарештовано 12 селян¹⁵. У с. Козичанці Київського повіту було заарештовано 19 селян, а 20 селян, які чинили опір при арешті, було застрелено¹⁶.

Також не обходили увагою автори публікацій основну проблему тогочасного селянського господарства – забезпечення землею. У вересні 1906 р. було подано статистичні дані про селянське землеволодіння в Київській губернії. Посилаючись на дані «Південно-російського товариства заохочення землеволодіння та сільськогосподарської промисловості», в дописі повідомлялося, що на кожні 100 селянських сімей лише 4 володіють 6 і більше десятинами землі; 5 – мають 5 десятин; 29 – від 3 до 4 десятин; 38 – від 2 до 3 десятин; 9 – не більше ніж 2 десятини на сім'ю. Отже, більшість сімей у Київській губернії вважаються малоземельними¹⁷.

На відміну від офіційних статистичних даних, автори дописів не лише подавали «сухі» цифри, але й конкретизували ті проблеми, з якими стикалися селяни. Наприклад, зазначалося, що в Черкаському повіті Київської губ. 23,6% селян мають наділи від 1 до 2 десятин, а 75% – від 2 до 3 десятин. Однак, навіть такі невеликі наділи страждають від природних примх: села Сунки, Залевки, Бабиці, Хмільне та Пікарі розташовуються по ярах та байраках, куди після дощів потрапляє пісок на селянські поля й сіножаті¹⁸.

Представники українських лібералів взяли участь у виборах до запровадженого в цей час законодавчого органу – Думи. Для проведення передвиборчої агітації вони застосовували партійну газету. І хоч за результатами виборів до I Думи їм вдалося провести лише одного депутата¹⁹, але газету надалі використовували для висвітлення пошуків шляхів у вирішенні аграрного питання. Пропозиції українського селянства до депутатів Думи знайшли своє відображення на сторінках газети. Так, селяни села Субовичі Суражського повіту Чернігівської губ. звернулися з листом до депутата Остроносова з такою вимогою – передати землю селянам, бо «користуватися з неї може тільки той, хто сам на їй працює»²⁰.

У відповідь на опублікований газетою відкритий лист депутата Державної Думи І. Тарасенка селяни с. Шпичинець Сквирського повіту Київської губ. висунули такі вимоги щодо подальшого аграрного реформування: передача усіх казенних, удільних, кабінетних, церковних і поміщицьких земель селянам. Вони навіть погоджувалися на часткову компенсацію поміщикам вартості землі²¹.

Крім наказів депутатам Думи від селян газета на своїх шпальтах багато уваги приділяла обговоренню законів, які стосувалися запровадженої в листопаді 1906 р. аграрної реформи. 31 березня 1907 р. в газеті під загальною назвою «Земельне питання в Державній Думі» була надрукована програма конституційно-демократичної партії²², а 3 квітня – програми народницької, соціал-революційної партії та партії трудовиків²³. У цьому ж номері газети надруковано й промову депутата Сайка від Української трудової громади – фракції в Державній Думі.

У лютому 1908 р. в декількох номерах газети надруковано статті Є. Чикаленка під загальною назвою «Земельне питання і дума». В них автор аналізує законопроекти з аграрної реформи, подані як різними політичними партіями, так і окремими депутатами, та розглядає можливість їх ухвалення²⁴.

У проєктах УДРП щодо вирішення аграрних проблем в українському селі було питання орендних відносин. На початку XX ст. оренда землі ще не була поширена, оскільки вільна земля перебувала в руках поміщиків. Це давало їм можливість встановлювати досить високі ціни на оренду землі селянами. У серпні 1906 р. «Громадська думка» надрукувала звернення селян с. Красногорівки Катеринославської губ. до губернатора, в якому

¹³ Рада. 1907. 1 липня.

¹⁴ Там само. 1907. 27 липня.

¹⁵ Громадська думка. 1906. 23 липня.

¹⁶ Там само. 1906. 13 липня.

¹⁷ Рада. 1906. 24 вересня.

¹⁸ Там само. 1907. 29 серпня.

¹⁹ Федьков О., Дубінський В. Українські ліберали про шляхи і засоби врегулювання аграрних відносин... С. 165.

²⁰ Громадська думка. 1906. 7 липня.

²¹ Там само. 8 липня.

²² Рада. 1907. 31 березня.

²³ Там само. 1907. 3 квітня.

²⁴ Там само. 1908. 16, 17, 19, 22, 23 лютого (29 лютого, 1, 3, 6, 7 березня).

вони просили вплинути на поміщика Нестеренка, який здавав свою землю в оренду за «за-надто велику ціну»²⁵.

В одному з дописів власного кореспондента газети повідомлялося про те, що поміщики в Переяславському повіті, скориставшись потребами селян у землі, почали масово здавати її в оренду: «Поміщики в нашому повіті, які мають чимало землі ... тепер старяться роздати її “мужикам”. Але як роздати? Читач може й справді подумати, що наші пани роздають свою землю на корисних для хлібороба умовах. Зовсім ні, землю вони роздають, аби скорій здають в оренду на те, щоб мати наперед гроші»²⁶.

Селянське малоземелля в Україні призводило до того, що орендні ціни на землю постійно зростали. У Харківській губернії, за відомостями статистичного відділу Харківської губернської управи, які газета розмістила на своїх шпальтах, з 1903 до 1907 рр. ціни на орендовану землю збільшилися майже на 75%. Так, 1903 р. середня ціна в губернії була 9 крб. 24 коп. за десятину, 1904 р. – 13 крб., 1905 р. – 14 крб., 1906 р. – 16 крб. 40 коп.²⁷

Зростали орендні ціни на землю і в інших губерніях. У Київській та Полтавській губ. на 1909 р. ціни в середньому зросли на 3–4 крб.: з 12–14 крб. до 15–17, а у Подільській та Чернігівській – з 9–11 крб. до 11–14 крб. за десятину²⁸.

В умовах розгортання революційного руху постало питання перерозподілу землі на користь селян. В одному з номерів газети О. Юркевич у статті «Голос землевласника» звертає увагу на головну проблему: «Держава наша селянсько-хліборобська, коло землі працює і з землі кормиться більше 100 млн. людей». Автор зазначає, що необхідно вирішити проблему наділення цієї кількості селян землею, навіть за рахунок великих землевласників²⁹.

М. Ге-ер у дописі «Чи стане землі на хліборобів?» зазначає, що земельне питання, яке не було вирішено I Думою, для II Думи залишиться актуальним: «Нужда, яка досі була по селах, так панує і тепер, а розпачливий лемент “Землі!”, який лунав досі із одного кінця країни до другого, так само лунає і нині»³⁰.

У вересні 1906 р. газета «Рада» передрукувала допис із французького видання «Тіmps» про земельні реформи в Російській імперії. У ній, зокрема, наводилися дані про кількість вільної землі, яка призначалася для передачі селянам в Україні. «В Україні всього 296 тис. десятин казенної землі ... Більшість казенної землі не можна спродати раніше, ніж скінчиться оренда, якою вона зв'язана часто на довгі роки. Нарешті самий спосіб, за допомогою якого продаватимуть ці землі, дуже складний». Французька газета зазначає, що оціночні комісії будуть намагатися оцінити землю дешевше, а урядові представники, які фактично були її розпорядниками, ціну будуть підвищувати. Як наслідок, виникнуть суперечки, які будуть розглядатися в Петербурзі, у центральних комітетах, і це стане гальмом на шляху реформи³¹.

Після офіційного проголошення указу від 9 листопада 1906 р., на сторінках газети з'являються дописи про важливість цього закону для українських губерній. У статті «Новий закон про селянське володіння землею» акцентується увага на тому, що для українського селянства характерним є одноосібне землеволодіння, хоча й існують деякі регіони з об'єднаним землеволодінням – Кубань та Полтавська губернія, «власне для цих місцевостей новий земельний закон і є значним»³².

Відзначаються особливості селянського землеустрою України й у статті «Наслідки закону про общину для України». Автор зазначає, що основне завдання нового указу – «визволення індивідуального хазяїна з під опіки, яку над їм має сільська громада»³³.

М. Порш у серії статей «Община і указ 9 ноября 1906 р.» детально аналізує специфіку землеволодіння на території Російської імперії. Зокрема, він зазначає, що в Україні общинне землеволодіння становить у різних губерніях від 13,9% до 88,9%: у Новоросійській губ. – 88,9%, у Слобідській Україні – 80,4%, на Лівобережжі – 33%, на Правобережжі – 13,9%³⁴.

Автор статті В. К–ий «Дещо про общину у Київщині і на надніпрянській Україні», акцентує увагу на тому, що в Київській губ. селянська земля формально вважається общиною, бо закріплена за громадою села. Але на підставі статистичних даних Київського зем-

²⁵ Громадська думка. 1906. 9 серпня.

²⁶ Рада. 1906. 26 вересня.

²⁷ Там само. 1907. 20 жовтня.

²⁸ Там само. 1909. 11 березня (24 березня).

²⁹ Там само. 1907. 21 січня.

³⁰ Там само. 1907. 2 лютого.

³¹ Рада. 1906. 30 вересня.

³² Там само. 1906. 15 листопада.

³³ Там само. 20 грудня.

³⁴ Там само. 1907. 25, 27, 28 січня.

ства визначено, що общинні землі складають усього 7% від загального селянського землеволодіння³⁵.

Отже, головна проблема населення українських губерній – селян, знайшла своє висвітлення на сторінках газети, що видавалася демократично-радикальною партією України. Її видавці та кореспонденти приділяли значну увагу як поточним соціально-політичним подіям, пов'язаним із хвилею революції, так і особливостям життя українського селянства. На сторінках газети друкувалися не лише статистичні дані, але й аналітичний матеріал як провідних діячів УДРП, так і представників інших політичних партій щодо вирішення проблем землеволодіння в Україні.

References

Boyko, N. (2008). Uchast S. Yefremova u formuvanni y diyalnosti ukrayinskykh liberalno-demokratychnykh partiy na poch. XX st. (1900–1907 rr.) [Participation of S. Efremov in the formation and activity of Ukrainian liberal-democratic parties at the beginning of the 20th c. (1900–1907)]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. Kurasa NAN Ukrayiny – Scientific notes of the I. Kurasa Institute of political and ethnonational studies of the NAS of Ukraine*, 40, P. 363–375. Kyiv, Ukraine.

Chmyr, S. (1999). Ukrayinska demokratychno-radykalna partiya: orhanizatsiynnyy ustriy, chyselnist, sotsialnyy sklad (1905–1908 rr.) [The Ukrainian democratic-radical party: organizational structure, numbers, social composition (1905–1908)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu – Scientific works of the faculty of history of Zaporizhzhya state university*, VI, P. 76–89. Zaporizhzhia, Ukraine.

Fedkov, O., Dubinsky, V. (2011). Ukrayinski liberaly pro shlyakhy i zasoby vrehulyvannya ahrarnykh vidnosyn na pochatku XX st. v Naddnipyrianshchyni [Ukrainian liberals about ways and means of regulating agrarian relations at the beginning of the 20th c. in Naddnipyrianshchyna]. *Zbirnyk naukovykh prats «Politolohichni studiyi» – Collection of scientific works «Political studies»*, 2, P. 154–173. Kyiv, Ukraine.

Sarnatsky, O. (2005). Administratyvno-tsenzurni utysky tsaryzmom drukovanykh orhaniv UDRP v roky pershoi rosiyskoyi revolyutsiyi (1905–1907 rr.) [Administrative and censorial oppression by tsarism of printed organs of the UDRP during the years of the first Russian revolution (1905–1907)]. *Naukovyy chasopys NPU im. M. Drahomanova – Scientific journal of the M. Drahomanov NPU*, 2, P. 72–82. Kyiv, Ukraine.

Zhyvotko, A. (1999). Istoriya ukrayinskoyi presy. [History of Ukrainian press]. Kyiv, Ukraine.

Ігнатова Людмила Русланівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського» (проспект Берестейський, 37, м. Київ, 03056, Україна).

Ignatova Lyudmila – candidate of historical sciences, docent, associate professor of the history department of the National technical university of Ukraine «I. Sikorskyi Kyiv polytechnic institute» (37 Beresteyskyi prospect, Kyiv, 03056, Ukraine).

E-mail: ignatova.lyudmila@lil.kpi.ua

THE LIBERAL-DEMOCRATIC PRESS ABOUT THE AGRARIAN SITUATION IN DNIEPER UKRAINE at the beginning of the 20th c.

The purpose of the study is to research publications of the liberal-democratic press in the field of agrarian relations and problem-solving projects proposed by representatives of the UDRP and other political parties, the analysis of the program provisions of political parties, and coverage of proposals on the feasibility of reforms proposed by the government in the Ukrainian provinces. The research methodology is based on a combination of principles of historicism, science, and objectivity with the use of special historical methods, which made it possible to analyze the directions and ways of solving the urgent problems of the Ukrainian peasantry by representatives of the liberal direction, as well as to identify problems that slowed down the implementation of these reforms. The scientific novelty lies in the fact that the main problems of the Ukrainian village at the beginning of the 20th c. were analyzed on the basis of the materials of the periodical press of the liberal-democratic forces. Attention was focused on the fact that newspaper published not only statistical data on peasant smallholdings and landlessness in Ukrainian provinces, but also provided information and proposals of various political forces on ways to solve this problem. It is proven that newspaper published the most relevant materials, which highlighted the participation of the peasantry in revolutionary speeches and the search for a way out of the crisis situation in agriculture by the government and political parties. The importance and place occupied by such publications on the pages of newspaper to cover the activities of the UDRP in solving agrarian problems is characterized.

Key words: Ukrainian democratic-radical party, periodical press, Ukrainian peasantry, small landholdings, agrarian reform.

Дата подання: 12 грудня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 26 березня 2024 р.

³⁵ Рада. 1908. 19 листопада (1 січня).

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ігнатова, Л. Ліберально-демократична преса про аграрну ситуацію в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 60–65. DOI: 10.58407/litopis.240207.

Цитування за стандартом APA

Ignatova, L. (2024). Liberal'no-demokratychna presa pro ahramnu sytuatsiyu v Naddnipyrians'kiy Ukraini na pochatku XX st. [The liberal-democratic press about the agrarian situation in Dnieper Ukraine at the beginning of the 20th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 60–65. DOI: 10.58407/litopis.240207.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 279.99-9 Катакомбна церква «192/197»

Лідія Нестеренко

«КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНА ТА АНТИРАДЯНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ» ГАННИ ЛАВРЕНТІЇВНИ КОЛОМІЄЦЬ у 30-х рр. ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ)

DOI: 10.58407/litopis.240208

© Л. Нестеренко, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5353-2922>

В умовах війни й розбудови ПЦУ перед Україною постало завдання – остаточно ліквідувати залишки радянського тоталітаризму та інтегруватися у світові та європейські інституції. То ж нині особливо актуальними є дослідження з історії Церкви в радянську добу, оскільки головною метою більшовицької влади стало знищення самоідентифікації віруючих і становлення нового – радянського суспільства. **Метою** цієї роботи є показ трагедії Ганни Лаврентіївни Коломієць, яку «за проведення антирадянської агітації» у 1937 р. було заарештовано, а згодом відправлено відбувати покарання терміном на 8 років. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, системності. **Методи:** проблемно-пошуковий, хронологічний, історико-системний та аналітичний. **Новизна дослідження.** Уперше до наукового обігу в повному обсязі введено нові архівні документи – досліджено життя Ганни Лаврентіївни Коломієць.

Висновки. У 30–50-х рр. минулого століття радянською владою здійснювалося переслідування інакомислячих людей. Особливо це стосувалося представників Церкви, противників закриття храмів чи людей, які об'єктивно давали оцінку діям радянської влади. Таких людей висилали на певний час з України чи взагалі розстрілювали.

Переглядаючи минуле, переконуємося: для нас важлива мужність і громадянська позиція жінки. Незважаючи на всі репресивні дії радянської влади проти Церкви в кінці 20–30-х рр. минулого століття, Г. Коломієць не зреклася своїх релігійних переконань. Перебуваючи в ув'язненні чи вийшовши на волю, вона продовжувала відстоювати свої права, добиваючись перегляду кримінальної справи та реабілітації. Проте цей процес затягнувся на декілька десятиліть: з 1939 до 1972 рр., коли Постановою трійки Чернігівського УНКВС за 14 листопада 1937 р. по відношенню Г. Коломієць було відмінено, справу закрито за недоказовістю складу злочину. Ганну Лаврентіївну Коломієць було реабілітовано.

Ключові слова: черниця, Троїцький монастир, Іллінська церква, Чернігівська область, кримінальна справа.

В умовах війни і розбудови ПЦУ перед Україною постало завдання – остаточно ліквідувати залишки радянського тоталітаризму та інтегруватися у світові та європейські інституції. То ж нині особливо актуальними є дослідження з історії Церкви в радянську добу, оскільки головною метою більшовицької влади стало знищення самоідентифікації віруючих і становлення нового – радянського суспільства.

Аналіз наукової літератури показує, що першою узагальнювальною працею, в якій подано характеристику церковного життя Чернігівщини радянської доби із залученням архівних справ Чернігівського ОДПУ–НКВД, є дослідження В. Шуміла «Схиархімандрит Лаврентій та його час...»¹, яке згодом було розширене до дисертації², а також публікація О. Тарасенка та М. Ковальова³. На сьогодні дисертація В. Шуміла є найбільш повним дослідженням з церковної історії Чернігівщини періоду 1917–1941 рр.

¹ Шумило В. Схиархімандрит Лаврентій і його время: Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). Чернигов: Вера и Жизнь, 2001. 68 с., ил.

² Шумило В. Істинно-Православна (катакомбна) Церква на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст.: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. Чернігів, 2021. 246 с.

³ Тарасенко О., Ковальов М. Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу. *Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігів: Деснянська правда, 2011. Кн. 3. С. 10–52.*

Окремі статті та короткі довідки про репресованих Чернігівського району (серед яких є й служителі Церкви) знаходимо у двох книгах «Долі репресованих земляків»⁴, а також у низці статей І Цимбаленко, О. Тарасенка та В. Шуміла в журналі «Сіверянський літопис».

Короткі довідки про репресованих радянською владою в Чернігівській області опубліковано в серії книг «Реабілітовані історією». Тут ми знаходимо інформацію і про Ганну Лаврентіївну Коломієць⁵.

Джерельною базою для цієї публікації є документи Державного архіву Чернігівської області (Ф. Р-8840). То ж на основі наявної літератури та кримінальної справи, заведеної в 1937 р. проти жінки, спробуємо коротко охарактеризувати процес переслідування черниці в роки «великого терору» і відтворити подальшу її долю.

2 жовтня 1937 р. начальник 3 відділення 4 відділу УДБ Чернігівського обласного управління НКВС СРСР старший лейтенант держбезпеки Арбутський, розглянувши матеріали про злочинну діяльність Ганни Лаврентіївни Коломієць (проведення антирадянської агітації, розповсюдження провокаційних чуток), підписав постанову про порушення кримінального провадження проти неї. Свою згоду підтвердили старший лейтенант держбезпеки Тейтель та заступник начальника облуправління НКВС, капітан державної безпеки Геплер. Цього ж дня було підписано інші постанови за підписами вище згаданих осіб: про обшук на квартирі, арешт, утримання жінки під вартою у в'язниці м. Чернігова. Тоді ж Чернігівський обласний прокурор Савранський санкціонував її арешт⁶.

2 жовтня 1937 р. в Чернігівському ОУ НКВС було підготовлено ордер на арешт Г. Коломієць за № 1185. Цього ж дня в них було проведено обшук за адресою: м. Чернігів, вул. Гліба Успенського, 30, під час якого була присутня Олена Микитівна Голота. Під час обшуку вилучено лише паспорт Г. Коломієць, і жінку було затримано⁷.

10 жовтня 1937 р. начальник 3 відділення 4 відділу УДБ Чернігівського обласного управління НКВС СРСР старший лейтенант держбезпеки Арбутський підписав постанову про пред'явлення звинувачення Г. Коломієць за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР⁸.

Коротко охарактеризуємо **біографію** заарештованої.

Ганна Лаврентіївна Коломієць народилася 10 жовтня 1908 р. в с. Павлівка неподалік Чернігова в селянській родині. Батьки були селянами-середняками. У дитинстві закінчила 4 класи сільської школи.

Після жовтневого перевороту батьківське господарство не розкуркулювали. Батько – Лаврентій Коломієць – був прихильником релігійного культу. Через поважний вік до колгоспу не вступив, а займався кустарним промислом⁹.

Брат Ганни Лаврентіївни – П.Л. Коломієць – був осуджений за хуліганство. У березні 1940 р. він працював у колгоспі.

У 1927 р. Ганна Лаврентіївна покинула батьківський дім і стала самостійно проживати в Чернігові. Постійно працювала різноробочою у приватних осіб і на різних підприємствах міста. У 1933–1934 рр. працювала швачкою в «Промголка». А з 1 березня до липня 1937 р. працювала швачкою на дому в артілі «Промкоопшвей»¹⁰.

У 1927 р. почала відвідувати церковні богослужіння в Чернігівському Троїцькому соборі, а згодом вступила до його хору.

Незабаром після закриття Троїцького монастиря в 1929 р. вона почала знімати житло у О.М. Голоти, яка проживала в Чернігові, по вул. Гліба Успенського, 30. Через деякий час у цьому будинку з нею почали проживати також черниці: Агрипина Ветер, Євлампія Макаренко, Агафія (в чернецтві Ардаліона) Шевченко та чернець Лаврентій Проскура¹¹.

14 жовтня 1937 р. оперуповноваженим 3 відділення 4 відділу Чернігівського ОУ НКВД Шоломом було допитано як свідка колишнього старосту Казанської та Іллінської церков Григорія Прокоповича Верзуна (1881 р.н.). Чоловік повідомив, що Г. Коломієць, будучи незадоволена радянською владою, говорила, що в СРСР закривають насильно церкви, влаштовують гоніння на релігію, заарештовують священників і чернецтво¹².

16 жовтня 1937 р. оперуповноваженим 3 відділення 4 відділу Чернігівського ОУ НКВД Шоломом було проведено допит священника Іллінської церкви Єфрема Івано-

⁴ Долі репресованих земляків. Чернігівський район / Упор. Митькевич В., Бориченко Н. Чернігів: Десна-Поліграф, 2018. Кн. 1. 712 с.; Кн. 2. 2021. 560 с.

⁵ Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська область / Упор.: О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко. Чернігів, 2014. Кн. 5. С. 414.

⁶ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8065. Арк. 1–3, 5.

⁷ Там само. Арк. 6–7 зв.

⁸ Там само. Арк. 4.

⁹ Там само. Арк. 27.

¹⁰ Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська область. Кн. 5. С. 414; ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8065. Арк. 51–52.

¹¹ Там само. Арк. 9–11.

¹² Там само. Арк. 15.

вича Кислого (1881 р.н.). Свідок повідомив, що Г. Коломієць – донька колишнього церковного старости Троїцької релігійної общини. Стосовно відношення підозрюваної до заходів Радянської влади, Єфрем Іванович повністю підтвердив показання Григорія Прокоповича Верзуна. Він сказав, що Ганна Лаврентіївна дає чіткі вказівки всім особам, які відвідують їх, щоб ті притримувалися релігійних канонів. «Скоро буде війна, і Радянський Союз переможуть, і тоді буде краще, бо відкриють церкви і монастирі.

Відвідуючи села, Коломієць висловлює поразницькі погляди серед населення, говорячи, що вже скоро на радянську владу нападуть і вона існувати не буде»¹³, – знаходимо висловлювання Г. Коломієць про радянську владу в протоколі допиту Єфрема Івановича Кислого.

17 жовтня 1937 р. оперуповноваженим УДБ ЧО НКВС Шолохом було допитано Г. Коломієць. Вона визнала, що зі своїми співмешканцями вона була тісно пов'язана й розділяла їх антирадянські погляди щодо порушення свободи совісті в СРСР, а саме: гоніння на релігію, насильне закриття церков і монастирів, арешти священників і ченців. Жінка повідомила, що до них на квартиру приїздили монахи, які давали настанови щодо релігійної роботи серед населення. Час від часу приїздили також розкуркулені селяни, яким радили й надалі триматися релігійного життя. Селяни привозили й приносили подаяння Л. Проскурі та А. Шевченко, яке ті ділили серед усіх жильців.

Г. Коломієць зізналася, що вона призвала прихожан вірити в Бога та більше відвідувати церкви; підтримувала погляди інших про тимчасове існування радянської влади, «тому що вона не признає Бога»¹⁴; «проте заперечила свою причетність до контрреволюційної агітації. Також підозрювана не підтвердила організацію та проведення різноманітних зборів та нарад співмешканцями»¹⁵.

27 жовтня 1937 р. оперуповноваженим УДБ ЧО НКВС Шолохом було проведено додатковий допит Г. Коломієць, під час якого було поставлено питання щодо бродячого способу життя підозрюваною, незадоволення діями радянської влади та проведенням нею антирадянської агітації.

Ганна Лаврентіївна підтвердила, що з 1927 р. вела бродячий спосіб життя, тимчасово працюючи на різних роботах: «Проживаючи разом з монахами і розкуркуленими, а також ведучи бродячий спосіб життя й активно беручи участь у церковному хорі, я також висловлювала своє незадоволення радянською владою. Я розповсюджувала серед віруючих чутки поразницького характеру й проводила агітацію, що була направлена на зрив усіх заходів, які проводила радянська влада. Я також давала вказівки віруючим утримуватися від вступу до колгоспів»¹⁶. І далі підсумувала: «Я була активною учасницею церковного хору, підтримувала зв'язок з проживаючими зі мною на квартирі ченцями і розкуркуленими й поділяла їх антирадянські висловлювання в питанні гонінь на релігію в Радянському Союзі і насильному закритті церков, а також серед віруючих я висловлювалась про те, що в колгоспах селянам жити погано: працюють багато, а одержують мало. Іншої антирадянської агітації я не проводила»¹⁷.

10 листопада 1937 р. оперуповноваженим 3 відділення 4 відділу Чернігівського ОУ НКВД Шоломом було підготовлено обвинувальний вирок по слідчій справі № 35521, порушеній за ст. 54-10 ч. 1 і 2 КК УРСР проти Г.Л. Коломієць. Ураховуючи їх соціальну небезпеку, бродячий спосіб життя, а також злочинну діяльність, було вирішено передати справу на розгляд Особливої Трійки при Чернігівському ОУ НКВС.

Обвинувальний вирок підписали: начальник 3 відділення 4 відділу УДБ Чернігівського обласного управління НКВС СРСР, старший лейтенант держбезпеки Арбутський; заступник начальника 4 відділу УДБ, старший лейтенант держбезпеки Тейтель та заступник начальника облуправління НКВС, капітан державної безпеки Геплер¹⁸.

14 листопада 1937 р. відбулося засідання Трійки при Чернігівському ОУ НКВС УРСР. Трійка постановила ув'язнити Г. Коломієць у виправно-трудоному таборі терміном на 8 років. Термін покарання розпочинався з 1 жовтня 1937 р.¹⁹

Відбування покарання. 24 серпня 1938 р. Г. Коломієць прибула з Харківським етапом в м. Тайшет, де відбувала покарання у ВТТ²⁰. Працювала техпрацівницею. До роботи

¹³ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8065. Арк. 17–17 зв.

¹⁴ Там само. Арк. 12.

¹⁵ Там само. Арк. 10–12.

¹⁶ Там само. Арк. 13–13 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 13 зв.

¹⁸ Там само. Арк. 18–19.

¹⁹ Там само. Арк. 20.

²⁰ Там само. Арк. 22; Тайшетський ВТТ ГУЛАГу (ТАЙШЕТСКИЙ ИТЛ ГУЛАГА) – підрозділ, що діяв у структурі Головного управління виправно-трудокових таборів Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (ГУЛАГ НКВД) з 16.08.37 до 08.10.39 в м. Тайшет.

ставилася добре. У побуті мала гарну поведінку, але в культмасовій роботі участі не брала²¹.

Варто зазначити, що жінка боролася за свої права. У червні 1939 р. Ганна Лаврентіївна Коломієць подала скаргу до Чернігівського УНКВС, в якій написала про неправдивість пред'явленого їй звинувачення та звернулася з проханням переглянути справу і звільнити її²².

14 березня 1940 р. було повторно допитано колишнього старосту Казанської та Іллінської церков Григорія Прокоповича Верзуна (1881 р.н.). Чоловік категорично заперечив свої показання за 14 жовтня 1937 р. Григорій Прокопович указав, що 14 жовтня 1937 р. він на допиті сказав про Ганну Коломієць лише таке: «Коломієць Г.Л. брала участь у церковному хорі й жила на квартирі разом із черницею Шевченко Ардаліоною»²³.

Додаток 1 Тайшет²⁴

23 квітня 1940 р. слідчий слідчої частини УНКВС, сержант держбезпеки Кудус, розглянувши архівно-слідчу справу № 35521/2663 на засуджену Коломієць Ганну Леонтіївну, підписав висновок, в якому вважав, що рішення Трійки НКВС за 18 листопада 1937 р. проти засудженої варто відмінити. Документ також було підписано начальником слідчої частини УНКВС, молодшим лейтенантом держбезпеки Григоренком і начальником УНКВС у Чернігівській області, капітаном держбезпеки Дмитрієвим²⁵.

15 листопада 1940 р. старший слідчий слідчої частини УДБ НКВС УРСР²⁶, молодший лейтенант держбезпеки Точилкін постановив повернути справу на доопрацювання, а саме: отримати характеристики з останнього місця роботи та з місця відбування покарання Г. Коломієць, допитати ще раз свідків, які знали ув'язнену та ін.²⁷

29 грудня 1940 р. слідчим слідчої частини УНКВД Оркіним було допитано Олену Микитівну Голоту (1883 р.н.). Жінка розповіла про період проживання в її будинку Г. Коломієць. За словами Олени Микитівни, квартирнтка працювала часто вдома й шила ковдри. Про її антирадянську діяльність вона нічого не знає²⁸.

31 грудня 1940 р. слідчий слідчої частини УНКВД Оркін допитав Х.С. Утву (1904 р.н.). Жінка повідомила, що знає Г. Коломієць як енергійну та життєрадісну дівчину, яка в розмовах із нею ніколи антирадянських висловів не вживала²⁹.

24 січня 1941 р. було допитано Єврема Івановича Кислого (1881 р.н.), який був ув'язнений і відбував покарання в Маріїнському таборі Сибірської області (Північно-Східний ВТТ)³⁰. Свідок розповів біографічні дані Г. Коломієць, проте категорично заперечив свої

²¹ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8065. Арк. 57 зв.

²² Там само. Арк. 23–24.

²³ Там само. Арк. 29 зв.

²⁴ Поселок Тайшет быстренько стал городом, рожденным БАМ-ом. *Тайшетская история*. URL: <https://taishetrn.ru/posyolok-tajshet-bystrenko-stal-gorod/>.

²⁵ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8065. Арк. 31–31 зв.

²⁶ Головне управління державної безпеки (ГУДБ) – структурний підрозділ НКВС СРСР.

²⁷ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8065. Арк. 32.

²⁸ Там само. Арк. 48.

²⁹ Там само. Арк. 50.

³⁰ Північно-Східний ВТТ (рос. Севвостлаг, СВІТЛ) – структурна одиниця системи виправно-трудових таборів ОГПУ-НКВД-МВС СРСР, існувала на території «Дальбуду» (Північний Схід СРСР) як його виробничий підрозділ.

свідчення 16 жовтня 1937 р. стосовно розповсюдження засудженою поразницької агітації, а саме: нападу капіталістичних країн на СРСР і його поразки³¹.

21 травня 1941 р. старший оперуповноважений оперативного відділу Онежського ВТТ НКВС Купцов у якості свідка допитав Євламπίю Іванівну (Іонівну) Макаренко (1900 р.н.), яка була засуджена та ув'язнена також у 1937 р. і відбувала покарання у 2 відділенні Онезького табору НКВС, який знаходився в Плесецькому районі Архангельській області³². Сюди вона прибула 10 лютого 1938 р. і тут відбувала покарання до 10 вересня 1945 р.³³ Жінку влаштували на роботу працівницею в жіночому бараці.

Євлампія Іванівна повідомила слідству, що Ганну Леонтіївну Коломієць вона знає близько 5 років, бо разом винаймали житло й працювали у швейній артілі, удома разом молилися, а також ходили співати в хорі до Іллінської церкви. Стосовно антирадянських настроїв Ганни Леонтіївни жінка не підтвердила. На питання слідчого про проведення ними антирадянської агітації в церкві серед віруючих і прихожан Євлампія Іванівна відповіла: «Ні, під час проведення слідчих дій я цього не говорила. Протокол я підписувала із-за страху, хоча не знала, що там було написано. Мені слідчий запропонував підписати, і я підписала ... Слідчий у мене запитував про мою і Коломієць агітацію в церкві. Але я відповідала, що агітації проти радянської влади я і Коломієць не проводили. Як інші віруючі, відвідували церковних хор, співали, збиралися на богослужіння вдома»³⁴.

Проте на цьому повторні слідчі дії щодо перегляду архівно-слідчої справи № 35521/2663, порушеної у 1937 р. проти Ганни Лаврентіївни Коломієць, зупинилася тому, що 22 червня 1941 р. розпочалася німецько-радянська війна.

Відбувши покарання, після закінчення війни, жінка повернулася додому, у с. Павлівку Чернігівського району. Через деякий час влаштувалася на роботу в епархіальне управління, де була техпрацівницею до 1961 р.

Довгий період часу Ганна Лаврентіївна хворіла.

Із 1967 р. почала працювати техпрацівницею в Чернігівському санаторії-профілакторії «Хімік»³⁵.

Реабілітація. 14 квітня 1972 р. Г. Коломієць написала заяву прокурору Чернігівської області про своє ув'язнення: «У 1937 р. трійкою УНКВС по Чернігівській області по ст. 54-10 КК УРСР була засуджена на 8 років табірних робіт, покарання відбула в 1946 р.»³⁶. Жінка просила прокурора переглянути її справу.

3 травня 1972 р. помічником прокурора по нагляду за слідством в органах держбезпеки, радником юстиції В. Циганенко було видано постанову про призначення додаткового розслідування по архівно-слідчій справі № 6953, яку було заведено у 1937 р. на Г. Коломієць.

15 травня 1972 р. помічник прокурора В. Циганенко в приміщенні прокуратури провів допит Г. Коломієць. Жінка заперечила проведення нею, Є. Макаренко, А. Шевченко та Л. Проскурою антирадянської агітації в 1930-х рр. та сказала, що таких свідчень вона тоді на допитах не давала. Стосовно ведення нею бродячого способу життя, жінка сказала, що не могла такого про себе сказати, бо працювала в той час у швейній артілі. Ганна Леонтіївна також повідомила про те, що підписала протокол допиту на вимогу слідчого, не читаючи документ³⁷.

У ході розслідування до прокуратури надійшла характеристика з останнього місця роботи Г. Коломієць із позитивним відгуком про неї керівництва. В. Циганенком було переглянуто ряд архівно-слідчих справ, порушених у 1937 р. проти священнослужителів. У справі № 2358, порушеній у 1937 р. проти Є. Кислого, В. Циганенко знайшов свідчення Єфрема Івановича за 1937 р. про антирадянську агітацію Г. Коломієць. Проте у скарзі прокурору СРСР від 4 квітня 1941 р. Є. Кислий категорично заперечував проведення антирадянської діяльності та стверджував, що протоколи допиту та інші документи він змушений був підписувати під тиском погроз і наружи слідчого³⁸.

До матеріалів розслідування також було долучено копію висновку по архівній кримінальній справі № 4521 від 6 серпня 1966 р. та копію постанови Президії Чернігівського обласного суду від 20 серпня 1996 р. В останньому документі постанову Трійки Чернігівського УНКВС за 14 листопада 1937 р. по відношенню Агафії Григорівни Шевченко,

³¹ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8065. Арк. 42 зв.–43.

³² Там само. Арк. 62 зв.

³³ Там само. Арк. 65.

³⁴ Там само. Арк. 65–65 зв.

³⁵ Там само. Арк. 69, 71 зв.

³⁶ Там само. Арк. 69.

³⁷ Там само. Арк. 70–71 зв.

³⁸ Там само. Спр. 1469. Арк. 23–25.

Агрипини Пилипівни Ветер та Євлампії Іонівни Макаренко було відмінено, справу зупинено за відсутністю в їх діях складу злочину. Усіх трьох жінок було реабілітовано³⁹.

18 травня 1972 р. помічником прокурора по нагляду за слідством в органах держбезпеки, радником юстиції В. Циганенком було підготовлено висновок по архівно-слідчій справі № 6953 про те, що постанову Трійки Чернігівського ОУ НКВС від 14 листопада 1937 р. по відношенню до Г. Коломієць варто відмінити, а справу припинити за відсутністю складу злочину. Затвердив документ прокурор Чернігівської області, державний радник юстиції 3 класу М. Єреп⁴⁰.

26 травня 1972 р. справу було розглянуто Президією Чернігівського обласного суду. Постанову трійки Чернігівського УНКВС за 14 листопада 1937 р. по відношенню Г. Коломієць було відмінено, справу закрито за недоказовістю складу злочину. Жінку було реабілітовано⁴¹.

У результаті розгляду кримінальної справи варто висловити ряд зауважень, які було помічено під час роботи.

1. Кримінальне провадження, яке було порушено проти Л. Коломієць восени 1937 р., не було поодиноким. Перед цим, 7 вересня 1937 р. були заарештовані Агафія Григорівна Шевченко, Агрипина Пилипівна Ветер та Євлампія Іонівна Макаренко⁴², які також проживали з нею в Чернігові, у будинку по вул. Гліба Успенського, 30. Власницею будинку була О. Голота.

2. На допитах слідчі насильно змушували звинувачених і свідків підписувати неправдиві свідчення. Прикладом такого є слова колишнього старости Казанської та Іллінської церков Григорія Прокоповича Верзуна, якого 14 березня 1940 р. було повторно допитано під час перегляду справи Л. Коломієць. Чоловік категорично заперечив свої попередні свідчення й додав: «Ці свідчення були дані мною під тиском Арбутського і Шолома, які мені на допиті заявили, що, якщо я не буду підписувати свідчень, взятих Шоломом, то мене вишлють на 5 років. Свідчень я не читав, а також не читав мені їх і Шолом. Коли я підписав ці свідчення, то Арбутський відібрав у мене підписку й заявив, щоб я нікому не говорив, що мене допитували»⁴³. Як уже згадувалося в роботі, пізніше зрікалася своїх свідчень і сама Г. Коломієць.

3. Як видно, перегляд справи Л. Коломієць тривав майже 2 роки: з червня 1939 р., коли Ганна Лаврентіївна Коломієць подала скаргу про неправдивість пред'явленого їй звинувачення до Чернігівського УНКВС (в якій звернулася з проханням переглянути справу та звільнити її) – і до 21 травня 1941 р., коли було проведено допит свідка Євлампії Іванівни (Іонівни) Макаренко. Проте позитивних результатів у перегляді справи через початок німецько-радянської війни 1941–1945 рр. так і не було досягнуто.

4. За добросовісне виконання службових обов'язків незабаром пішли на підвищення працівники Чернігівського ОУ НКВС К. Арбутський та І. Шолох. Начальник 3 відділення 4 відділу УДБ Чернігівського обласного управління НКВС, старший лейтенант держбезпеки, Ксенофонт Іванович Арбутський згідно з наказом по УНКВС № 195 від 1 вересня 1938 р. був відправлений у розташування ОК НКВС УРСР для роботи в апараті НКВС УРСР.

Оперуповноважений УДБ ЧО НКВС І. І.⁴⁴ Шолох відправлений 2 березня 1938 р. у розташування ОК НКВС УРСР в м. Київ для роботи в апараті НКВС УРСР (наказ по УНКВС № 85 від 26 березня 1938 р.)⁴⁵.

Отже, у 1930–1950-х рр. радянською владою здійснювалося переслідування інакомислячих людей. Особливо це стосувалося представників Церкви, противників закриття храмів чи людей, які об'єктивно давали оцінку діям радянської влади. Таких людей висилали на певний час з України чи взагалі розстрілювали.

Переглядаючи минуле, переконаємося: для нас важлива мужність і громадянська позиція жінки. Незважаючи на всі репресивні дії радянської влади проти Церкви в кінці 20–30-х рр. минулого століття, Л. Коломієць не зреклася своїх релігійних переконань. Перебуваючи в ув'язненні чи вийшовши на волю, вона продовжувала відстоювати свої права, добиваючись перегляду кримінальної справи та реабілітації. Проте цей процес затягнувся на декілька десятиліть: з 1939 до 1972 рр., коли Постанову трійки Чернігівського УНКВС за 14 листопада 1937 р. по відношенню Г. Коломієць було відмінено, справу закрито за недоказовістю складу злочину. Ганну Лаврентіївну Коломієць було реабілітовано.

³⁹ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8065. Арк. 79–84; Спр. 7958. Арк. 154–156, 160–162.

⁴⁰ Там само. Спр. 8065. Арк. 86–88.

⁴¹ Там само. Арк. 92–93.

⁴² Там само. Спр. 7958.

⁴³ Там само. Спр. 8065. Арк. 29.

⁴⁴ Так зазначено в документі: Там само. Арк. 66.

⁴⁵ Там само.

References

- Kovalenko, O., Podkur, R., Lysenko, O. (Ed.). (2014). Reabilitovani istoriieiu: U 27 t. Chernihivska oblast [Rehabilitated by History: In 27 vols. Chernihiv region]. Chernihiv, Ukraine.
- Mytkevych, V., Borychenko, N. (Ed.). (2018). Doli represovanykh zemliakiv. Chernihivskiy raion [Fates of repressed countrymen. Chernihiv region]. Chernihiv, Ukraine.
- Shumilo, V. (2001). Skhiarkhimandrit Lavrentiy i ego vremena: Ocherk tserkovnoy istorii Chernigovshchiny (1868–1950 gg.) [Schiarchimandrite Lawrence and His Time: An Outline of the Church History of Chernigov Region (1868–1950)]. Chernihiv, Ukraine.
- Shumilo, V. (2021). Istynno-Pravoslavna (katakombna) Tserkva na Chernihivshchyni u 20–30-kh rr. XX st.: dys. na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01. [The True Orthodox (Catacomb) Church in the Chernihiv Region in the 1920s and 1930s. On the rights of manuscript. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences in the specialty 07.00.01. – history of Ukraine.]. Chernihiv, Ukraine.
- Tarasenko, O., Kovalov, M. (2011). Tserkva i vlada na Chernihivshchyni za radianskoho chasu. Reabilitovani istoriieiu: U 27 t. [Church and government in Chernihiv region in Soviet times. Rehabilitated by history: In 27 vols.]. Chernihiv, Ukraine.

Нестеренко Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання, Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. К.Д. Ушинського (вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, 14021, Україна).

Nesterenko Lidiya – candidate of historical sciences, docent, associate professor of the department of social disciplines and teaching methods, Chernihiv K.D. Ushinsky regional institute of postgraduate pedagogical education (83 Slobidska St., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: lidnesa@ukr.net

“COUNTER-REVOLUTIONARY AND ANTI-RADYAN ACTIVITY” OF HANNA LAVRENTIYEVNA KOLOMIETS in the 30s of the 20th c. (BASED ON THE MATERIALS OF THE CRIMINAL CASE)

*In conditions of the war and the development of the OCU, Ukraine faced the task of finally eliminating remnants of Soviet totalitarianism and integrating into global and European institutions. Therefore, research on the history of Church in the Soviet era is especially relevant today, since the main goal of the Bolshevik government was the destruction of the self-identification of believers and the formation of a new – Soviet society. **The purpose** of this work is to show the tragedy of Hanna Lavrentiivna Kolomiets, who was arrested «for anti-Soviet agitation» in 1937, and later sent to serve a sentence of 8 years. **The methodological basis** of the research is the principles of historicism, objectivity, and systematicity. **Methods:** problem-searching, chronological, historical-systemic and analytical. **The novelty of the study.** For the first time, new archival documents were introduced into scientific circulation. The life of Hanna Lavrentiivna Kolomiets was studied.*

Conclusions. *In the 30s and 50s of the last century, Soviet authorities persecuted dissidents. This especially applied to representatives of Church, opponents of the closing of churches, or people who objectively assessed the actions of Soviet authorities. Such people were expelled from Ukraine for a certain period of time or even shot.*

Looking back, the courage and civic position of the woman is important to us. Despite all repressive actions of Soviet authorities against Church in the late 20s and 30s of the last century, H. Kolomiets did not renounce her religious beliefs. Whether in prison or released, she continued to advocate for her rights, seeking a review of the criminal case and rehabilitation. However, this process dragged on for several decades: from 1939 to 1972, when the Resolution of the troika of the Chernihiv UNKVS of November 14, 1937 in relation to H. Kolomiets was canceled, the case was closed due to lack of proof of the nature of the crime. Hanna Lavrentiivna Kolomiets was rehabilitated.

Key words: nun, Trinity monastery, Illinska church, Chernihiv region, criminal case.

Дата подання: 26 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 10 квітня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нестеренко, Л. «Контрреволюційна та антирадянська діяльність» Ганни Лаврентіївни Коломієць в 30-х рр. XX ст. (за матеріалами кримінальної справи). *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 66–72. DOI: 10.58407/litopis.240208.

Цитування за стандартом APA

Nesterenko, L. (2024). «Kontrevoliutsiina ta antyradianska diialnist» Hanny Lavrentiivny Kolomiets v 30-kh rr. XX st. (za materialamy kryminalnoi spravy) [“Counter-revolutionary and anti-radyan activity” of Hanna Lavrentiivna Kolomiets in the 30s of the 20th c. (based on the materials of the criminal case)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 66–72. DOI: 10.58407/litopis.240208.

УДК 94(=161.2:100)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ЛИСТУВАННЯ О. ПЕТРА БІЛОНА З АРХІЄПІСКОПОМ ЄВГЕНОМ БАЧИНСЬКИМ

DOI: 10.58407/litopis.240209

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>, <https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

У статті розглянуто та вперше опубліковано листування двох видатних діячів УАПЦ, українського визвольного руху ХХ ст. о. Петра Білона і єпископа Євгена Бачинського, яке зберігається в архівосховищах Канади. Воно є цінним джерелом з історії українських парафій УАПЦ в Німеччині, Канаді та США, проливає світло на біографію, особливості світогляду обох кореспондентів, їхню оцінку деяких православних і політичних діячів.

Ключові слова: Церква, УАПЦ, еміграція, листування, джерела.

Отець Петро Білон (1879–1959) є призабутою постаттю в сучасній Україні. Коротко згадують про нього лише в «Енциклопедії Українознавства»¹ та «Біографічному довіднику до історії українців Канади»². Лише спогади о. Петра проливають достатньо світла на його біографію³. У той же час маємо цікавий документ з архіву митрополита Іларіона (Огієнка)⁴. Він підписаний Огієнком, котрий був тоді міністром сповідань УНР. Це список осіб, яких Міністерство Ісповідань вважало кандидатами для українських православних парафій у Канаді та США. Було визначено два кандидати: оо. Петра Табінського та Петра Білона; долучалися їхні біографічні довідки.

Отже, о. Петро Білон відзначився не тільки як священник, але й публіцист, мемуарист, урешті як активний учасник українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Він народився в м. Василькові (суч. Обухівського району Київської обл.), що у 20 км від Києва, у багатодітній сім'ї (12 дітей, з котрих вижило 8). У дитинстві о. Петра сталася подія, яка визначила його майбутню долю. Смертельно захворіла мати. Надія була лише на Бога. Якраз тоді в Чернігові святкували відкриття мощів св. Феодосія Чернігівського (Углицького). Батько й діти надіслали телеграму з проханням відслужити молебень біля мощів і прислати образок святого. Самі вони палко молилися за здоров'я матері. І сталося чудо! Мати одужала! Потім вони поплили Дніпром і Десною до Чернігова, щоб поклонитися мощам святого. У Чернігові Білону приснився святий Феодосій. І все це вплинуло на те, що пізніше він став священником. До речі, з Чернігівщиною пов'язана й біографія брата о. Петра – Миколи, який учителював у Сосниці, а за радянські часи повернувся з дружиною до Василькова, де вчителював у гімназії.

У 1905 р. Білон склав іспит за 8 класів гімназії і став служити в різних державних установах відомства фінансів. У 1911 р. він вступив на службу в піший полк на посаду урядовця, служив квартирмейстером полку. Із початком Першої світової війни Петро Білон брав участь у боях у Галичині, потім у Білорусі та Латвії, був поранений, а в 1917 р. прибув з фронту до Києва. Після лютневої революції він з більшістю вояків полку став на бік Центральної Ради. Від полковника (потім генерал-хорунжого Армії УНР) Михайла Садовського П. Білон дістав доручення формувати авіаційні частини УНР, і він із завзяттям узявся за цю роботу; брав участь у командуванні українськими авіаційними частинами (з

¹ Енциклопедія Українознавства / Ред. В. Кубійович. Львів, 1993. Т. 1. С. 132.

² Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986. С. 63

³ Білон Петро, протоієрей. Спогади. Пітсбург, 1952. Ч. 1. 194 с.

⁴ Мицик Ю. Фонд «Архів митрополита Іларіона (Огієнка)» в архіві консисторії УПЦ в Канаді (листування діячів української науки і культури). *Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 7–9 квіт. Київ: Талком, 2015. С. 133–136.

1919 р. – на посаді начальника канцелярії Головного Управління повітової флоти), був старшиною Головної Булави УНР, брав участь у боротьбі проти більшовицької Росії. У 1919 р. він вступив на богословський факультет Кам'янець-Подільського державного університету, а у 1920 р. перейшов на третій семестр. Того ж року прослухав Пастирські курси при університеті й витримав іспит. Після поразки українських визвольних змагань, у складі Армії УНР перейшов до Польщі й опинився в таборі для інтернованих вояків УНР в Олександрові Куявському. Тут він прийняв рішення перейти в духовний стан і в січні 1921 р. у м. Гродно був висвячений на диякона та священника гродненським єпископом Володимиром. У таборах інтернованих вояків УНР в Олександрові Куявському, Щипьорно та Каліші він проводив душпастирську та культурно-просвітню діяльність, видавав «Релігійно-науковий вісник» (далі – РНВ) – перший духовний журнал українською мовою. Коли в 1923 р. розпочалася ліквідація таборів, о. Петро дістав запрошення очолити парафію в США. Після Великодня 1924 р. він вирушив у Новий світ... Спочатку осів у Канаді, служив там священником Української Греко-Православної Церкви в Канаді, окормляв парафіян в містах Едмонтон, Торонто, Гамільтон, Форт Вілліам та ін. У 1924 р. йому вдалося вирвати з СРСР дружину Клавдію та сина Юрія (у 1929 р. у подружжя Білонів народилася дочка Оксана). У 1930 р. о. Петро переїхав із сім'єю до США і служив у православних храмах Клівленду, Огайо, Трентона, Честера та ін. До речі, є доступним фото триповерхового будинку, в одній із квартир якого проживав о. Петро (Трентон, штат Нью-Джерсі, Вудланд-стріт, 18). О. Петро був заступником голови консисторії в США, секретарем та редактором журналу «Дніпро». У своїх тригомих мемуарах майже весь перший том він присвятив українським визвольним змаганням, а в другому й третьому описав емігрантський період свого життя. Він також був автором богословських і церковно-історичних розвідок. Помер у Пітсбургу, похований на цвинтарі в Баунд-Бруку.

Більше відомо про архієпископа УАПЦ (С) Євгена Бачинського (1885–1978). Він походив зі старого дворянського роду, гніздом якого була маєтність під Катеринославом (нині – Дніпро). Здобув військову освіту в Петербурзі, але через активну участь у революції 1905–1907 рр. мусив емігрувати до Європи (Франція, Швейцарія), де жив аж до самої смерті, ставши справжнім патріархом української еміграції⁵. Там він продовжив освіту, працював як журналіст і видавець, став членом СВУ (Спілки Визволення України), консулом УНР у Швейцарії. Як великий прихильник УАПЦ, на I Соборі цієї Церкви (1921 р.) був призначений її уповноваженим за кордоном, а на II Соборі УАПЦ став кандидатом у єпископи. Але заборона УАПЦ і репресії комуністичної влади не дали змоги втілити цей намір у життя. Бачинський був змушений зайнятися світською діяльністю і перед Другою світовою війною очолив Український Червоний Хрест (УЧХ). Тим не менш, він уважно стежив за тим, що відбувається в церковному житті України і став прихильником УАПЦ (Соборноправної), яка утворилася у 1947 р. на відомому Ашафенбурзькому Соборі. У 1955 р. був висвячений дияконом, священником, а потім і єпископом (архієпископом) УАПЦ (С). Важливо, що протягом усього життя він зібрав найбільший в еміграції архів, котрий зберігається в Карлтонському університеті м. Оттава (Канада), де нам вдалось попрацювати, у т. ч. із згаданим листуванням.

В архіві Бачинського відклалося 12 листів (7 листів о. Петра і 5 листів Є. Бачинського, один із яких було адресовано редакції РНВ), написаних протягом 1921–1936 рр. На жаль, це не всі листи. Так, у спогадах о. Петра говориться, що хоча вони ніколи не зустрічалися, однак жваве листування між собою тривало протягом як мінімум з 20-х рр. ХХ ст. Із наведених нижче послань видно, що не всі вони збереглися. Наприклад, лист о. Петра 1925 р. (№ 2) є відповіддю на лист Бачинського «від 22 листопада». О. Петро тепло згадував Бачинського у своїх спогадах, умістив там його фото і короткий біографічний нарис. Жваво листуванню сприяла близькість поглядів обох кореспондентів, адже вони були не тільки глибоко віруючими православними, але й полум'яними українськими патріотами, прагнули ширити знання про Україну, мали широкі видавничі плани тощо. Чи не перший лист Бачинського до о. Петра був опублікований на сторінках «РНВ». У першому номері цього журналу були вміщені статті о. Петра, І. Огієнка (майбутнього митрополита Іларіона), проф. В. Біднова та ін. І хоча він дістав схвальні відгуки українських читачів, у т. ч. й преси (Микола Вороний, Олена Пчілка), але знайшовся один (О. Костюченко), котрий піддав РНВ незаслуженій критиці. На цю критику Бачинський відповів листом, який був опублікований у № 94 «РНВ». Потім о. Петро вмістив його на сторінках своїх мемуарів⁶ (подається нижче під № 1). Цікаво, що Костюченко потім покаюся і навіть сумлінно працював у редакції «РНВ».

⁵ Див.: Листування Євгена Деслава / Упор. Мицик Ю.; ред. кол. Сохань П., Наулко В., Маврін О., та ін. Київ, 2009. С. 8–13; Листування Леоніда Мосендза / Ред. кол. Сохань П., Брехуненко В. та ін. Київ, 2005. С. 6–7.

⁶ Білон Петро, протоієрей. Спогади. Ч. 1. С. 70–71.

Лист № 2 цієї публікації розповідає про труднощі перших років життя о. Петра на чужині, складну ситуацію на парафії. До речі, зміст цього листа дуже нагадує зміст відповідних сторінок другого тому його спогадів. У листі-відповіді (№ 3) Бачинський у свою чергу писав про ситуацію УАПЦ в Європі. Тут він дав різко негативну оцінку Головному Отаману УНР Симону Петлюрі і петлюрівцям. На перший погляд, це є дивним, бо Бачинський був особисто знайомий з Петлюрою і мав з ним добрі стосунки. Але основною причиною цього було те, що Бачинський не сприймав «ганебний договір» з Польщею 1920 р., за яким Польща визнавала УНР, але взамін отримувала Галичину. Цього Бачинський, хоч і «східняк», не міг пробачити УНР. В українській суспільній думці цей договір навіть зараз викликає суперечки і не завжди зауважується, що Петлюра в тяжкій ситуації УНР **змушений** був підписати цей договір, розраховуючи з його допомогою врятувати українську державу хоча б на частині її етнічних земель. О. Петро у своєму листі (№ 4) не погодився з такою оцінкою Головного Отамана, якого вбив у Парижі агент НКВД, та заступився за проф. Василя Біднова, котрого з теплою згадував у спогадах. У свою чергу він негативно відгукнувся про головного капелана Армії УНР о. Павла Пашевського (зараз важко сказати, у чому була причина цих розбіжностей) і продовжив опис ситуації в парафії. У листі січня 1934 р. (№ 5), написаному після досить довгої перерви, о. Петро інформує про переїзд до США, про «плюси» й «мінуси» нової парафії, про запрошення очолити добру парафію в Канаді, але «дружина нізащо не хоче Канади» через холодні зими, бо її здоров'я значно погіршилося. У листі-відповіді Бачинського (№ 6) висловлена радість з приводу відновлення кореспонденції. Він ділиться інформацією про своє життя-буття, подає цінні відомості про упорядкування свого архіву, про видавничі плани, про зв'язки з Україною (митрополитом Василем Липківським, єпископом Павловським) тощо. Ще один лист того ж року о. Петра (№ 7) містить в основному різдвяні привітання. Лист о. Петра від 6.02.1935 р. є відповіддю на листівку Бачинського від 11 січня, яка не збереглася. У ньому описується невдала спроба об'єднання двох Православних Церков США, подаються новини з життя о. Петра, думки щодо змісту часопису «Дніпро», запрошення подавати в редакцію свої статті. Наступний лист (№ 9) був написаний у травні того ж року і був відповіддю на незбережений лист Бачинського. Тут о. Петро продовжує інформувати Бачинського про новини церковного життя, зокрема про трагічну долю УАПЦ, про смерть історика Церкви і патріота України проф. Василя Біднова; пише про видавничі плани. Лист Бачинського 1936 р. (№ 10) містить відомості про його творчі плани і є відповіддю на лист о. Петра від 19.10.1936 р., який не зберігся. Лист № 11 о. Петра того ж року є по суті лаконічною цидулкою про отримання статті від Бачинського і містить обіцянку написати розлогого листа. На жаль, і цей лист не зберігся. Зате у відповідь Бачинський написав дуже детальне послання, у котрому містяться новорічні та різдвяні привітання, а також описує своє життя у Швейцарії, дає характеристику своєму сину (він хоч і став пізніше чемпіоном Швейцарії з шахів, але розчарував батька, бо був далеким від його українських ідеалів), висловлює свою думку щодо церковних проблем у Канаді та США, щодо Українського музею визвольних змагань у Празі (Бачинський пропонував його перенести у Швейцарію і мав рацію!).

Публікуючи листи, ми намагалися зберегти особливості авторського правопису, який у ті часи не був ustalений (та й досі ця проблема не є остаточно вирішена). У той же час ми дещо поправили його, наближаючи до сучасних норм, наприклад, подаємо «галичанИ», а не «галичанЕ», «Інший», а не «Инший», «західного», а не «західнього» тощо. Власне, сам Бачинський визнавав, що його правопис застарів уже в 40-х рр. ХХ ст., і тому спокійно ставився до редагування мови своїх статей у редакціях газет. Оскільки окремі слова в листах були написані нерозбірливо, такі місця в тексті ми позначили так: (...)*. Якщо ж якийсь фрагмент зазнав механічних ушкоджень чи був відрізаний, то поставили такий знак: [...].

Отже, наведене листування не тільки важливе як джерело до біографій о. Петра Білона й архієпископа Євгена Бачинського, але становища УАПЦ в еміграції в 20–30-х рр. ХХ ст.

* * *

№ 1

1921, жовтня 15. – Женева. – Лист Євгена Бачинського до редакції РНВ.

«Вельмишановні панове!

Дозвольте мені, як старому вигнанцю рідної землі, висловити вам кілька хоть і прикрих може, але цілком безсторонніх і щирих думок з приводу рецензії на “Релігійно-Науковий Вісник” – видання Братства Св[ятої] Покрови, уміщеної в ч. 67 Вашої, так симпатичної часописи.

Скажу вам одверто: за уся мою 18-літню журналістичну діяльність, як на Україні, так і за кордоном, я не знаю, чи маю нагоду читати іншу критику товариського видання більш несправедливу і, так мені видається, особисто-заздрісну. Я ніяк не можу зрозуміти, яка власне причина такого відно-

шення, а вона мусить бути безперечно... Може, я за своє емігрантське 13-літнє життя загубив чуття дійсності, може, справді задалеко відійшов у напрямі розуміння міри західного європейця, щоби відповісти: 1) Чому перше число одинокої проби видавання науково-релігійного православного журналу може викликати лише таке подразнення і незадоволення і ні рядка подяки чи одобрення бодай як, а все таки, видатному явищу в розвитку нашої національно-релігійної літератури на вигнанні? 2) Чому некорисна праця товаришів по гіркій недолі, мешканця задротової площі, може викликати саме невдоволення, майже гнів та впрост, як може здаватися, заздрість?

Я не можу входити в річеву аналізу критики О[лекса] К[остюченко], бо не маю потрібних даних, але, читаючи цей "Вісник", по правді не нахожу нічого особливого, порівнюючи з іншими виданнями за кордоном, щоби мати підставу спеціально обурюватися. Навпаки, поява молодого видання мене, як громадянина і патріота, дуже тішить. Далі я не можу збагнути, чому це число "можна розглядати (на думку О[лекси] К[остюченка]) як рекламу отцеві Білонові". Тоді ваша критика скорше вже заноситься на рекламу о. Мельника або видавництву "Української Автокефальної Церкви"! Само собою розуміється, що п. рецензент цього не мав на увазі, але таки з більшим правом можна, мені так видається, внести, ніж твердження про о. Білоня. Щодо змісту, так, дійсно дещо можна зауважити авторам, але це зовсім не забороняється, навіть корисно для письменників, лише під умовою робити це річево, спокійно і маючи метою доброзичливу публіцистичну. Принаймні скрізь так робиться! Відносно "мудрьоних" слів – маєте рацію, але, по-перше, без них таки не обійдешся, особливо в наукових сюжетах, мова наша ще не досить вироблена і термінологія не уставлена, а по другому... прошу я вас порахувати, скільки таких самих або подібних "мудрьоних" чужих слів знаходиться в тому самому числі "Нового Життя", де надрукована й рецензія. Я нарахував 25 слів, без доброї половини котрих можна було сміливо обійтись. А до того "Вісник" має одну і не 4 сторінки, а 28, і це перша проба редакції, й ви самі знаєте краще за мене, в яких умовах це число народилося на світ! Ми здалеку тільки дивуємося й радіємо тим зусиллям правдиво надлюдським, з котрими наше козацтво працює по таборах, видає, організується, розвивається. Й ми не хочемо нічого знати за ваші "інтриги" й інші хатні порахунки, не виносьте те на люди, бо сміятимуться з вас таки!..

Хочете я скажу вам по щирости: соромно мені було читати отаку критику, віщує вона нам всім щось дуже лихе й сумне на майбутнє, повірте!

Євген Бачинський

Женева, 15 жовтня, 1921».

(Опубліковано: прот. Петро Білон. Спогади. Пітсбург, 1952. Ч. 1. С. 70–71).

№ 2

1925, грудня 15. – Лист о. П. Білона до Є. Бачинського.

«15 грудня 1925

Дорогий Євген Васильевич!

Я настільки почуваю себе винним перед Вами, що навіть соромно братись за перо. Але знаючи Ваше добре до мене відношення. Ви з листа моги зрозумієте, хоч я трохи і винний, та все ж на цей раз треба мені простити. Діло в тим, що на мій перший лист з дороги, далі з Америки, я одержав відповідь від Вас – щось через 6 місяців, як не більше. Ваш лист в Америці затримали і не відправляли мені щось на протязі трьох місяців, та Ви трохи спізнились з відповіддю. Одержав я якраз в період, коли біля мене було зле, коли становище моє було невпевне. Я все вичікував, а дні, місяці шли. Майже щодня я брався за перо, не раз дружина мене сварила, що я не відповідаю Вам, і все ж я відкладав. Нарешті я одержав від Вас листа від 22 листопада і нині спішу відповісти вам.

Сердечно прошу вибачити мені за мою провину. Мовчав я не тому, що ніби забув Вас, що Канада вплинула на мене зле, або якісь інші причини. Я хоч в Канаді і рік, але Канада мене не захопила і я все той же самий, якого пам'ятаєте з неволі. І все це відбивається на мені. Попав в осередок темноти, і мені тяжко, мене не розуміють, мене ганьбили, але я мушу терпіти, страждати. На то ми є священники... На початку в Канаді все йшло добре. Але в січні м[ісяці] ц. р. деякі керівники (?) захопили владу в свої руки, це їм не вдалось і пішла після цього колотнеча. Ці керівники розбили мені парафію, і я ось на протязі майже року стараюся залагодити цю справу і неможливо.

Мої парафіяни є буковинці, але з моїм приїздом перешли самі свідомі галичани (б[увші] уніяти) до моєї парафії. Було багато і симпатиків, які також перейшли. Галичани, які свідоміше від буковинців, приймали участь і в співах, і в церков[них] справах. Не сподобалось буковинцям це, і почалась агітація. Із-за які були це причини дрібні їхнього незадоволення. Наслідки цього прикрі, і буковинці деякі не ходять до церкви, та й галичани не хотять ходити (але все ж їх більше ходить ніж тих), бо церква є буковинська.

Війна і революція дійшли й до Канади, і тут відбулося на всьому. Багато є серед наших атеїстів, маються і комуністи. Ми переживаємо страшне безробіття. На протязі п'яти років іде таке життя злиденне. Все це відбивається і в громадах, і у мене. Церква в руках громади. Громада невелика і бідна. Платню одержую малу, помешкання і опалення моє. А опал[ення] страшенно обходиться дорого, бо зима починається з жовтня по травень. Працюеш на опал[ення]. Життя дуже дороге. А тут і довгі і то великі довгі!... Вийхав я з неволі майже голий і босий. Уряд наш не міг мені дати ані допомоги, ані позички, бо сам очевидно бідував. Все ж дякуючи моему братові, який позичив в банку для мене гроші під великі проценти, я мав можливість вийхати до Америки. Приїхавши до Нью Йорку, мене зустрів голова Дух[овної] Кон[с]исторії о. Каськів, редактор "Дніпра". Побачивши мене, в якому я виді – він навіть не привітав мене, та вже я трохи згодом вітаюся з ним. Відразу я відчув, що я тут чужий. І дійсно ми, наддніпрянці, серед галичан і буковинців чужі люде. Ми є москалі, а вони є українці! Тяжко нам працювати серед таких обставин. Хоч ми можливо і краще все викону-

емо і більше працюємо для народу і України, та все ж “він не наш, а чужий”. Отаке відношення і до владики. “Файний владика, та краще було б, якби мали свого з Галичини”. Звичайно, Галичина не може дати ніколи такого єпископа, як наш Іван Теодорович. Владика, як ідейна людина, талановита, здібна, цілком віддалась нашій справі і працює для народу та для України. Уніяцькі ж єпископи працюють лише для Риму, про Україну майже не згадують. Ще в Америці владика не відчуває тих неприємностей, які відчув він в ц. р. в Канаді. У нас церковна справа в руках інтелігенції, світських людей, які диктують від себе не тільки духовенству, але й владиці.

У вересні мі[сяці] ц. р. відбувся у нас соборчик. Був і я на ньому. Але враження від соборчику саме негативне. Всі доклади владики, його вноси, пропозиції, бажання – все це відкидалось і відкидалось в самій неприємній формі. Ви очевидно читали про “Свистуна” в газетах канадських. Цей самий Свистун і є головним диктатором в нашій дієцезії. Що він хоче, то й робе, зовсім не рахується з єпископом. І головне, що і духовенство іде за ним. Треба сказати правду, що Свистун є в Канаді сила, що захоче, то й зроби, він це добре сам знає, тому то і в церковних справах він є єпископ, а не Іван Т[еодорович]. Тут людям не подобається, коли священник на зборах, або єпископ на соборчику, щось виносить або робить доклад. Вони мусять сидіти, мовчати, а то навіть і вдома бути. Так мені мої парафіяне сказали вже на третьому місяці. Отаке Свистун сказав владиці – краще мовчїть. Все ж владика користується успіхом, бо він є дуже симпатична і проста, не горда людина, а головне знаменитий бесідник. Його ми наз[иваємо] золотоустим. Він страшенно захоплює своїми промовама, а галичанам подавай лише “бесіди”, вони це люблять! Візитація владики проходить у нас дуже урочисто. Зустрічає на улиці владика процесія – староста вітає хлібом-сіллям, діти вітають, дають квіти – священник у церкві вітає. Далі владика вітає всіх, передає привітання від митрополита] Василія, та всіх українців, говоре про значення церкви. По Євангелії друга промова – довга і в кінці третя промова – подяка. Далі спільний обід або спільна вечеря. Вітає господар владика, далі вітають різні депутації від всіх організацій, Владика коротку подяку(?) і починається обід або вечеря. У часі вечері ідуть промови, після кожної промови співи, а в кінці встає владика – дає блискучу промову, під час якої співають “Вічну пам’ять” за всіх борців, що полягли в боях та “Ще не вмерла України”. У честь владики майже завжди улаштовують вистави або концерти.

Пишу я б. м. докладно про владика Вам як представнику нашої УАПЦеркви. Можливо, коли-небудь на прикладі (?) напишете до ВЦПР про діяльність нашого владики та про тяжку працю. Мені незручно писати про це. Владиці також не варто, а я нахожу, що Вам краще всього написати про це і зіслатися на мене.

Дуже приємно мені було дізнатися, що Ви призначені представником УПЦ. Про це мене повідомив проф. В. Біднов. Я тишусь, горжусь, що на Вас випала висока честь захищати інтереси нашої церкви в Європі. Молю Бога, аби Він дав Вам сили, здоровля для Вашої так корисної праці.

У листопаді м[ісяці] був на візитації у моїй парафії о. Владика. Ми говорили про Вас. В Канаді одержав від Вас листа, але обіцяв з Америки відповісти Вам і надіслати свою книжку про Унію.

Моя дружина і син приїхали ще в березні м[ісяці]. З приїздом їх життя, звичайно, поліпшилось і навіть парафіяльне життя поволеньки стало кращати. Всі ми здорові, слава Богу. Клімат, звичайно, нам не подобається, мріємо лише, як би поскорше виїхати на Україну. Гадаю, що Ваші пророцькі слова ще у 1921 р. повинні збутися. Незабаром 1924 рік і ми повинні бути там! Про це я не раз у неволі говорив в церкві – говорю і тут скрізь. Юрчик наш росте, дуже цікавий, але канадське життя робить його пустим. Він приймає скрізь жваву участь зі мною во всіх галузях і в церковних (і в церкві і на требах) і на концертах і виставах.

Відносно видавництва не маю ніяких тепер коштів, бо не маю грошей, та й не скоро буду мати, бо довги заїдають. Подорож моя, дружини, сина, купівля деяких речей з одягу тощо, все це дійшло до довгу – 1000 доларів. Скликав я якось наших “бізнесменів” – цебто купців, пропонував купити друкарню та взятися за друк книжок, журналів. Вони пропонували внести по 25 долар. пая, але це замало, тому то я і відмовився від цього. Все ж я мріяв з Бідновим, що буду в Празі друкувати “РНВ”, та й це не можна ніяк здійснити. І Ви, і Біднов, і я настільки бідні, що не годні винести той великий тягар, що предстоїть з друком. Все ж нашу працю продовжують в Польщі. Там виходить тепер журнал духовний “На варті”. То що ми мріяли зробити у своєму “РНВ” (див. 7/8) “Вартовий”, то тепер вони й роблять. Я одержую цей маленький журнал, який звичайно симпатизує нашій УАПЦ.

Тут, в Канаді мені прийшлося взятися за іншу працю, за мистецьку. Улаштовую концерти та готую виставу. Таких концертів я дав з дорослими щось біля 8-ми, та дитячих – 7. Давав у Форт Вільямі на околицях. Ці концерти, праця марудна з робітниками, зробили успіх. Я маю тепер багато симпатиків серед католиків, і навіть большевики і ті ставляться не зле. Я ніяк не сподівався, що у мене знайдеться якийсь хист до диригування мішаним хором. Не дивлячись на те, що люди і без голосів і не знають нотів, все ж співали досить добре. Я навіть і акомпаную на піано солістам. Раніш дітей навчив різним січовим вправам і робили під спів пісень – дівчата з віночками, хлопці з палками, а тепер учу пісень з рухами і примовками. Такі пісні дають розраду і викликають сміх.

Громаді мені за працю преподнесли презенти, одна дала повне убрання (а мені якраз бракувало), а друга грошима. Багато можна дечого зробити, якби була згода, якби ми мали свою хату при церкві. А то все приходиться робити в Просвіті.

Мене уповноважили в Калішу це в одну (?) бути представником об’єднання тут, в Канаді та й в Америці. Але тяжка праця наша. Дія на дідніпріанців майже ніхто не дає. За цей рік я зібрав 100 доларів, які і надіслані до Калішу. Наші панотці земляки нічого не роблять для наших, хористи б. капели Кошиця також забули про своїх. Скрізь писав я, давав оголошення в газетах, говорив в церкві, плакав не раз, коли читав відмови, та все як горохом в стінку. Чужі люди. Зібрав і для докт[ора] пані Сушко кошти – щось теж біля 100 доларів. Всі думають, що тут так легко живеться, що долари рос-

тут на вербах і я завдяки цьому одержую також багато листів від різних країн, де натякають або позичити, або офірувати щось (?). Одержую книги для розпродажу, навіть образи олійними фарбами, листівки та ін. І я сам іноді хватаюся за голову, що його робити? Багато є бажаних виїхати до Канади, багато хотять висвятитися у священники, та вони всі не уявляють, що їх тут жде! Взагалі тепер скрізь біда. Щоб одержати свою платню, я улаштовую концерти, дохід весь іде мені в платню, улаштовую вечори, балі з танцями, базари, пікніки тощо. І ось з цього власне і живемо. Людина, яка не здібна до цього – бідує (?).

Я навязав листування з Києвом. Одержав деякі книжки, утрєню, требник, молитовник, ноти, календар та ін. Було багато клопоту, та все ж сестра купила у ВПЦР і надіслала. Там в Києві продала мої забуті (?) речі і за це надіслала маленький пакунок книжок. Секретар ВПЦР Порфи́рій Гордовський, мій приятель, служив в Укр[аїнській] Армії – в 1922 р. виїхав з Тарнова і тепер там (?) працює. Одержую з Києва “Пролетарську правду” – комуніст[ичну] газету. Жах охоплює, як читаєш цю газету. Вчитав м. и., що на XI Окружній партійній конференції староста центр[ального] Укр[аїнського] ком[уністичного] ком[ітету] Петровський сказав, що інтелігенція розбіглась по Україні через Укр[аїнську] Ав[токефальну] Церкву, на чолі цього нібито релігійного, а по справедливому білого (?) політичного руху стоїть був[ший] с[оціал] д[емократ], відомий професор, член Цент[ральної] Ради Чехівський. Проти ідеології цієї інтелігенції ми будемо рішучо боротися і рештки її ідеології безумовно з успіхом перееможемо (...)*. Виходить, що розколу нема, про який писала “Правда” Московії, а є сила, яку і хотять роздавити товариші (?).

Запитайте Київ, чи дійсно (?) там є розкол в нашій Церкві. Одержую “Тризуб”. Дуже приємно, що нарешті наші спромоглися випускати журнал. Але ж і деруть з нас. В Канаді одного доляра на місяць!! Щось (?) страшного. При нагоді напишіть їм, хай зменшать на половину. Мені не зручно писати про це. Чи правда, що помер Чижевський? Помер і О. Саліковський. Тяжка втрата для нас. Тішусь, що біля Вас добре. Маєте працю, хоч вона тяжка і неприємна, що (...)* робите, та все ж (...)*

Приємно мені було дізнатись, що Ви випускаєте “Благовістника”. Статтю Вам надішле наш голова Дух[овної] Конс[исторії] о. Савчук, якому я написав про це. Посилаю Вам на допис (?) і “Пр[авославного] Вістника”. Я гадаю, що Ви незабаром одержите (...)*

А де ж Ваш синок Василь? Прийміть від мене і моєї дружини саме найщиріші привітання. Цілую Вас, Вашу (...)*

Вітаємо вас і Вашу дружину і сина з Різдвяними святами та Новим Роком! Пишіть про себе і про все. П[етро] Б[ілон].

(Автограф. Листа написано на бланку «Представник обєднання українських емігрантських організацій в м. Калішу, Польща. Священик Петро Білон. P.O. Box 183, Fort William, ONT». Рукою Є. Бачинського олівцем позначено: «Rèp[ondu] à Genève 4/I/[19]26 Batch[inski]», а також: «Відповів 5/IV/[19]26 Batch[inski]»).

№ 3

1926, квітня 5. – Лист Є. Бачинського до о. П. Білона.

«5 квітня 1926

223

В[ельми] Ш[ановний] п[ан] о[тець] Петро Білон, свящ[енник] в Форт Вільям (Канада)

Дорогий о. Петро!

Не поставте мені у зле, що відповідатиму на Ваш лист з 15 грудня м[инулого] р[оку] аж тепер: щоденна праця і діяльність для нашої Церкви перешкождали мені відписати раніш. Ви не повірите, але на тижню я не маю жадної можливості сісти писати, а прийде неділя – така сила біжучої переписки треба поладити, що листування з приятелями або родичами все відкладаєш на пізніше. Так час лине! Я завше про Вас згадую і думкою із Вами там в далекій Канаді, де приходить і Вам пити гірку чашу... Впрочім хіба я Вам не пророкував, що так воно буде, коли виїдете до Нового Світу? Там у Вас цілком інше життя, інші інтереси і заботи. Разом працювати та розвивати наші спільні пляни все нелегко. Може, і на добре, що виїхали до наших переселенців, спомагаєте їм і будете свою рідну церкву на чужині. Але я певен, що часто, може, і жалуете за старим: працю і духовну, і видавничу. Ну та що вже казати за минуле якби, та що би було коли б! Треба бути вдячним за все Господу Богу. Він краще знає, що нам посилає. У всяком разі не залишаймо спільного контакту і будемо листуватися як можна частіше.

Свого часу послав Вам пару примірників свого “Благовістника”, як він Вам сподобався? Написали б за нього рецензію хоч до свого місцевого органу “Православного вістника”, а також надіслали б для майбутнього числа, яке я зараз готую статтю про розвиток і фактичний стан нашої Церкви в Канаді. Ви ж наш кореспондент на Канаду. Писали, що о. Савчук надішле статтю, але досі нічого від нього не одержав. Дякую за Ваші цінні інформації про життя нашої Церкви в Канаді та взагалі за правдиве освітлення гатешнього становища. Я не раз перечитував Ваш лист і бачу, що ми тут в Європі занадто далеко стоїмо від американських справ і поглядів, перецінюємо силу і головну ідеалізуємо стан положення. Пишіть мені частіше і інформуйте про все. Я в довгу не залишуся.

З петлюрівцями я порвав, бо це за винятком кількох одиниць, самі інтригани і дбають про свою власну політику та всіх, хто інакше думає, нищать і плюгавлять. Раніш вони писали мені хвалебні гимни, що це власне мені припала честь бути представником Церкви за кордоном, бо гадали, що буду по їх дудці танцювати, а тепер беруть мене на баса і тим самим “Тризубі”, де не осмілилися помістити мою дуже помірковану статтю проти автокефалії Православної церкви, оголошену польським урядом. Не схотіли, бо у них (як Петлюри, Левицького і ін.) рильце в пушку, як то кажуть, і праця їх не що інше як польських наймитів. Треба нам тільки для переконання прочитати той ганебний договір, який вони заключили з поляками і який вірно досі додержують! Я маю в копії. Тепер

вони одержали від ляхків субсидію порядну і видають свій орган, де їм вільно лише чорнити все, що робиться на радянській Україні, а поза тим за все треба питати дозволу в Варшаві! Нікчемні люде, загалом далеко їм до державних мужей! Особисто я добре їх пізнав і переконався, що найвідповідніше їх місце це в редакції якого будь видання, а не державними справами займатися. Маю до того докази з власного досвіду. Залишаючи абісінську і консулярську справу в Берні, розкажу Вам хіба тільки про діло з призначенням священника о. Гречишкіна на парахвію у Франції.

Петлюрівська Ген[еральна] Рада громад у Франції на чолі франк-масоном Шумицьким, трохи низшої степені ніж сам Петлюра, завзялися за мою поміччю і Центр[ального] Ком[ітету] у Варшаві придбати свого чоловічка на роль настоятеля парахвії. На щастя, я не зміг їм нічим допомогти і своєї санкції не дав, бо їх інтриги попередила громадська ініціатива на чолі з п. Василюв та п. Костюченко і ин. нашими співробітниками по “Р[елігійно] Н[ауковому] В[існику]”. Отже, в той час як вони робили підшукування свого пан-отця, один з їх банди старався направити діло так, щоби священником став прихильник Унії, то з метою майбутнього переведення всієї парахвії до Риму. Є такий в Парижі Релігійний Комітет на чолі з паном Клименком, цивільним єзуїтою. Але цей останній є лише зброя в руках інших вищих за нього діячів. Це я знав і попереджав п. Прокоповича, але даремно. Одним словом, Петлюра і його присні грали на два як не на три фронти і, уявіть собі, лише Божеьким Провидінням нічого з того не вийшло, здається, бо справа ще не розсліжена остаточно. Добилися вони лише того, що я примушений був спростувати їх махінації в большевицьким органі “Парижский вестник” цілком річево, з чого вони зробили з мене трохи не комуніста! Потім на тім самим ґрунті трохи не посварили мене з проф. Шелухіним, з Праги, який повів занадто рішучо, безоглядно лінію. Натомість я вичекав час і коли діло все вяснилось погодився на кандидата. Поміг мені тут п. Василюв (до речі, він все покликався на Вас і я прошу подати мені його характеристику, зветься він Петро, бувш[ий] сотник з 6-ої дивізії), який пояснив мені, як сталося несподіване для мене і проф. Шелухіна, а рівно ж для Петлюри і Ко покликання і приїзд з Прикарпатчини о. Гречишкіна. Все зробив його гурток в Омінкурі у Франції за поміччю О. Костюченка з Праги. (Нашого співробітника) з “РНВ”. На жаль, вони дали помилку і не направили о. Гречишкіна переїздом в Празі до проф. Шелухіна і не вийшли зразу в порозуміння зі мною. Тому я, не знаючи цього, примушений був дезавувувати о. Гречишкіна. Але коли довідався про те, як справа була і вважаючи волю громадян, погодився на його призначення, і тепер діло полагоджено. Отець Гречишкін] молода ще людина, але певна, хоч і трохи не знаюча на початку на яку ступити: так він мав зв’язки з уніятами і слухав лекції в католицькій школі, що і дало привід проф. Шелухіну віднести до нього з підозрінням. Натурально цього б не було, коли б вони побачилися б і порозумілися б. У всякім разі пляни петлюрівців не вдалися. Вчора в ОДЕН-ЛЕ-ТИШ відбувся вже з’їзд представників 7 парахвіяльних рад у Франції, а архієп[ископ] Теодорович прийняв парахвію під свою санкцію і прийняв о. Гречишкіна до нашої Автокефальної Церкви. Отже, формальності сповнені. Я сам порадив поки що триматися Владики і не ангажуватися з Києвом, щоби не давати поводу обвинувачувати в стосунках з большевиками. Очевидно, це лише до часу, бо це все одна Церква і без митрополита не обійтись... Написав я про цілий перебіг справи і до архієп[ископа] Іоана, та ще не маю відповіді. На цей з’їзд не міг поїхати, бо тяжко одержати візу було, а потім подорож коштує гріш.

Тепер бачите, що скрізь де наші люде, завше без інтриг не обійдешся! Щось як у Вас там з п. Свистуном... Ще занадто молода ми нація і головно не в міру амбітна, особливо коли долею хочуть рішати такі нікчемні амбітники, як С.В. П[етлю]ра і Ко. Тим часом справа з французькою парахвією на мазі і коли на правду о. Гречишкін] покаже себе здібною і щирою людиною, не політиканом, а чесним громадянином, все буде гаразд. Натурально я не вважаю на всякі зацепки нікчемні, як те було в “Тризубі” з приводу моєї підписи і т. ін. Це вже злість, що справу програли і що не змогли піймати мене та вести на своїм поводі. В Чехословаччині також не все гаразд. Інтриги і плітки та бажання утопити ворога, що інакше мислить, хоч в ложці води! Через те діло в парахвії в Празі і Подєбрадах хромає. І мушу сказати одверто, що не досить порядну роль там грає проф. Біднов, мій земляк! До речі, напишіть мені, що він гадає про парахвію і о. Мельника? На жаль, нашої Церкви уповноважений там проф. Шелухін занадто щира і гаряча людина, яка не переносе політиканства і звертає на дрібниці забагато уваги... Цим люде користаються і товчуть його працю і добре ймення.

Але Вам, певно, вже не так цікаво наші усі оці справи і сварки. Так само як мені болоче стає іноді на душі, що навіть в таким святім ділі як церковнім люде вносять свої особисті порахунки і амбіції. А тим часом ворог не чекає, користається нашою слабкістю і ми в дійсности на еміграції як сироти...

З митрополитом я листуюся і ось недавно одержав цікавий документ – протест проти польської автокефалії Православної Церкви, але багацько наших листів конфіскується і навіть я не знаю, чи в Києві одержали нашого “Благовістника”. Тому будьте добрі, надішліть ще Ви від себе. Може сконфіскували, як мої документи в справі ТОМОСА Царгородського патріарха. Чи звертався до Вас хто в справі покупки прим. “Б[лаговістника]”? Може Вам треба ще надіслати кілька примірників?

У неділю буду писати статтю для “П[равославної] Вістника”, журнальчик мені подобається. Чи не могли б Ви надіслати мені фотографії канадійських священників і інші цікаві? Я хотів би дати їх в своєму “Благовістнику”. Подайте мені спис нашої Церкви панотців, де вони мешкають, їх характеристику і скільки парахвії маєте та громад церковних в яких місцевостях? Як і де маються церкви? Скільки зараз священників є? Скільки числиться взагалі вірних у всіх парахвіях на Канаду? Здається, автокеф[альних] лише 14 священників, а греко-католиків 46. Чи це так?

Як же Вам тепер живеться? Як синок Юрко? Як пані добродійко? Дякую за пам’ять. Жінка моя уклоняється і просе не забувати. Син мій Василько вчиться в гімназії у Франції, вже великий хлопець 14 років, більший за батька ростом, а неслухняний: чистий тип сучасних дітей!.. Цо то з нього

буде пізніше? Так здібний, вчиться досить добре і здоровий. Інших дітей Бог мені не дає, а у Вас там як з паніматкою? Га, може готується новий канадієць!

Тепер закінчую вже листа, бо зморився цюкати: пишу безперестанку ціліснікий день. Ще мушу написати спомини-статтю до “Дніпра” про П[авла] Ів[ановича] Чижевського, якому надходить через тиждень річниця смерті. Є ще інші листи, мушу на ці свята все полагодити, бо завтра вже починаю поновно працю, а вона у мене тяжка. Надіюся до Великодня ще писати Вам і головно одержати відповідь, але у всяким разі бажаю сили перенести труди великопостні і стрінити щасливо Великдень. Ми з жінкою говіємо аж на останньому тижню. Із тим і будьте здорові! Не забувайте і пити! Щиро стискаю руку, завше відданий Вам».

(Машинописна копія).

№ 4

1926, травня 24. – Форт Вільям, Канада. – Лист о. П. Білона до С. Бачинського.

«Ч. 13 Pacific ave, Fort William, ONT. 24 травня 1926.

Дорогий Євген Васильович!

Довгенько я чекав від Вас листа, та нарешті дочекався. Ваші листи, як завжди щирі, цікаві, дають настрої. Особливо пригадую Ваші листи, коли я перебував у неволі, я чекав на них з такою нетерпелістю, як ото бувало чекав на листи од нареченої! Від’їзд мій до Канади якось нарушив наше листування. І це зле. Але в цьому винен я. І ось я виправляю свої хиби і відповідаю порівнюючи хутко.

Ви жалуете, що я не во Франції. Тяжко сказати де краще, там де нас нема – там краще! І во Франції зле. Мені пише п. Васильов, що тяжко буде сколектувати платню священникові. Та й взагалі там інтриги страшні. Я радив Васильову улаштувати різні вечора, концерти, лотереї, вистави на користь церк[овних] громад. Я так у себе роблю, але я тут майже сам собі заробляю. Маю дітей, учу їх і ставлю концерти. Хотів було розвернути працю на більшу скалю, хотів збільшити громаду, купити хату, де я мріяв ставити у себе концерти, а не в “Просвіті”, де приходиться платити за сало, та де не можна всього сказати, бо там більшість католиків. І що ж вийшли великі непорозуміння! Деякі прав[ославні] просвітяне (б. уніяти, але хіба з уніята буде порядний православний?!)) запротестували і я майже припинив свою працю. Кинув диригувати мішаним хором і ось починаю на кольонії з дітьми виїзжати. Тяжка праця, незвичайно тяжка. Я душу, тіло вкладав в працю. Поставив 11 концертів в Просвітах за цей час. Навчити робітників співати – самі знаєте як тяжко. Поставив від нашої громади 11 дитячих концертів та 4 концерти в дитячих школах. Праця велика і не по моїх силах. І що ж, віддячили мені за це! Ні, – навіть вороже поставились деякі наші самолюбії-галіціяни. Я в неволі не доходив ніколи до такої розпуки, як тут. Там проти мене виступало духовенство на чолі з митроф[орним] прот[оієреєм] Пашчевським. Чого тільки вони не вигадували, як вони скрив мене ганьбили, писали доноси проф. Огієнкові, і хоч Огієнко був з ними, але все ж я не боявся, бо суспільство за деяким винятком було на моїй стороні. Не подобалось їм, що я друкував реліг[ійні] книжки, “РНВ”, “До світла” і не давав їм на цензуру, не подобалось, що я відправляв службу Богу по перекладу ВЦПГ(?) і визнавав і навіть вимагав визнати митр. нашого Василя. Пам’ятаєте Вашу першу відозву відносно голови на В[еликій] Україні, де Ви надіслали відозву митрополита і ми написали “Нашого митроп[олита]”? Боже мій! Що я пережив за це слово: “нашого”! Полков[ник] Цівчинський, – п’яничка (м. і. він був товар[ишем] предсід[ателя] в ВЦПР в 1918 р.) сказав мені, що якби я (...) не був священником, то він мене за це слово вбив би!! І все ж таки повторюю, не страшні мені були о. Пашчевські, я робив своє діло. А тут, в цій холодній Канаді ходжу як підбитий птах. Але все ж я вдячний Господу Богу за Його милости. Я вірю, що за Його поміччю ми тут щось та зробимо. На Франції, або на Чехах я не міг би того зробити, що я тут зробив. За цей час я надіслав до Калішу для інвалідів 100 долар. Другу Христині Сушко 100 долар. на лікування студенткам, до Праги 25 дол. і сухотникам 15 дол. Тепер збираю студентам до Праги. Але що я маю за цю збірку! Які пішли інтриги! Тут у Ф[орт] В[ільямсі] я вже не годен збирати на якусь ціль, агітацію зробив один учитель, хрунт, збольшевичений і я вже припинив тут цю роботу. Віднісся на кольонії. Надії мало. Симпатії до нас занадто мало, вони звичайно симпатизують своїм.

Припинив на деякий час писати листи. Дізнався про трагічну смерть нашого б[увшого] Гол[овного] Отамана С.В. Петлюри і настільки я перехвилювався, що не годен був взятися за перо. Жалко, страшна втрата. Ми так бідні національно, так мало маємо людей, таких героїв, що смерть С.В. П[етлюри] є пряма катастрофа. Нещастя його головне, – він мав нечесних співробітників, яким і довірив забагато. Ви очевидно не поділяєте моєї думки, та це нічого.

Все ж тут в зимній Канаді українці з великим жалем зустріли цю страшну звістку. В Просвітах, в нашій громаді вивісили укр[аїнські] прапори в знак жалоби. В минулу неділю я в церкві під час науки говорив про небіжчика, а 6 червня улаштував панахиду. Ми недооцінюємо Петлюру, а колись історія скаже правду, відкриє нам очі. Комуністи на своїх з’їздах говорять, що УАПЦ то є «Петлюрівська», що 75% священників, то б[увші] старшини укр[аїнської] армії. І всеукраїн[ський] староста Петровський про це говорив. І це правда. Митроп[олит] Липківський, Чеховський та ін. – всі вони однодумці Петлюри. Большевики вбили його, бо боялись, що П[етлюра] зробить повстання і знищать їх. Можливо, що П[етлюра] і уряд заключили ганебний договір з поляками, а чи не робив і Богдан Хмельницький умов з москалями?

Мені дивно з В. Прокоповича. Така ніби порядна, релігійна людина, але змінився во Франції. Його статті, критика, похід проти Вас[иля] Шелухіна і о. Т., дійсно мені противні. Але не думаю, що це вплив С[имона] П[етлюри].

Все ж дуже добре, що справу з о. Гр[ечинським] полагодили. А то вони страшенно хвилювались. Я одержував на початку листи, просили моєї помочи. І що ж я, бідний сарака, міг тут в Канаді

зробити? Просив владику аби взяв під свою опіку парафію і надіслав вашу адресу. П.В. Василів є дійсно той Василів, з котрим я в неволі працював. Надзвичайно славна, щира, порядна і релігійна людина. Читав в “Дніпрі” про з’їзд членів церк[овних] громад. Справа в Подєбрадах з священиком ще гірше стріть. Тут запросив о. Мельника, О[лекса] Костюченко, який симпатизував о. М[ельни]к[ові]. Я свого часу попереджав О. К[остючен]ка, аби він не робив цієї помилки, бо о. М[ельни]ка добре я розкусив в неволі на протязі 3-х місяців, але він добре себе показав і в Подєбрадах за ці часи.

Вчора я одержав листа від О. Костюченка, який пише, “Що нарешті о. Мельника парафія виставила, занадто багато в ньому московського церковного духу, занадто він невихований, а просто кажучи хамуватий, а до того були й художества*, а крім того уперто стоїть за злуку з Римом, цебто за унію. Зневажає нашого митр[ополита] Василя і ВПЦР”.

“Файний! був священик!!”. Він м. і. просився до Америки і Канади, писав і до мене листа, аби я йому негайно відправив гроші на шифкарту!

Я їм порадив взяти до себе о. Горохівського, який є місіонером в Карпатах. Він проситься до Канади, але (?) звичайно краще до Подєбрад. Якби я не мав довгу, та мав трохи грошей, я б негайно поїхав би до Подєбрад на парафію. Я про це й відповів о. Горохівському, пишу аби просив Шелухіна. Пишуть мені з Чехії – хотіли б мене бачити та... Мене здивувало, що ніби проф. В. Біднов якусь веде непорядну роль! В чим справа? Поінформуйте. Я не чув. Якщо в справі о. М[ельника], то діло бачте як стоїть. Думав я, що на чехах спокій, повне об’єднання, але й там сварки, інтриги. М. Шаповал, як пишуть, робить колотнечу.

Отака колотнеча й тут в Канаді серед простого народу. Велике мати треба терпіння тому чоловікові, який повинен вносити нові ідеї, він мусить бути готовий на все, він мусить пройти великий тернистий шлях.

В неволі я краще себе почував звичайно в моральному відношенню. В матеріальному же відношенню я хоч там і бідував, але не мав довгів, хіба що по виданню книжок і журналів.(...)*

*“п’янував і робив якесь скандали”».

(Лист без кінця. Листа написано на бланку: «Представник об’єднання українських емігрантських організацій в. м. Калішу, Польща. Священик Петро Білон». Вгорі рукою Є. Бачинського олівцем вказано дату відповіді: «Rèpondu à Genève [...] 18 juin 1926 Batch[inski]». Також тут зберігається фотопортрет о. П. Білона з підписом на звороті: «Дорогому Євгену Васильовичу Бачинському на пам’ятку про спільну працю нашу в 1921–1924 рр. Свящ. Петро Білон. Fort William. Canada 2.V. [19]26»).

№ 5

1934, січня 14. – Джонсон Сіті. – Лист о. П. Білона до Є. Бачинського.

«Box 127

14 січня 1934 Джонсон Сіті Н[ю] Й[орк]

Дорогий Євгене Васильовичу!

Сердечно даруйте мені за мою довгу мовчанку. Я не раз докоряв собі, не раз і ганьбив себе за те, що не відписую Вам, я не тримаю з Вами зв’язків. Отак, залишив бідну Канаду, та приїхав до багаті Америки, але якраз попав сюди в часи страшної депресії, а тут розчарування на кожному кроці. То владику наш своїм поводженням і ін. завдає нам стільки клопоту, стільки неприємностей, що годі передати, а до того деякі наші провідники недостойні бути в рядах нашого духовництва. І я болію душею, страждаю і нічого не можу помочи. Обібрали мене до уряду Д[уховної] К[онсисторії] і я, як наддніпрянець, не можу вплинути на отців настоятелів і примушений був зрезигнувати з обов’язків заступаючого голови.

І будучий склад Д[уховної] К[онсисторії] не в силі допомогти нашій Церкві, бо треба правду сказати, що ми не вперед ідемо, а в долину. Жуківці нанесли нам великої шкоди, кричали було про злуку, а тепер не хочуть і слухати про якусь єднання. Ось бачите, як не хотілось мені длитись з Вами нашими сумними новинами. А Ви, як уповноважений від Церкви в Європі, напевно цікавились, що доброго є в нашій Церкві?

Ще в Канаді церковне життя дуже красно розвивається, в Америці підупадає. Не раз я жалую, що лишив Канаду. Мене просять туди знову. Одна з найкращих парафій звернулась до мене прийти до них. Але як подумаєш про ту страшну довгу зиму, про ті морози, то лякаєшся. Та й дружина нізащо не хоче Канади. Яюсь будемо бідувати тут. В Америці колись було добре, та не тепер. Люди здеморалізовані, до нашої Церкви перейшли переважно бунтарі. Ось і в нас вони бунтують і роблять анархію. Деякі провідники несуть тяжкий хрест. Часта зміна парафій наносить велику шкоду як громаді, так і священикові. В Америці оце я вперше в цій громаді душею відпочив. Ось десять місяців минуло, як я в Джонсон Сіті і все яюсь, дякуючи Богові, іде все спокійно. Нема тертя. Але чи надовго? Ось в слідууючу неділю будуть річні збори парафії, буде зміна урядників. Виберуть добрих громадян, і буде добре, виберуть злих – буде зле і громаді і мені. Отак воно скрізь. Щастя наше те, що в Джонсон Сіті всі роблять. Це, можливо, єдина околиця на цілу Америку, де всі наші українці мають роботу. На попередніх парафіях була біда. В Мон(...)* напр. – 4 м-ця даремно працював, а у Честер давали таку платню, аби зміг яюсь бідувати. А тут із помсти до попереднього священика на початку дали малу платню. В літі трохи добавили. Є деякі парафії, де священики страшно бідують роками, деяким мусимо допомагати. Владика дуже бідує. Він має яких \$30–40 платні на місяць! Платню одержує від нас, священиків. Ми щомісяця вносимо йому по \$5, а дехто менше.

В минулім році я почав було сплачувати довги, та дружина моя, яка деякий час хорувала та крипилась, примушена була піти на операцію. Операція була дуже серйозна, бо доктори вирізали жовч, вирізали каміння (а їх було вельми зело), та до того вирізали і сліпу кишку.

Сильний організм, гарні хірурги, чудовий догляд в шпиталі, а головно надія на Бога – спасло дружину. Майже 3 місяця дружина лежала. Деякий час чулась добре, а потім погіршилось, тепер трохи поліпшилось здоров'я. Та від таких операцій, я думаю, інвалідом залишиться.

Доктори з нас взяли порівнюючи небагато, та все ж шпиталь, лікування – знову вивело з бюджету. А тут на Україні мої брати й сестри недоїдають. Час від часу допомагаю їм.

Наш старенький митр[ополит] Василій дуже бідував, майже голодував. Та ось дізнались про нього і тепер ми йому допомагаємо, кожного місяця надсилаємо йому потроху. Наша мучениця Церква в катакомбах переживає страшні утиски. Чи довго наш нарід буде отак мучитись? Може в цій війні, що ось вибухне, відродиться Україна?

Оце одержав листа, пишуть, що єп[ископ] Жук тяжко хорий і нема надії на виздоровлення. Там знову шукають кандидата на єпископа, а його не так легко знайти. Якби наш єп[ископ] І[ван] Т[еодорович] був переосвячений грецьким патріархом, то тоді б визнали його жувіцї. А може й тоді не визнали б? Бо там тепер течія галицька. Маги лише свого галицького єпископа. Канада проти переосвячення і я проти, але все наше духівництво домагається переосвячення. Владика і сам хоче, і відмовляється.

Оце одержав від Вас "Ecclesita". Хоч я не розумію, що там написано, та все ж я щиро вдячний Вам за надсилку. В них я відчуваю, що Ви й до цього часу, не дивлячись на різні перешкоди, особливо матеріальні, Ви є "Благівістником" нашої Мучениці Церкви.

Дай Боже Вам сили і здоров'я в Вашій праці для добра нашої УАПЦеркви. Працюйте і надалі. Прикладаю доляра на "Ecclesita". Даруйте, що так мало. Може трохи згодом більше надішло. Одержав від Вас і привітання. Сердечно дякую. Всі ми вітаємо Вас і Вш. п. добродійку з Новим Роком і бажаємо всім Вам усього доброго.

Пишіть, не беріть з мене прикладу, а відповідайте негайно. Пишіть про всякі новини, що знаєте з України.

Бувайте здорові та Богові милі!

Ваш П. Білон».

(Автограф. Оригінал. Тут же зберігаються фото за 1933 р. з підписом: «Частина моєї парафії під час Місії арх. Івана Теодоровича у Джексон Сіті НІЙ в 1933 р. Посередині сидить арх. Іван і я». Також сімейне фото з підписом: «П. Білон з родиною 14 січня 1934. Gohnson Sity NY» і портрет «Дорогому Є.В. Бачинському о. П. Білон 14 січня 1934 р.»).

№ 6

1934, березня 26. – Женева. – Лист Є. Бачинського до о. П. Білона.

«Женева, 26 березня 1934.

Дорогий о. Петро!

Так давно не писав Вам, що не знаю з чого починати. Наперед усього дякую сердечно за незабудь, за Ваш щирий лист і за лепту Вашу на Еклезію. Це все мене дуже зворушило, і я надзвичайно був урадований, коли одержав від Вас вісточку. Спасибі, мій далекий друже, за все! Втішений я був і за фотографії, але там Ви якийсь чужий "причер": – у моїм серці Ви зовсім інший і молодший і більш милий... Дивно як чужа земля накладає свій одпечаток! А от я досі не можу Вам вислати своєї з дружиною доброї фотографії. Чи лінощі піти до фотографа, чи брак грошей, а все лише "зберемося"! Вже і син надокучає (він закінчує свою матуру в Жевничах к[оло] Праги) і певно таки мусимо піти. Тоді Вам в першу чергу вишлю. Але й я постарів, вже незабаром стану цілком сивий (це після того як я мав нарівн на голові, волосся швидко посивіло!) та й наші студенти до мене скоро як до діда будуть звертатися! Хоч духом я ніскільки не постарів і маю той самий бадьорий оптимізм, який Ви у мене знали за часи редагування "Р[елігійно] Н[аукового] В[існика]", хіба що більш реалістичний, так мовити мудріший.

В своїй листі подаєте мені силу цікавих відомостей громадських, але дуже сумно було мені читати про стан здоров'я Вашої дружини. Це вже прийдеться нести хрест! Але може воно не так страшно, як Вам здається. Діти Ваші вже великі стали. Оце як і моему Василькові вже 20 років минає! Молоді ростуть, а ми старі, старіємо!.. Закон. До змісту Вашого листа ще повернуся, а поки що напишу Вам пару слів, як ми живемо та наші жевенські новини. Це певно Вас більше цікавить. Отже, дяка Милосердному Богові, ми з дружиною поволі посуваємося до заможности, а все завдяки мозольній праці, витривалости та ошадности. Я далі служу в телеграфічній агенції і хоч мало, а все таки постійно заробляю, жінка, як Ви знаєте, має свій Інститут Краси – "боті парлор", як, здається, кажуть у Вас в Америці, і заробляє більше. Маємо велике мешкання в осередку міста, свою обстановку і головно свій маленький хутір в околиці Жевени. Про це, здається, я Вам ще не писав, бо лише рік минув, як купили ми цей ґрунт: всього 1650 кв. метрів, але вибудували там маленьку хатчину з льохом, насадили дерева, кущів, розвів я великий город, а жінка силу цвітів і от так тішимося! Але все буквально ми самі робимо і город нас годує, бо маємо запаси майже на цілу зиму. Цім літом ставлю пару вуликів і думаю розвести пасіку. Це все коштує великі гроші у людей, а у нас зовсім скромно, бо, як казав, я сам все роблю в години вільні (улітку там і мешкаю), навіть огорожу поставив самий. Хто бачив попередній пустир і теперішній хутірець впрост не йме віри, такий гарненький. Маємо своє джерело води під старою грушкою. Ось посилаю Вам маленьку фотографію,* де ми на плантаторських або краще фермерських ролях! Тут я тільки і почуваю себе нормально здоровою людиною та щасливий з природою і Богом Творцем! Взагалі я проповідую тепер всім опрощення і повернення до праці над землею. Життя наше занадто мерзенне і громада уряджена напрочуд погано, ніби нарочито, щоби людині страждати, а не насолоджуватися життям!... Хотів би я, щоби Ви, дорогий мій, побачили мене фермером та погостювали у нас! Тут з природою і відпочиваю душею та трохи забуваю про все лихо, що діється на Україні, в цім жидівським антихристовім царстві

божевільних людей!.. Одначе я не занедбую трохи і громадської діяльності. Видаю потроху ЕКЛЕЗІЮ, головую в нашім жевевськїм товаристві та співробітничаяу в місцевій пресі, де поміщують вряду годи мої статті на фр[анцузькій] мові про Україну. От так на Великдень я написав велику статтю про те, як тепер “святкують” на Україні! Шкода, що Ви не зможете прочитати, але я все-таки пришло, може о. архієпископ схоче перекласти для “Дніпра”? Впрочім для українського читача там мало нового. До речі, хто тепер редагує “Дніпро”? Чом до мене не звернулися за співробітництвом постійним. А то виходе, що при о. Гундякові я писав, а тепер перестав. Натурально я не прохатиму гонорару, хіба що прислали б мені молитовник (його я досі не маю!), та й мушу все ж віддячити за надсилання часописи ще й допомогти рідній пресі. Вряди годи я все ж таки найшов би час, щоб скомпонувати щось, але при умові, щоби містили не так, як колись з дописо про Лігу Націй і інші, котрі перекрутили і зовсім дещо не вмістили. Для себе в обмін на “Еклезію” я одержую к. 200 ріжних видань і міг би з того давати цікавого матеріяла, тільки більш серйознішого, ніж тепер, а то “Дніпро” інтелігентові ніяково часто і читати: якась теребень. Я розумію, що круг читачів такий, але все таки треба рівень підносити, а не йти по течії. Про це все я хочу на днях писати архієп[ископу], котрому давно вже не писав.

Оце узимку якось заходився я та й привів бодай в побіжний порядок свій архів. Можете повірити, скільки назбиралося у мене всякого добра за 25 літ життя за кордоном! Окрім окремих досє про ріжні питання, я відокремив щось к[оло] п’ять соток кувертів окремих діячів, з котрими мені пришлося мати діло. Матеріал багатий, хто його буде колись використовувати?! До Праги в музей висилати ще не хочу: може потрібний буде та й в дійсности час від часу треба по ріжним справочкам до нього заглядати, а потім я щось не дуже довіряю празькому архіву, не керівника, крий Боже, ні, а місце, бо якби війна почалася, там в першу чергу буде все розграбовано. Ні, все таки в Швейцарії певніше. Дивує мене, що ані в Канаді, ані в Зл[учених] Державах досі наше громадянство не подбало про свою національну книгозбірню, а також про архів. Впрочім здається останнім часом щось читав, ніби збираються відкрити. А кудюю Ви поділи архів і матеріали “Релігійно-Наукового Вісника”? Чи вони із Вами? Чи залишилися в Каліші? Шкода як пропали чи пропадуть. Добре було б, якби владика спробував би закласти таку інституцію при дієцезії, бодай церковно-громадську? Гадаю, що багацько можна було б назбирати цікавого матеріялу, котрий з часом пропадає і губиться для історії назавше...

Що ж у Вас там тепер діється у “жуківців” після смерти о. Жука? Все ще шукають єпископа? Та роблять інтриги один проти другого. Певно, і о. Гундяк кандидатуге? Дійсно шкода і велика, що не можна поєднати дві рідні сестри-церкви, але з галичанами це не так легко. Тут, на мою думку, “переосвячення” єпископа ні при чім і я не завидую владиці Теодоровичеві! Це правдива індивідуальність оригінальна і сильна, хай все терпить і береже себе, на нього колись буде єдина може надія. І мені здається, що йому не треба зовсім жадного “переосвячення”, бо це тільки його виб’є з шеругу рідної церкви. Он англїкане і без всяких “переосвічувань” мають повагу і канонічність і решта церков включно до католицької тільки й мріє, коли б то Англїканська церква схотїла “направитися канонічно”, але англїці не поспішають і в цім власне полягає їх сила та незалежність їх Церкви. Під цим [взглядом раджу Вам спровадити від д-ра Річинського з Володимира на Волині його недавно тільки надруковану книгу п[ід] з[аголовком] “Проблеми Української Релігійної Співдружности”. Само я її зараз читаю з насолодою, хоч вона і не всім добре оброблена та й не зачеплює усі боки церковного питання, а між тим надзвичайно цінна розвідка, на яких триста сторінок з фотографіями, і з погляду УАПЦ написана. Польська цензура її сконфіскувала, і тільки тепер вона з’явилася другим виданням в продажі. Мені надіслав автор. Думаю, що він надіслав її також о. Іоану, у котрого й Ви позичте прочитати. Мало у нас таких книжок. М. ін. чи Ви не маєте картки єпископату нашої Церкви в облаченнях? У мене немає, а хотів би її мати дуже, щоби зробити кліше і видати окремо. Якщо маєте – пришліть мені. Як здоровля владики? Що він робе в часи вільні? І як до нього відносяться священики? Давно вже я хочу видати комунікат Еклезії про сучасний стан нашої Церкви в Канаді і в Америці та на жаль не маю всіх потрібних відомостів. Може Ви знайшли б час і написали мені річево про це. Скільки і хто духівництво? Скільки і де парафій? (назви на англ[ійській] мові). Скільки шкіл і ін. парафіяльних інституцій? Про Консисторію? Про школу-курси для підготовки духівництва. Про відношення чужих церков? Своїх? Дати заснування окремих парафій? Хори, Брацтва, Сестрицтва? Майно? Історичний розвиток? і т. ін. Натурально це буде між нами, я Вас не зраджу. Напишіть.

З Києвом я не маю зносин. Послав був і я трохи грошей о. Василю, але ще не знаю чи одержав. Написав і архієп[ископу] Павловському в Харків, з котрим раніш листувався, але також щось мовчить. Чи може не одержав, чи сконфіскували мій чи його лист? Там стоїть правдивий жах і невідомо ще, як вийде наш нарід з цього пекла!?

Тим часом оцим і закінчую свого листа. Як відповісте скоро, і я також скоріше напишу, бо вже заморився, завтра треба рано на роботу, а як не допишу, може лист замерзнути на цілий тиждень! От[же] усього доброго! Вітаю пані-матку і дітей, і Вас цілую задалегідь з Христом Воскрес! Бо як одержите, буде певно якраз час. Моя дружина Вас і пані вітає сердечно і бажає не хорувати, а набиратися сил. Ще раз вітаю сердечно і очікую відповіді. Гаразд! Ваш щиро прихильний Євген Бачинський

*ту, де я за тачкою, а Іда з ліккою к[оло] хати!»
(Машинописна копія).

№ 7

1934, грудня 22. – Трентон. – Лист о. П. Білона до Є. Бачинського.

«18 Wodland St. Trenton, N. G.

Христос рождається! Дорогий Євгене Васильовичу!

Я і моя родина сердечно вітаємо Вас і Вашу дружину з Різдвяними святами та з Новим Роком.

Бажаємо повного щастя. В цьому році писав Вам листа і просив бути співробітником Дніпра, але на той лист не мав відповіді. Пишіть мені і до Дніпра. Наші дві Прав[ославні] церкви оце нарешті злучаться. Як одержу од Вас відповідь, напишу дечого багато.

Ваш о. Петро Білон».

(Автограф. Листа написано на поштової картці. Вгорі рукою Є. Бачинського зроблено напис: «Відп[овів] карткою 11.1.35»).

№ 8

1935, лютого 6. – Трентон. – Лист о. П. Білона до Є. Бачинського.

«Trenton, N. G. 18, Woodland st.

6 лютого 1935

Трентон, Н[ью] Дж[ерсі]

Дорогий Євгене Васильовичу!

Вашу листівку з 11 січня одержав. Красно дякую за привітання і за пам'ять, що мене не забуваєте.

Хотів би Вас потішити новиною про злуку обох церков, та наразі нічого доброго нема та питання чи буде?! Був і я на тим ніби історичним засіданні двох духовних консисторій, та ні до чого доброго не прийшли. Та друга група хоче понизити нашу Авт[окефальну] Прав[ославну] Церкву, за яку загинуло тисячі, а тисячі вірних єпископів та священників. Ми й так багато де в чим попустили, попалили дещо, чому поклонялись, за що боролись, і все ж їм цього замало. Новий кандидат на єпископа – о. Пристай є уніат, католик дуже упертий. Має 65 рок. Без всякої ідеї, без поглядів о. П[ристай] висвятився на єп[ископа] православної церкви, до якої напевно не щиро ставиться!.. Ми хочемо злуки, але не пониження. Чи вона буде, тяжко сказати. Скорше ні, бо маємо діло з авантюристами. Та це все – **довірно**.

Питаєте про життя моє. Та ось за працюю і світа Божого не бачу. В останні часи сильно переобтяжений працюю. В січні м. був три рази у Філадельфії і чотири рази у Нью Йорку, де відправляв службу Богу. Нью-Йоркська парафія колись відійшла до жуків, а тепер до нас прийшла. І я мусив їх обслуговувати. Пропонували мені ньюйорчани до себе, та я відмовився. Помимо роз'їздів є багато праці з писаниною в справах дієцезальних, маю клопіт з “Дніпром”, мене таки силою втягнули в це ярмо, а в парафії скільки то роботи різноманітної!

Життя подорожчало в Америці і то з кожним днем все іде вгору, а платня... так про це вже і соромно признатись.

Всі ми здорові, діти ростуть як на дріжжах.

В Вашій критиці про “Дніпро” є трохи правди. Але пригадуєте, як я писав Вам, газета ця не мала на протязі 3-х років редактора. Були опікуни, аз есм перший. Мусів бути, бо на той час виконував обов'язки голови Д[уховної] К[онсисторії] – отже мусів опікуватись бо міг і “Дніпром”. Не мав я на це ані відповідного часу, ані журналів, ані часописів. Власне і тепер я знаходжусь в таким самим стані. І я бідний б'юсь як риба об лід.

То, що Ви пишете, аби зробити газету “Дніпро” подібну ніби до “РНВ”, взяти вищий напрям, то при наших обставинах річ неможлива. Ми мусимо пристосуватися до читачів, а читачі переважно – проста кляса.

Скільки я мав м. и. критики під час видання “РНВ”, що вміщував деякі ст[атті] високого напрямку, але ж тоді і читачі були свідомі, інтелігентні, а в Америці якраз того бракує. “Дніпро”, конечно треба піднести і давати в цій газеті повчаючі гарні моральні ста[атті], та для цього треба грошей, а ми бідні.

Все ж я буду просити Вас, як старого приятеля, який мене підтримував щось на протязі 3-х років, підтримати й тепер. Ви маєте велику бібліотеку, одержуєте реліг[ійних] журналів десятками. Подавайте цікаву хроніку зі світа, давайте коротенькі ст[атті] морального змісту, передрукуйте з ін[оземних] мов дописи та ін. Взагалі таке, що може інтересувати просту клясу. А за це постараюсь Вам час від часу надіслати гонорар за Вашу працю, звичайно, невеличкий. Отже не відкладайте, а нині беріться до праці, друкуйте, передрукуйте щось і негайно надсилайте. Гарзд!

Бувайте здорові та Богові милі! Всі сердечно вітаємо Вас і В. п. пані добродійку. Пишіть, що тепер робите, де працюєте, яке життя громадське в Женеві?

З любов'ю до Вас Ваш о. Петро Білон».

(Автограф).

№ 9

1935, травня 16. – Трентон. – Лист о. П. Білона до Є. Бачинського.

«16 травня 1935, Трентон Н[ью] Дж[ерсі]

Дорогий, дуже дорогий Євгене Васильовичу!

Сердечно дякую Вам за Вашого листа, якого одержав оце цими днями. Хочеться вірити, що між нами листування знову як ото раніш було, нав'язеться. А воно й потрібно нам. Ви, як бачу, по-старому цікавитесь церковними новинами. Хочу поділитись з Вами: о. митр. Василь Липківський живе на окраїні Києва в перехідній кімнаті з дружиною, спаралізованою і з сестрою, яка власне доглядає старця брата і хору його жену. По-старому бідує. Дещо наші допомагають, але дуже мало. Митр[о-

полит] Михайло Борецький був на Соловках, та очевидно збожеволів, а може і розстріляли большевики. В. Чехівський на Соловках бідує. Митр[ополит] Ів[ан] Павловський живе у Києві, має лише одну маленьку церкву на Подолі – Притиско-Микільську.

Тепер цікавитесь Ви, як наш влади́ка справиться з жуківцями та з о. Гундяком? Згода між ними і жуківцями. Але наш влади́ка не є хитрий і не міг використати їх. Влади́ка подав прохання до грецького патріарха, та це прохання можливо і пошкодить чого доброго. Бо у нас є в більшості, які не хотять іти під захист УПЦ патріарха, а хотять і надалі бути під автокефальною церквою. На сліду́ючому тижні́ буде засідання двох консисторій і тоді дещо вясниться. о. Гундяк признається і жалує, що наробив багато шкоди, обіцяє бути вірним, та чи надовго?

Живеться нам по-старому. Частенько міняємо парафії, бо деякі “приятелі” не дають спокійно жити. Правда, вони потім як від’їду, жалують своїх вчинків, та пізно. Скрізь я працюю так щиро, так самовіддано, та перешкодою є те, як я вже напевно писав, що народився на В[еликій] Україні, а не в Галичині. Хоч по мові мене не пізнати, що я з В[еликої] України. А ось з попередньої парафії мусів втікати лише за те, що хотів приєднати більше парафіян! І приєднав, та за це потерпів. А з Трентон як прийдеться відходити, то напевно за рідну українську мову. Скажете – байки, ні – суща правда. Отак терпимо. І маємо надію, хто терпить – той спасеться. Дав би Бог!

Помер наш дорогий співробітник РНВ проф. Василь Біднов. Смерть його на мене так подостала, що я ось місяць безперестанно думаю про нього. Дуже жалко. То був праведний, святий чоловік, щось подібного до бл. п. Павла Чижевського. Читав я Вашу ст[аттю] про П. Чижевського, а в своїх молитвах згадував слугу Божого Павла.

Одержав я від Вас і статтю “Брехнею світ перейде”. Мені прикро Вам признатись, але я ніяк не можу дати її до “Дніпра”, бо серед читачів повстало б обурення. А сам не співчуваю рухові групи Коновальця, але проти них виступати не можемо, бо майже в кожній парафії є відділи і могли б шкодити. Вони і так без причини шкодять, а надрукувати статтю, вони нарobili б зорганізованого хаосу в церкві.

Далі про Лондонське Бюро. У нас в Америці, та й в Канаді і в Європі скрізь опінія про Бюро найкраща. Роблять гарну роботу для української справи багато офірують. Отже робити на таку прекрасну організацію якийсь напад було б небезпечно для нас, бо всі б взяли під захист це Лондонське українське Бюро, а нас скритикували б.

Про Музей Визвольної боротьби у Празі я найкращої думки, багато де в чим допоміг їм. Працюють в Музею найвидатніші люди і до них є довіра. Оце вчора я одержав від Управи того музею листа з підписами всіх учасників зборів. Дякують мені за працю. Я пообіцяв їм відправити історичні папери Братства 6-й Стр[ілецької] Січ[ової] див[ізії] та редакції РНВ. Я б не радив Вам засновувати в Женеві музей, бо розбивати сили не варто – скажіть отаманові.

Ви читали про Жіночий Конгрес в Галичині, що відбувся в минулім році. Наслідки величаві! Хочеться вірити, що й Всеукраїнський Конгрес принесе як Галичині, так і еміграції, що розпорошена скрізь, принесе неабияку користь. Плани гарні, тільки чи погодяться ріжні партії об’єднатися? Група Коновальця проти, от уже клопіт. Я з приємністю вітаю цей Конгрес і з радістю поїхав би. Та ба, нема засобів. Про скоропадчиків, то тут можна писати, бо майже всі не співчувають цій групі.

Я щиро виложив свої думки і певний, що Ви не погніваєтесь на мене. Коли я не дам до друку Вашу статтю.

Пишете, що становище наше таке безпросвітне погане, під цей час, що гіршого й не вигадасх. Погоджуюсь з Вами. Отже (?) в цей поганий час треба дати читачам щось гарного, бадьорого, піднести їх на душі.

Під цю пору в Америці і навіть в Канаді із-за тої злуки повстала така погана ситуація, що не знати як ми і вийдемо з неї. Та про це я повідомлю Вас пізніше. Ці новини я подаю Вам довірочно.

В минулім листі я піддавав Вам думку, який власне матеріал нам потрібний. Ви маєте багато ріжної духовної літератури, журналів франц[узькою] і ін. мовою. Перекладайте гарні оповідання морального змісту для молоді, жіноцтва, старших, перекладайте гарні золоті думки великих людей. Або дайте невелику розвідку про Костомарова, якраз минуло 50 років від смерти цього великого історика. Цікаво було б дати із твору його “Книги буття”. Дайте розвідку про філософа Григорія Сковороду.

Чи виходить Ваш “Бюлетень”? Пишіть. Я і дружина сердечно вітаємо Вас і Вашу В[исоко] шан[овну] паню добродійку. Бажаємо всього найкращого. Бувайте здорові та Богові милі!

З любов’ю до Вас о. Петро Білон. А де ваш синок?»

(Автограф. Листа написано на бланку «Ukrainian orthodox church consistory of the United States of America»).

№ 10

1936, листопада 3. – Женева. – Лист Є. Бачинського до о. П. Білона.

«Женева, 3.11. 1936.

Дорогий о. Петро!

Одержав Вашу цибулку від 19 жовтня і поспішаю сповнити Ваше бажання. Не знаю чи підійде. Я взяв зі своїх тек спомини про двох священиків. Але боюся, що забракуєте і в добавок трохи задовге. Лишаю Вам справити трохи мову, а евентуально скоротити дещо. В нашій мемуаристиці це вперше буде мова про цих діячів. Зрештою я маю зі своїх споминів багато матеріялу, та немає де містити!

Для “Дніпра”, як тільки одержу Вашу відповідь, напишу статтю про Різдвяні українські звичаї. Ще переклад з моїх статей для французької преси. Гадаю, що і для нашого українського читача буде цікаве. Можу ще надсилати Вам дещо з хроніки європейського релігійного життя наколи це буде

Вам бажано. Щодо окремих статей так вибачайте – відмовляюся: мені дуже важко пристосуватися до культурного рівня читачів “Дніпра” і в загальні не популяризатор, тим більше з тим душею, який смакує нашим землякам в Америці.

Надіюся, що мої спомини ще дійдуть завчасно. Тому поспішаю вислати і ставлю крапку. Відпишу більше, хай на Ваше же письмо, котре заповідає. А я просив би Вас наколи мої спомини будуть надруковані в календарі, прислати мені два примірника.

Із тим стискаю сердечно руку і бажаю усього найкращого. Ваш, щиро прихильний».
(Машинописна копія).

№ 11

1936, грудня 1. – Монреаль. – Лист о. П. Білона до Є. Бачинського.

«Montreal, Canada

Дорогий Євгене Васильовичу!

Привіт надсилаю Вам з Канади, куди приїхав з о. владикою на декілька днів взяти участь у Соборній Службі Божій. По приїзді додому напишу Вам подрібного листа. Листа з матеріалом одержую. Дякую.

Сердечно стискаю Вашу руку. Привіт дружині. З любов'ю Петро Білон».

(Автограф. Листа написано на поштової картці).

№ 12

1936, грудня 24. – Женева. – Лист Є. Бачинського до о. П. Білона.

«Женева, дня 24 грудня 1936

Дорогий о. Петро!

Ваш ласкавий лист мене на правду розчулив, бо не вважаю себе достойним такої похвали, як Ви мені випикуєте... Дякую сердечно за добру пам'ять і сердечне відношення, зі свого боку будьте певні: я зберігаю таке саме й до Вас відношення; направду ми із Вами щірі приятелі от вже скільки літ, і навіть не знаючи себе взаємно на вид особисто. Я також дуже й дуже ціную Вашу любов до мене та Вашу так віддану і безкорисну працю на добро Батьківщині. Іноді я навіть заздрю Вам і можливості діяльності серед рідного оточення! У мене немає того і останнім часом я правдиво б'ю “байдаки” – нічого не роблю... Може вже старіюся, може набрався хугорянської філософії... Правдиве життя в боротьбі і в поборюванні труднощів, тому не скаржиться, а будьте доволні що маєте.

В кінці кінців все завше виходе на краще, це мій девіз у життю був і є! Оптимізмом світ поборюється!

З нагоди найближачих свят Різдва Христового та Нового Року бажаю Вам і родині Вашій здоровля і успіху в праці, як від мене, так і від дружини моєї. Особливо дякую Вам за Ваші молитви, Ви також у нашій граматці записані. Незабаром я до Нового Року маю ще Вам писати і вишлю тоді статтю для “Дніпра”, а тепер пишу так мовити у відповідь на Ваш лист.

Шкода, що не зможете видати цього року альманах, зачекати прийдеться на будучий рік. Мої статті натурально залишити не ту оказію, лише я дещо додаю та зміну, бо відшукаю нові матеріали. Що тичеться о. Петрова, так може Ви і праві: не виключено, що він був москалем і, як кажете, зовсім не бідував, але все таки я про нього зберіг найкращі спомини і завдячую власне йому, що не став атеїстом... Тим приємніше було мені почути від Вас, що і Ви були його прихильником та що він і на Вас мав вплив. Зрештою якщо хочете, можна й не містити про о. Петрова? Що торкається споминів про о. Гапона, так вони варті друку, тільки я дещо хотів би там додати. Потім у мене є його фотографія, якщо схочете подати, можу її Вам надіслати для кліше.

Те що пишете про о. архієпископа, дуже мене смутить, бо я хотів би бачити його на більшій висоті архіпастирській, як він, здається, сам себе не хоче піднести... Про нього у мене є достаточний матеріал, щоби повірити Вашим пожаленням, але я не думаю, що Ви зможете на нього вплинути отакими новинними “незадоволеннями”? про котрі писали в “Дніпрі”! Або треба сильно і виразно обличати і значить вступити у війну, що і не бажано і не відповідно особливо Вам так само, як і мені, або старатися з терпінням впливати полюбовно, особистим способом в приватнім життю. Я давно вже переконався, що для Амер[икансько]-Кан[адської] єпархії треба двох єпископів і власне колись робив заходи, щоби приїхав архієп[iscop] Шараївський. І це було на мазі майже, на жаль о. Нестор незадовго вмер! На мою думку, приїзд натурально проблематичний митроп[олита] Василя справу не залагодить і, скажу одверто, навряд чи навіть бажаний для добра Церкви. Митроп[олит] занадто прямолінійна і одверта людина, щоби міг дати раду з галицько-буковинськими елементами нашого народу, особливо з духовництва і в результаті настане розкол! Найкращого кандидата на єпископа до Канади могли б мати в особі сучасного паризького священника о. Бриндзана. Він буковинець, прекрасний священник і бесідник, тримає з наддніпрянцями і всі його люблять. Впрочім, я не знаю його особисто і не скажу, який би він був на американським ґрунті?! Взагалі співчуваю Вам щиро, та допомогти не можу. Майте терпіння, з Божою поміччю яюсь те все образуеться. О. Маєвський на мій лист не відповів – певно незадоволений! Он, бачите, як то буває на світі: треба тільки сказати щиро свою думку і вже гнів викликається! А які я з ним був приятелі в переписці!..

Це так само, як з проф. Антоновичем, директором Укр[аїнського] Музею в Празі: все було гаразд, поки я не написав, що вважаю Музей і усі там зібрані багатства під загрозою існування, а то з боку чехословацького уряду, котрий масонсько-большевізанський, може кожної хвилини зрадити слову і передати все, що вгодно уряду совітському. Це м. ін. моє глибоке переконання і тому я й Вам не раджу вислати речі до того музею, так само як і своїх не пересилаю. Я пропонував перенести Музей до Швейцарії, де уряд даром дасть на умові лише утримування цілий замок для Музею, так як колись дали полякам в Раперсвілю. Ні, таки хочуть будуватися і щось мерзенне, та й чи

вистане ще грошей, питання? Краще б ці гроші пішли на утримання і розбудову самого музею. Отак я писав Антоновичеві і що ж, – не відповідає!.. Раджу Вам поки що потримати у себе свої речі музейні і архівні, там видко буде. Може можна погодитися так, щоби музей в Стемфорді стане загальною українською і не лише католицькою, бо краще завше концентрувати все в одному місці. А зрештою хто Вам, дорогий мій, забороняє заснувати свій власний тобто національний лише де інде? Америка велика.

Статтю пришло про Водохрещі, бо як раз зараз пишу для місцевої газети по-французьки. З великою бідом, а назбирав дещо цікавого. Найгірше натурально із світлиною, бо немає у нас відповідних цікаво сфотографованих для чужинців. Та й взагалі обіцую надсилати Вам для кожного числа якусь допись, більше з хроніки церковної і як моралізаторське, це останнє не в моїм кодексі!

Те, що пишете про молоде покоління і наших дітей, на жаль сумна і велика правда, та що зробиш, такий тепер став світ! Мій син вчиться в Празі, але я не можу достаточо йому надсилати грошей і він там бідує і натурально вчення мляво йде. Тепер він покинув торговельну академію і перейшов на модерні мови, щоби скоріше скінчити і могти також скорше одержати посаду вчителя або-що. Без дипломів високих шкіл тепер нічого не варті, окрім честі! Загалом я маю також клопоти із сином, вже йому 22 роки, а заробити собі, окрім шахматів, в котрих він на правду мистець, нічим не може і живе на мою поміч.

На кінець ще пару рядків про моє життя сучасне. Я працюю, маючи посаду експедитора в телеграфічній швейцарській агенції, дуже мало заробляю: якраз щоби заплатити за місяць чиншу за помешкання та за огрівання, решту мусить заробляти жінка. Слава Богу, її Інститут Краси працює добре і кінці з кінцями ми зводимо, але щоби відкласти що на старість чи на який випадок, то тяжко! Виходе, що працюємо лише на свій прожиток і буржуїне життя зі дня на день, а решту все йде чужим! Я навіть перестав видавати Еклезію, бо немає грошей. Яку копійчину треба резервувати на біжучі видатки по хутору: чи гною купити, чи насіння, чи для пасіки. У мене вже є два вулика, а навесні надіюся мати ще два. Мед тут дорогий, по 5 фр. або катастрофальний (!). Самий вулик Дада-новський, тобто лише “будинок” треба заплатити 50 фр.! Не дивлячись на те, я розбудовую пасіку, бо маючи зо 20 вуликів можна робити річно зо дві тисячі франків, це на той випадок, якби залишився без роботи (посади) або вже на старість... Окрім того, у мене є 34 фруктових дерев, ріжні кущі ягідні, малина і суниця, багато квітів і город, котрий нас годує майже цілу зиму, навіть картоплю – все маємо свою. Це все я роблю власними руками, головно у неділю, а літом рано і увечері до і після бюро. Ось чому літом у мене немає часу навіть на листування. Щодо громадського життя в Женеві, так його, я маю на увазі життя українське, майже немає. Лише окремі особи працюють, а зрештою нас тут лише сім родин та трьох студентів. Навіть наш Клуб мало діяльний. На наше Різдво, як голова Товариства запрошую на кутю та узвар усіх земляків до себе, так само як на Великдень. Громадських виступів не робили вже давно, одно те, що мало нас, а друге – все коштує гроші, а меценатів немає! Макогін весь час тримався осторонь і пиячив сам, ніби роблячи пропаганду, Коновалець виїхав, а решта мусить заробляти тяжкою працею на життя.

З цього приводу хочу сказати Вам пару слів про так зв. “Укр[аїнське] бюро” п. Макогона у зв’язку з його комунікатом про завішення діяльності, про що Ви читали в пресі. Отже це великий блюф! В дійсности це Бюро жадної діяльності тут не провадило, особливо як виступив півтора роки тому з Бюра п. Микола Троцький (Данько), котрий бодай вислав комунікати до укр[аїнської] преси. Ось чому я в імені нашого Товариства на днях розіслав пояснення до того комуніката, де поставлю все на своє правдиве місце. Один примірник вишлю і до Вас та прошу його надрукувати в “Дніпрі”. Я уважаю діяльність Макогона скоріше шкідливу ніж корисну для нашої справи за кордоном. Так уважає і вся наша колонія в Женеві. Макогон в дійсности є агентом розвідки американського уряду і посередньо працює на себе. Він особисто повна інтелектуальна нікчемність і навіть свого комуніката про розв’язання Бюра замовив п. Троцькому за 30 франків! Єдиний, хто робе позитивну роботу на його гроші, це п. Кисилівський в Лондоні, та й то занадто зв’язаний з світовим жидівством, а це ворог найбільший для України, тим більш, що майже ідентифікується з большевиками. В наших суспільстві про Макогона абсолютно не розбираються!

1. Бачинські, Коваліви, Ливицькі (син гол[овного] отамана), Ніжанківські, д-р Качалуба, Войцеховський, Троцьки-Даньки, Єремієви (...)*

Як здоровля Вашої дружини? Як себе почуває після операції? Моя стара оце як раз рік, як оперувалася і слава Богу почуває себе добре. Ми дуже раді, що наша фотографія Вам сподобалася, але там моя жінка ще хора і тепер думаємо знятися в українських костюмах, натурально пришемо Вам.

Тим часом здається відповів Вам побіжно на лист Ваш. Пересилаю щире поздоровлення на Новий Рік і Свята. Не забувайте і пишіть. Сердечно стискаю руку і бажаю Вам усього найкращого! Ваш Євген Бачинський.

Дружина Вас вітає і дякує за пам’ять та добре слово і молитви).

(Машинописна копія).

№ 13

1956 р. – Нотатка про перший том «Спогадів» о. Петра Білона.

«Спогади» прекрасно написані, легким стилем і дуже цікаві, навіть для мене старого архіваріуса. Рідко можна прочитати такі безсторонні і справедливі спомини. Шкода тільки, що Ви про себе самого і свою родину так мало згадуєте».

(Білон П. Спогади. Пiтсбург: Вид-во «До Світла», 1956. Ч. 2. С. 130).

Коментар:

№ 1

«**О[лекса] К[остюченко]**». Олекса Павлович Костюченко (1892–1941) – редактор, перекладач, журналіст. Сотник армії УНР. Обіймав штабні посади у 6-й Січовій стрілецькій дивізії Армії УНР.

№ 2

«**Іван Теодорович**». Митрополит Йоанн (1887–1987) – український духовний діяч, ієрарх створеної 1921 р. Української Автокефальної Православної Церкви, митрополит УПЦ США, митрополит УПЦ Канади.

«**Свистун**». Свистун Василь (1893–1964) – громадський діяч, вчитель, адвокат, публіцист. Уродженець Галичини, виїхав до Канади у 1913 р., вчився на філософському факультеті Саскачеванського університету, став ректором Інституту ім. Петра Моили (Саскачеван, Вінніпег). Один із співorganizаторів УГПЦ в Канаді. В роки Першої світової війни відійшов від українського національного табору і став прихильником комуністів і СРСР.

«**митроп[олита] Василя**». Мається на увазі Василь Липківський (1864–1937), видатний український церковний діяч, перший митрополит УАПЦ (1921–1927), письменник і перекладач. Розстріляний НКВД.

«**проф. В. Біднов**». Василь Олексійович Біднов (1874–1935) – історик, богослов, освітній і громадський діяч. Викладав у духовній семінарії Катеринослава, керував катеринославською «Просвітою». У 1918–1920 рр. – професор Українського державного університету в Кам'янець-Подільському, 1920 р. емігрував до Польщі, був професором Варшавського університету, УВУ й Української господарської академії в Празі.

«**ВЦПР**». Всеукраїнська Православна Церковна Рада була заснована у 1917 р. протоієреєм Василем Липківським і архієпископом Олексієм Дородніциним, взяла курс на українізацію Церкви та її автокефалію, яка була проголошена у 1920 р. У 1921 р. на Соборі була створена УАПЦ. Перестала існувати в 1930-х рр. у зв'язку з розгромом і забороною УАПЦ більшовицькою владою. Відновлена в роки Другої світової війни і продовжила діяльність на еміграції в УАПЦ (Соборноправній).

«**пані Сушко**». Христина Євгенівна Скачківська-Сушко (1894–1967) – дружина бригадира Стрілецької дивізії Романа Сушка, доктор медицини. У 1918 р. вступила до українського війська, брала участь у боях, була в полоні у більшовиків, тяжко контужена. У складі 46-го стрілецького куреня разом зі своїм чоловіком брала участь у всіх походах і боях. 1922–1923 рр. дивізійна лікарка в таборі Щипиорно, була обрана Головою правління таборової Спілки інвалідів. Значною мірою її стараннями була відкрита «Хата інваліда», розрахована на 60 місць.

«**Кошиця**». Олександр Антонович Кошиць (1875–1944) – видатний український хоровий диригент, композитор, етнограф, мемуарист. Керівник Української республіканської капели, яка триумфально гастролювала в Європі та Новому світі у 1919–1924 рр. З 1926 р. й до смерті проживав у США та Канаді, де писав музичні твори, провадив музичні твори для диригентів і т. д.

«**Секретар ВЦПР Порфирій Гордовський**». Порфирій Іванович Гордовський (?–?) – церковний діяч УАПЦ, адміністративний підполковник Армії УНР. Наприкінці 1921 р. був заступником військового міністра Юрія Вовка з питань забезпечення армії УНР. 1925–1926 рр. – секретар Президії ВЦПР. 1928 р. заарештований і засланий до Казахстану. Із заслання не повернувся.

«**Петровський**». Григорій Іванович Петровський (1878–1958) – державний і політичний діяч СРСР, один із співогів Центрального Виконавчого Комітету, потім Президії Верховної Ради СРСР (1922–1939), один з ініціаторів створення ЧК, яка відповідала за фізичний терор на окупованих територіях колишньої Російської імперії.

«**Чехівський**». Володимир Мусійович Чехівський (1876–1937) – український політичний і громадський діяч, прем'єр-міністр УНР, магістр богослов'я, учасник Собору 1921 р., який проголосив утворення УАПЦ, був радником митрополита Василя Липківського і благовісником УАПЦ. Репресований у 1929 р., розстріляний у 1937 р.

«**Чижевський**». Павло Іванович Чижевський (1860–1925) – український громадсько-політичний діяч, активний учасник українських визвольних змагань 1917–1921 рр., публіцист. Помер і похований у Женеві.

«**О. Саліковський**». Олександр Хомич Саліковський (1866–1925) – український громадсько-політичний і культурний діяч, журналіст, дипломат, міністр внутрішніх справ УНР. З 1921 р. – на еміграції (Польща).

«**о. Савчук**». Семен Савчук (1895–1983) – український громадський і культурний діяч, співзасновник УГПЦ, з 1920 р. – священник. Адміністратор (1922–1951) і голова Президії консисторії УГКЦ (1955–1963).

«**синок Василь**». Василь Євгенович Бачинський (02.03.1913, Париж) – шахіст. Син Є. Бачинського. Доктор філософії. Закінчив УВУ (Український вільний університет, Прага). Кількаразовий чемпіон Женеви, швейцарський шаховий майстер. На сеансах одночасної гри у Празі виграв у чемпіона світу О. Альохіна, міжнародного гросмейстера С. Флора, звів унічию партії з М. Ейве, Ю. Боголюбовим, Р. Шпільманом. 1943 р. переміг німецького гросмейстера Ф. Земіша. Його партії як зразкові публікували шахові часописи.

№ 3

«**Лівницького**». Андрій Миколайович Лівницький (1879–1954) – український громадсько-політичний діяч. Президент УНР в екзилі (1926–1954).

«Тризуб». Громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик (виходив щонеділі). Виходив у Парижі в 1925–1940 рр. Неофіційний орган УНР, заснований з ініціативи Симона Петлюри.

«о. Гречишкін». Павло Петрович Гречишкін (1900–1965) – військовий і громадський діяч, священник, журналіст, редактор, видавець, організатор і настоятель перших українських парафій у Франції; козак Армії УНР. 1931 р. перейшов у католицизм і став священником Російської католицької парафії в Австрії.

«проф. Шелухінін». Сергій Павлович Шелухін (1864–1938) – український громадський і політичний діяч, міністр юстиції УНР, письменник, правознавець. З 1921 р. на еміграції (Чехословаччина), професор, з 1929 р. – декан в УВУ в Празі.

«Шумицьким». Микола Шумицький (1889–1982) – громадський і політичний діяч, дипломат, архітектор, член Української ЦР, один із організаторів у 1917 р. масонської ложі в Києві («Молода Україна»). Потім діяв на еміграції, активно співробітничав із С. Петлюрою, був головою Союзу українських емігрантських організацій у Франції (1925–1940).

№ 4

«з митроф[орним] прот[оієреєм] Пащевським». о. Павло Пащевський (1874–1944) – православний священник, протоієрей, Головний Капелан Армії УНР, з 1920 р. на еміграції в Польщі, служив у парафіях Луцька, Варшави та ін.

«Огієнко». Митрополит Ларіон (Огієнко) (1882–1972) – видатний український церковний, політичний і науковий діяч. Професор Київського університету, перший ректор Українського державного університету в Кам'яні-Подільському (1918–1920), міністр віросповідань УНР, на еміграції з 1920 р., професор Варшавського університету. У 1940 р. прийняв чернечий постриг, став архієпископом Холмським і Підляським. У 1944 р. був змушений виїхати до Швейцарії, а у 1947 р. – до Канади. З 1950 р. до смерті очолював УПЦ в Канаді в сані митрополита.

«В. Прокопович». В'ячеслав Костянтинович Прокопович (1881–1942) – український політичний і громадський діяч, педагог, публіцист, історик. З 1921 р. в еміграції, редактор тижневика «Тризуб». З 1924 р. в Парижі тісно співпрацював із С. Петлюрою, після трагічної загибелі якого став головою екзильного уряду УНР (1926–1939). Заснував у 1927 р. Бібліотеку ім. С. Петлюри в Парижі.

«М. Шаповал». Микита Юхимович Шаповал (1882–1932) – український політичний і громадський діяч, соціолог, публіцист, член Центральної Ради, міністр УНР, дипломат. Секретар дипломатичної місії в Будапешті (1919–1920), потім – у Празі, де став співзасновником вищих українських шкіл у Празі й Подєбрадах. Видавець і редактор місячника «Нова Україна» (1922–1928).

№ 6

«precher» (англ.) – проповідник.

«beauty parlor» (англ.) – косметичний салон.

«єп[ископ] Жук». Єпископ Йосиф Жук (1872–1934) – ректор Львівської духовної семінарії. У 1924 р. виїхав до Канади. У 1932 р. перейшов у православ'я і був рукоположений у Нью-Йоркського єпископа, заснував Українську Православну Церкву Америки.

«Митр[ополит] Ів[ан] Павловський». Іван Данилович Павловський (1893–1936) – український церковний діяч, митрополит УАПЦ (1930–1936). Жертва сталінського терору.

№ 7

«о. Гундякові». о. Іван Гундяк – український православний священник, який служив в парафіях США та Канади. Автор публіцистичних робіт, як от «З Римом – чи без Риму? Чи дальша унія з Римом, чи незалежництво, чи рідна Церква» (Чикаго, 1928, 1944).

«д-ра Річинського». Арсен Річинський (1892–1956) – український громадський, політичний і церковний діяч, лікар, краєзнавець, композитор. Невтомний борець за українізацію української Церкви. У 1942 р. був репресований і засуджений на 10 років таборів. Святий УАПЦ.

№ 8

«о. Пристай». Олекса Пристай (1863–1944) – український релігійний та громадський діяч, греко-католицький священник, письменник-мемуарист, автор 4-х томних спогадів «Із Трускавця у світ хмародерів». 1907 р. емігрував до США, де служив у різних містах у греко-католицьких парафіях.

№ 9

«Митр[ополит] Михайло Борецький». Михайло Борецький (1879 – після 1935) – митрополит УАПЦ у 1927–1930 рр. Арештовувався НКВД, засуджений на 8 років таборів, був підданий тортурам в тюремних ізоляторах Ярославля та Соловецьких островів, внаслідок яких збожеволів. Переведений до психлікарні Ленінграду, після 1935 р. його сліди губляться.

«Музей Визвольної боротьби у Празі». Український музей дипломатичних документів часів УНР та Української Держави (1917–1921). Існував від травня 1925 до 1948 рр. в Празі. Музей створено зусиллями відомих українських дипломатів: Д. Антоновича, Д. Дорошенка, С. Смаль-Стоцького й А. Яковліва.

«Братства 6-й Стр[ілецької] Січ[ової] див[ізії]». Шоста січова стрілецька дивізія – піхотна дивізія Армії УНР, сформована навесні 1920 р. з полонених й інтернованих українських воїнів у польських таборах Ланцута та Берестя. Командиром дивізії був полковник Марко Безручко, начальником штабу – полковник Всеволод Змієнко. Капеланом цієї дивізії був о. П. Білон.

«Коновальця». Євген Михайлович Коновалець (1891–1938) – видатний борець за незалежну Українську державу, засновник ОУН. Загинув внаслідок терористичного акту НКВД.

«про Костомарова». Микола Іванович Костомаров (1817–1885) – видатний український історик і письменник, громадський діяч.

«Григорія Сковороду». Григорій Савич Сковорода (1722–1794) – видатний український філософ і поет.

№ 12

«архієпис[ископ] Шараївський». Нестор Шараївський (1865–1929) – архієпископ УАПЦ у 1921–1929 рр., член Центральної Ради, видатний проповідник.

«о. Гапона». о. Георгій Гапон (1870–1906) – церковний, політичний і профспілковий діяч, проповідник. Організатор демонстрації робітників у Петербурзі з петицією до царя (9.01.1905), яка закінчилася «Кривавою неділею». Загинув у березні 1906 р. внаслідок терористичного акту, влаштованого есерами.

«проф. Антоновичем». Дмитро Володимирович Антонович (1877–1945) – український політичний і культурний діяч, член Центральної Ради, міністр і дипломат УНР, син проф. Володимира Антоновича, історик мистецтва й театру, організатор Музею визвольної боротьби України у Празі.

«в Раперсвілю». Польський музей в Раперсвілю у швейцарському кантоні Санкт-Галлен, заснований у 1870 р. польським графом В. Брюель-Платером. Цей музей існував до наших днів як форпост польської культури у Швейцарії.

«музей в Стемфорді». Мається на увазі маєток Квінтардів в Стемфорді, де в 1937 р. відкрився Український Музей і Бібліотека. З роками колекція народного мистецтва постійно доповнювалася і тепер налічує 7000 предметів. Першим куратором у 1933–1938 рр. був о. Л. Чапельський.

«Макагона». Яків Макогін (1880–1956) – українсько-американський військовий, громадський діяч, меценат, засновник «Українського пресового бюро в Лондоні» (потім з'явилися філії бюро в Женеві і Празі), котре поширювало в Європі знання про Україну, про український національно-визвольний рух.

«Микола Троцький». Микола Троцький (1883–1971) – український журналіст і публіцист (псевдо М. Данько). Член РУП–УСДРП, переїхав 1909 р. за кордон. 1914–1918 рр. у Відні, член СВУ та співробітник його друкованих органів, секретар посольства УНР у Відні, співробітник численних українських і чужомовних газет. Згодом у Женеві співробітник Українського Інформаційного Бюро.

«п. Кисилівський в Лондоні». Володимир Юліанович Кайє-Кисілевський (1896–1976) – український історик, журналіст, видавець, науковець і державний службовець ЗУНР, Канади, професор Оттавського університету, керівник Українського Бюро в Лондоні, дійсний член НТШ (з 1958 р.), УВАН, Інституту цивілізацій (Бельгія).

«Лівицькі (син гол[овного] отамана». Микола Андрійович Лівицький (1907–1989) – український громадський та політичний діяч, голова уряду УНР в екзилі (1957–1967), президент УНР в екзилі (1967–1967). Хельга Лівицька (Вайнцирль) – українська громадська діячка, благодійниця, активістка українського жіночого руху. Дружина М. Лівицького.

«Ніжанківські». Омелян Петрович Нижанківський (1895–1973) – український органіст і композитор. Навчався у Музичній Академії Відня. Професор філії Лондонської консерваторії у Каїрі. З 1928 р. – професор класів фортепіано та органа у Берні (Швейцарія). Автор музики до Маршу українських націоналістів.

«д-р Качалуба». Качалуба Михайло Олексійович (1908–1993) – доктор медицини, прозаїк, поет, громадський діяч. Бувший в'язень комуністичних тюрем, член ОУН.

«Сремівси». Сремів Михайло Михайлович (1889–1975) – український громадський і політичний діяч, дипломат, журналіст. За доби Директорії УНР долучився до творення української дипломатичної служби: працював секретарем Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії. Викладав в Українській господарській академії в Подєбрадах (1924–1927). Від 1928-го (з деякими перервами) до смерті 16 вересня 1975 р. мешкав у Женеві.

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – doctor of historical sciences, professor, chief scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна)

Tarasenko Inna – Ph.D. in historical sciences, research fellow at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com.

CORRESPONDENCE OF FR. PETER BILON WITH ARCHBISHOP YEVGENY BACHYNSKYI

The article examines and publishes for the first time the correspondence of two prominent figures of the UAOC, the Ukrainian liberation movement of the 20th c., fr Petro Bilon and archbishop Yevhen Bachynsky, which is stored in the archives of Canada. It is a valuable source on the history of Ukrainian parishes of the UAOC in Germany, Canada, and the United States, shedding light on the biography, peculiarities of the worldview of both correspondents, and their assessment of some of the Orthodox and political figures.

Key words: Church, UAOC, emigration, correspondence, sources.

Дата подання: 2 листопада 2023 р.

Дата затвердження до друку: 2 березня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. Листування о. Петра Білона з архієпископом Євгеном Бачинським. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 73–91. DOI: 10.58407/litopis.240209.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2024). Lystuvannia o. Petra Bilona z arkhieiepyskopom Yevhenom Bachynskym [Correspondence of fr. Peter Bilon with archbishop Yevgeny Bachynskyi]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 73–91. DOI: 10.58407/litopis.240209.

УДК 94(477)«1918»

Вадим Задунайський

ВІДНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО: ФОРМА, ЗМІСТ І ВИКЛИКИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ

DOI: 10.58407/litopis.240210

© В. Задунайський, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3971-3895>

У 1918 р. було створено Українську Державу гетьмана Павла Скоропадського, в якій почалося відродження козацького стану. **Метою статті** є порівняння змісту цієї ініціативи з дореволюційним статусом козаків і військово-політичним досвідом Кубанського козацького війська та Вільного козацтва впродовж 1917–1918 рр. Основними **методами** дослідження є проблемно-хронологічний та порівняльний. **Наукова новизна** обумовлюється комплексним аналізом невідповідності ініціативи Української Держави з відродження козацтва як традиціям козацького самоврядування, так і революційному досвіду Кубанського козацтва та Вільного козацтва. **Висновки.** У процесі дослідження було проаналізовано основні заходи оточення гетьмана Павла Скоропадського щодо відродження козацтва, зокрема відповідні Закон Української Держави та Універсал гетьмана від 16 жовтня 1918 р. Доведено, що ці дії свідчили про намагання сформувати повністю керовану козацьку структуру, в якій було суттєво обмежено самоврядування на всіх рівнях організації. Такі пріоритети суперечили українським козацьким традиціям та вимогам революційної доби. Особливо помітними були переваги Кубанського козацтва (його основу становили українські козаки), яке в 1917–1918 рр. на основі демократичного волевиявлення створило окрему державу та власну армію. Ініціатива керівництва Української Держави поступалася й Вільному козацтву в засадах демократії та військової організації. Вільні козаки взяли активну участь у повстанні проти гетьмана Павла Скоропадського влітку 1918 р., а тому їх осередки ліквідували. Замість них влада намагалася створити підконтрольну козацьку організацію, щоб використати її для зміцнення авторитарного режиму гетьмана П. Скоропадського. Такі пріоритети суперечили революційним настроям більшості українців.

Ключові слова: Українська Держава, гетьман Павло Скоропадський, козацтво, відродження, Кубанське козацтво, Вільне козацтво, 1918 р.

Упродовж революційної доби поч. ХХ ст. окреме місце посідає період Української Держави (далі – УД) гетьмана Павла Скоропадського. Складні суспільно-політичні та соціально-економічні обставини обумовили розмаїття ініціатив її керівництва. Однією з них стала спроба відродити козацтво й використати його для зміцнення УД. У силу обставин реалізувати цей намір тоді не вдалося, але аналіз змісту «козацької» ініціативи має посприяти кращому розумінню пріоритетів гетьманського проводу в контексті викликів революційної доби. Цьому допоможе порівняння військових і демократичних засад козацької спільноти, творення якої почалося в УД, з аналогічним виміром козацької верстви дореволюційних часів, а також досвідом Кубанського козацького війська (далі – ККВ) та Вільного козацтва (далі – ВК) у 1917–1918 рр.

Треба зазначити, що доба УД вже тривалий час досліджується в українській історіографії, свідченням чого є відповідні монографії, нариси та статті. Увагу науковців привернули не тільки становлення державних інститутів УД, але й діяльність її лідера – Павла Скоропадського¹. У низці публікацій міститься й короткий аналіз основних законодавчих

¹ Папакін Г.В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ, 2003. 282 с.; Реєнт О. Павло Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2003. 304 с.; Солдатенко В.Ф. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму. *Український іс-*

актів УД та заходів гетьмана П. Скоропадського щодо відродження козацтва². Має місце й дослідження процесів трансформації козацького середовища Кубані напередодні та в роки революційних зрушень 1917–1921³. Також вивчаються особливості вільно-козацького руху в 1917–1918 рр.⁴

Окремо згадаю авторські публікації, присвячені аналізу військових основ українського козацького середовища дореволюційної доби (у тому числі військово-демократичних рис козацького самоврядування), а також спроб їх використання в українському військовому будівництві впродовж 1917–1921 рр.⁵

Отже, в історіографії досі відсутнє порівняння заходів щодо відродження козацтва в УД як із дореволюційним статусом козаків, так і тенденціями військово-політичного розвитку ККВ та ВК за революційної доби. Такі обставини обмежують повноту розуміння відповідного етапу революції в Україні, а тому спроба комплексно проаналізувати зазначену проблематику є достатньо актуальною та має належну наукову новизну.

Тож метою цього дослідження є порівняння змісту відновлення козацтва в УД як із дореволюційним статусом козацької верстви і досвідом ККВ упродовж 1917–1918 рр., так і з розвитком ВК в Україні. Задля цього необхідно вирішити такі дослідницькі завдання: порівняти основи «козацької» ініціативи Гетьманату з військово-демократичними засадами козацтва дореволюційних часів і тенденціями розвитку Кубанського та Вільного козацтва в 1917–1918 рр., а також дати оцінку цій ініціативі в контексті революційних процесів.

Для реалізації зазначених намірів буде використано низку методів, серед яких найважливішими є проблемно-хронологічний та порівняльний.

На початку зазначимо закономірність уваги всіх українських державних структур революційної доби 1917–1921 рр. до козацької тематики, бо вона була ключовою складовою колективної пам'яті українців. Більше того, значна частина українців не тільки мала козацьке коріння, але й хронологічна відстань від часу перебування їх предків у відповідному статусі була менше 50-ти років (ідеться про малоросійських козаків, а також Азовське та Дунайське / Новоросійське козацькі війська)⁶. Додатково актуальності козацькій темі надавало й існування повноцінних козацьких військових формувань на кордонах УД. І одним із них було ККВ, у складі якого домінували українці, представники яких долучилися до національного відродження з кінця XIX ст.⁷ Вважаємо, що всі зазначені причини додатково посприяли намірам використати ідею відновлення козацтва для зміцнення Гетьманату.

Підтвердженням цього стали законодавчі акти й конкретні кроки гетьмана П. Скоропадського та його оточення. Зазначимо, що у праці Р. Пирога та колективних нарисах під редакцією В. Смолія міститься огляд загального змісту таких заходів⁸. Тому далі перейде-

торичний журнал. 2008. № 4 (481). С. 5–19; Турченко Ф.Г. П. Скоропадський і М. Міхновський 1918 р.: дві моделі державного будівництва. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 48–59; Шумило В. Митрополит Антоній (Храповицький) і ідея государственности України в период правления гетмана Павла Скоропадского. *Rocznik Teologiczny*. 2024. № 65 (3). С. 543–568.

² Задунайський Д. Використання військових традицій українського козацтва за часів гетьмана П. Скоропадського. Мат. міжнар. наук.-інформ. круглого столу «“Козацький фактор” у сучасній російсько-українській війні й досвід XX ст.». 10 червня 2022 р. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2023. С. 35–42; Нариси історії української революції 1917–1921 рр. / Редкол.: В. Смолія (голова) та ін. Київ: Вид-во «Наукова думка» НАН України, 2011. Кн. 1. 304 с.; Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 р. Історичні нариси. Київ: Інститут історії України, 2011. 336 с.

³ Авраменко А., Фролов Б., Чумаченко В. Козацьке військо на Кубані. *Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т.* Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. Т. II. С. 364–414; Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1968. 138 с.; Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860–1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус. Краснодар: Кубанькино, 2003. 216 с.

⁴ Верстюк В. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. *Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т.* Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. Т. II. С. 416–460; Лободаєв В., Савченко В. Діяльність загонів Вільного козацтва (лютий–квітень 1918 р.). *Воєнна історія*. 2008. № 1. URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_08_5.htm; Лободаєв В. Участь Вільного козацтва в селянському повстанському русі (травень–серпень 1918 р.). *Вісник Прикарпатського університету*. 2011. Вип. 20. С. 70–78.

⁵ Задунайський В. Відродження української козацької спадщини Вільним Козацтвом: аналіз-співставлення з історичними та тогочасними козацькими формуваннями. *Наукові записки Тернопільського ДПУ ім. В. Гнатюка*. Вип. 3. Тернопіль: ТДПУ, 2003. С. 107–110; Його ж. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на поч. XXI ст. Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. 335 с.; Його ж. «Запровадження цивільного управління козаків» (1903 / 1912) – важливе джерело з історії козацької верстви поч. XX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ–Нікополь, 2013. Вип. 22. Ч. II. С. 143–148.

⁶ Бачинська О. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій. *Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т.* Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. Т. II. С. 355–360.; Задунайський В. Вимір застосування козацького бойового і воєнного мистецтва українськими збройними формуваннями в 1917–1920-х рр.: окремі аспекти. Мат. міжнар. наук.-інформ. круглого столу «“Козацький фактор” у сучасній російсько-українській війні й досвід XX ст.». 10 червня 2022 р. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2023. С. 14.

⁷ Бачинська О. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій... С. 361.

⁸ Нариси історії української революції... С. 283–285; Пиріг Р. Українська гетьманська держава... С. 141–144.

мо до безпосереднього аналізу відповідності цієї ініціативи військово-демократичним підвалинам козацької верстви напередодні революційних зрушень і тогочасним пріоритетам ККВ і ВК.

Спочатку коротко окреслимо зміст чотирьох ключових статей Закону Ради Міністрів Української Держави про відновлення українського козацтва (далі – Закон УД) від 16 жовтня 1918 р., що ілюструють бачення гетьманським оточенням ролі та місця козацтва в тогочасних процесах:

1. Ст. 1. Гетьман є очільником козацтва.

2. Ст. 9: Кошових отаманів (рівень губернії) призначає Гетьман;

3. Ст. 10: Вищим керівним органом є Велика козака рада (далі – ВКР), що складається з: 1) президію у кількості 11 осіб (їх призначає Гетьман), 2) 12 додаткових членів (обирає президія, а затверджує Гетьман), 3) 9 членів (обираються по кошах, ухвалюються ВКР, а затверджуються Гетьманом), 4) почесних членів (обирає ВКР, а ухвалює Гетьман).

4. Ст. 12: місцеві козацькі ради проводяться лише за дозволом інстанції вищого рівня (сотенні ради з дозволу полкового отамана; полкові – кошового отамана; кошові – ВКР). До того ж, члени сотенних рад (4 особи обирає сотня; 5-й – сотенний отаман) затверджуються кошовим отаманом, а члени полкових (4 виборні особи та полковий отаман) і кошових (4 виборні особи й кошовий отаман) рад – президією ВКР⁹.

І перше, що впадає в око, – це той факт, що гетьмана козаки не вибирали, але він є їх очільником. Більше того, саме він, а не козацьке товариство, визначає принципи існування та керування відповідним утворенням. Показовим є й те, що вищим керівним органом стає досить складна й багаторівнева структура – ВКР, яка фіксує повне домінування інтересів гетьмана (призначає її президію, за допомогою якої формує й затверджує інший склад ВКР). Щодо впливу козацького загалу, то він обмежується вибором лише 9 членів із 32, але їх теж схвалює ВКР і затверджує гетьман. Обмеження демократичних підвалин козащини фіксує й вимога щодо проведення козацьких рад на місцях лише з дозволу вищого керівництва, яке ще й затверджує виборних членів місцевих правлень (рад). Нарешті зазначимо й той факт, що кожного кошового отамана призначав особисто гетьман.

Отже, за Законом УД козацьке середовище мало бути суттєво обмеженим у можливостях самоврядування через виключення основних засад традиційної для козацького стану широкої військової демократії. І це робило з нього інструмент для зміцнення гетьманського режиму, бо завдяки використанню козацької тематики планувалося залучити частину суспільства (передовсім тих, хто мав козацьке коріння) до складу повністю контрольованої структури. Не дарма ж у Ст. 11 наголошувалося на потребі забезпечення козаками підтримки чинного державного ладу¹⁰.

Далі пропонуємо порівняння цих норм із аналогами дореволюційної військово-привілейованої козацької верстви, окресленими в «Запровадженні цивільного управління козаків» 1903 / 1912 р. (проаналізоване в нашій попередній публікації)¹¹. Тоді попри суттєві обмеження військової демократії (на рівнях цілого війська та його відділів / округ були відсутні можливості вибору козаками своїх очільників), усе ж збереглися традиційні основи самоврядування козацьких громад на місцях¹². Так, у станицях (деякі нараховували десятки тисяч мешканців) і хуторах козаки на зборах обирали всі органи свого самоврядування. При цьому, самі збори й відповідні органи влади діяли без санкції вищого керівництва, на відміну від Закону УД.

Зазначимо ще одну ключову відмінність дореволюційного аналогу – визначення пріоритетності воєнізованого змісту козацької верстви. І цей факт не заперечує коротка згадка у Ст. 3 Закону УД про те, що козацькі громади творять військову організацію¹³. Жодного пояснення її військового змісту не представлено. Тому не дивно, що навіть «патрони» цієї ініціативи вели мову про військово значення козацтва лише в контексті віддаленої перспективи¹⁴. Такий підхід був антитезою саме військовій націленості дореволюційного козацтва. Не дарма ж функції забезпечення військового обліку, бойового навчання та матеріального забезпечення козаків до несення служби покладалися на всі рівні козацької адміністрації, зокрема, органи місцевого самоврядування¹⁵.

Отже, мають місце принципові відмінності ключових рис козацького стану УД від аналогів дореволюційної військово-привілейованої козацької верстви.

⁹ Українська Держава (квітень–грудень 1918 р.). Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч. / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ: Темпора, 2015. Т. 2. С. 57–59.

¹⁰ Там само. С. 58.

¹¹ Задунайський В. «Запровадження цивільного управління козаків»... С. 143–148.

¹² Там само. С. 144.

¹³ Українська Держава (квітень–грудень 1918 р.)... С. 57.

¹⁴ Нариси історії української революції... С. 285.

¹⁵ Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків... С. 43, 51.

Та ще більше відмінностей було виявлено в порівнянні з розвитком козацтва за революційних часів. Так, упродовж 1917–1918 рр. кубанські козаки пройшли шлях від вузько-станового статусу – до домінуючої частини суспільства, яка очолила процес творення повноцінної держави республіканського типу.

Спочатку вони запровадили військово-демократичний характер формування влади на всіх рівнях свого територіально-адміністративного поділу (взяли під контроль відділи – різновид округ, більших від тогочасного повіту, а також ціле ККВ), а в квітні 1917 р. обрали Кубанську військову раду, при якій почав діяти Тимчасовий Кубанський військовий уряд¹⁶. Наголосимо, що чорноморці / кубанці були позбавленні царатом таких прав від початку творення Чорноморського козацтва. І це стало разючою антитезою традиціям Запорозької Січі, представники якої сформували нове військо в 1787 р.¹⁷ Тож революція дозволила кубанським козакам відновити військово-демократичні традиції предків з урахуванням викликів часу.

Свідченням подальшого розвитку Кубанського козацтва стало ініціювання його лідерами творення повноцінної держави в межах Кубанської області (далі – КО) – територія розташовування ККВ (більшість сучасного Краснодарського краю РФ). Це було викликом часу через поглиблення революційних процесів та залучення до них усього населення. Тож козацький провід на чолі з Миколою Рябоволом розпочав трансформацію новостворених структур у державу, залучивши й представників решти населення регіону. Тому наприкінці вересня 1917 р. було прийнято Конституцію, за якою КО перетворено в республіку. Тоді ж за участі не тільки козаків (становили на 1910 р. лише 41% населення КО), але й горців і корінних селян відбулася трансформація Військової Ради в Кубанську Крайову Раду (постійно діяла Законодавча Рада на чолі з М. Рябоволом), а також уперше в історії ККВ обрано Військового Отамана О. Фелімонова (мав статус президента парламентсько-президентської республіки) та уряд на чолі з Л. Бичем¹⁸. У цих діях чітко виявилися військово-демократичні пріоритети ККВ.

Окремо акцентуємо на тому, що саме козаки від початку творення держави стали основою її Збройних Сил. Попри кризові обставини вони заклали підвалини урядового загалу, що вів важку боротьбу з більшовицькими військами взимку 1917–1918 рр.¹⁹ У силу трагічних обставин ворог захопив територію новоствореної держави, але невдовзі козаки почали масово повставати проти більшовицького режиму. Особливо вдало діяв багатотисячний загін під проводом Андрія Шкуро, виявивши високу боєздатність і воєнну майстерність²⁰.

Отже, ККВ упродовж 1917–1918 рр. пройшло шлях від вузько-станового статусу до повної військово-політичної сили, яка очолила процес творення республіки й домінувала в ній, зокрема у військовій царині. Тож у порівнянні з такими досягненнями кубанських козаків ініціатива УД суттєво поступається їх революційному досвіду й суперечить військово-демократичним цінностям.

Далі порівняємо пріоритети творення козацького стану в УД з досвідом ВК упродовж революційних зрушень 1917–1918 рр. Під час такого огляду відбудеться ширший аналіз «козацької» ініціативи оточення Павла Скоропадського в контексті відповідності революційним реаліям в Україні. Одразу наголосимо на тому, що саме вільно-козацький рух розпочав комплексне використання української козацької тематики, зокрема принципу демократичного волевиявлення. І це відповідало не тільки історичним традиціям, але й духу революційної доби.

Яскравим свідченням таких пріоритетів є вибори делегатами всеукраїнського з'їзду ВК (проходив 3–6 жовтня 1917 р. в Чигирині) власного проводу, зокрема Наказного отамана та членів Генеральної Козацької Ради²¹. Підкреслимо, що відбулися відкриті вибори, а не призначення, як це фіксує Закон УД. До речі, очільником ВК обрали командувача I Українського корпусу генерала П. Скоропадського (попри те, що він був відсутній). На думку В. Верстюка, цей та інші факти хоча й не заперечують демократичні підвалини руху, але свідчать про певні маніпуляції секретаря з'їзду І. Полтавця-Острияниці (майбутньої «правої руки» Гетьмана) та кількох регіональних лідерів ВК²².

¹⁶ Авраменко А., Фролов Б., Чумаченко В. Козацьке військо на Кубані... С. 409.

¹⁷ Там само. С. 364–365; Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Пер. з рос. І. Сварник. Львів: Світ, 1990. Т. 1. С. 120–121.

¹⁸ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність... С. 22–25.

¹⁹ Там само. С. 29–32.

²⁰ Задунайський В. Військові хитрощі кубанських козаків під час антибільшовицького повстання у Баталпашинському відділі влітку 1918 р. за спогадами А. Шкуро. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ, 2019. Вип. 32. С. 123–132.

²¹ Верстюк В. «Вільне козацтво» в Українській революції... С. 441–442.

²² Там само. С. 442–445.

Окремо зупинимося на військових пріоритетах діяльності осередків ВК. Прикладом є Звенигородський кіш, який став одним із провідних центрів цього руху. Навіть його назва свідчила про це, бо тоді закріпилося правило, згідно з яким статус «кошу» могли мати не повітові, а губернські структури ВК. Самодостатність осередку виявилася і в посиленні військової націленості та контролю за територією повіту, де на початку жовтня 1917 р. запроваджено постійну бойову підготовку козаків, контроль за зброєю (її дозволено мати лише козакам) і правопорядком²³. Мали місце й інші кроки, що посилили військову націленість цього формування. Тож саме звенигородські загони ВК під проводом Ю. Тютюнника виявили високу боєздатність та стабільність під час відсічі більшовицької агресії взимку 1917–1918 рр.²⁴ Тому не дивно, що цей потенціал спробувала використати Центральна Рада, прийнявши 5 (18) січня 1918 р. Ухвалу про організацію Реєстрового ВК²⁵. Ішлося про об'єднання під контролем Військового Міністерства бойових структур через поєднання мобілізації на основі територіального поділу (сотня–полк–кіш; коші затверджує Військовий Міністр) з державним фінансуванням. Повною мірою реалізувати цей план не вдалося, але пріоритети було засвідчено.

Наголосимо, що попри формальний розпуск ВК на початку квітня 1918 р., місцеві структури й надалі діяли²⁶. Більше того, вони зберігали самодіяльність та боєздатність, що виявилось під час антигетьманського повстання влітку того ж року. До речі, одним із провідних осередків повстання став саме Звенигородський кіш²⁷. Тож, вільно-козацький рух у своїй основі чітко виявив пріоритети в революційних подіях 1918 р., відстоюючи соціально-економічні та суспільно-політичні інтереси більшості українського селянства, яким суперечили дії проводу УД.

За таких обставин гетьман вирішив розпустити місцеві осередки ВК та водночас спробував вплинути на частину його членів, закликаючи утриматися від збройної боротьби. Саме про це свідчить цитата П. Скоропадського з листа-наказу до Військового Міністра О. Рогози 2 червня 1918 р.: «Я щиро вірив і вірю, що дорогі моему серцю козаки не будуть зрадниками своєї вітчизни і що дух козацький не вмере в їхнім козацьким тілі»²⁸. У листі також ішлося про підготовку ініціативи з відновлення козацтва, що можна трактувати і як певне сподівання повернути на свій бік частину вільних козаків.

Та ці сподівання виявилися марними, і тоді провід УД розпочав репресії навіть проти тих активістів ВК, які не брали участі в збройній боротьбі²⁹. Такий крок формально значив остаточний розрив Гетьмана (як колишнього Наказного отамана ВК) з неконтрольованим і ворожим йому середовищем. За таких обставин «козацька» ініціатива гетьманського оточення набула додаткової актуальності, бо передбачала створити не просто контролювану структуру, але й протиставити її повсталім вільним козакам. І про це свідчили заходи щодо розробки окремого закону впродовж серпня 1918 р.³⁰

Складна ситуація завадила тоді реалізувати цей намір, але він не зник з планів Гетьманату. І на це впливали не тільки внутрішньо-політичні та соціально-економічні негаразди, але й перспектива втрати опори на німецькі та австро-угорські війська за підсумком їх поразки в Першій світовій війні. Тож уповні закономірною стала поява саме 16 жовтня 1918 р. Закону УД (його зміст було проаналізовано раніше). У цьому ж контексті варто розглядати й «Наказ Гетьмана П. Скоропадського по Українському козацькому війську» від 6 листопада 1918 р.³¹ Тоді було призначено 8 членів президії ВКР, 8 кошових отаманів та окреслено напрямки розвитку організаційної структури. Іншими словами, попри гучну назву, ні про яке військо не йшлося, бо треба було сформувати спочатку середовище прихильних режиму козаків. Про це свідчить пункт 8 наказу, в якому керівники всіх рівнів мали бути готовими до підготовки «свідомого елемента для організації козачих громад»³². Тож гетьманське оточення й надалі не полишало надії використати козацьку тематику для зміцнення своєї влади, але при цьому визнало відсутність підтримки серед тих, кого планувало покозачити.

Отже, гетьман П. Скоропадський та його однодумці намагалися створити не самодостатнє козацьке утворення, а повністю керовану структуру. Саме тому в ній було обмежено основи козацької демократії та запроваджено повне домінування гетьмана, якого самі

²³ Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків... С. 138–139.

²⁴ Лободаєв В., Савченко В. Діяльність загонів Вільного козацтва...

²⁵ Ухвала про організацію Реєстрового вільного козацтва 15 (28) січня 1918 р. *КОНСТИТУАНТА*. URL: https://constituanta.blogspot.com/2012/10/1918_12.html.

²⁶ Верстюк В. «Вільне козацтво» в Українській революції... С. 459.

²⁷ Лободаєв В. Участь Вільного козацтва в селянському повстанському русі... С. 71.

²⁸ Українська Держава (квітень–грудень 1918 р.)... С. 48–49.

²⁹ Лободаєв В. Участь Вільного козацтва в селянському повстанському русі... С. 76–77.

³⁰ Пиріг Р. Українська гетьманська держава... С. 141.

³¹ Українська Держава (квітень–грудень 1918 р.)... С. 63–64.

³² Там само. С. 64.

козаки навіть не обирали. Такі пріоритети суперечили не тільки революційним вимогам часу, зокрема досвіду трансформації ККВ та розбудови ВК, але навіть окремим положенням дореволюційного козацького самоврядування. Не було приділено належної уваги й творенню військових основ козацької спільноти. Та ще більш разючими виявилися соціальні й політичні протиріччя між гетьманським режимом і більшістю ВК, яка долучилася до збройного повстання проти УД. За таких обставин «козацька» ініціатива гетьманського оточення ще й стала антитезою вільно-козацькому руху – революційному витвору українського села.

Отже, заходи гетьманського оточення з відродження козацтва, що тривали впродовж усього часу існування УД, свідчили про намагання за допомогою козацької тематики додатково зміцнити авторитарний режим гетьмана П. Скоропадського, а не сприяти відродженню козацтва з урахуванням як історичної спадщини, так і актуальних вимог революційної доби.

References

- Avramenko, A., Frolov, B. & Chumachenko, V. (2007). *Kozatske viisko na Kubani* [Cossack army on the Kuban]. Kyiv, Ukraine.
- Bachynska, O. (2007). *Kozatstvo v systemakh Rosiiskoi i Turetskoi imperii* [Cossacks in the systems of Russian and Turkish empires]. Kyiv, Ukraine.
- Lobodaiev, V. & Savchenko, V. (2008). *Dialnist zahoniv Vilnoho kozatstva (liutyi–kviten 1918 r.)* [Activities of the units of Free Cossacks (February–April 1918)]. *Voienna istoriia – Military history*, 1.
- Lobodaiev, V. (2011). *Uchast Vilnoho kozatstva v selianskomu povstanskomu rusi (traven–serpen 1918 r.)* [The participation of Free Cossacks in the peasant uprising (May–August 1918)]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu – Bulletin of the Prykarpattia university*, 20, P. 70–78.
- Malukalo, A. (2003). *Kubanskoe kazache voisko v 1860–1914 hh.: orhanyzatsiia, systema upravleniia y funktsionirovaniia, sotsialno-ekonomycheskyi status* [Kuban Cossack army in 1860–1914: organization, system of management and functioning, socio-economic status]. Krasnodar, Russia.
- Papakin, H. (2003). *Pavlo Skoropadskyy: patriot, derzhavotvorets, liudyna. Istoryko-arkhivni narysy* [Pavlo Skoropadskyy: patriot, state builder, human being. Historical and archival essays]. Kyiv, Ukraine.
- Pyrih, R. (2011). *Ukrainska hetmanska derzhava 1918 r. Istorychni narysy* [The Ukrainian hetman state in 1918. Historical essays]. Kyiv, Ukraine.
- Reient, O. (2003). *Pavlo Skoropadskyy* [Pavlo Skoropadskyy]. Kyiv, Ukraine.
- Shumylo, V. (2024). *Mitropolit Antonij (Hrapovickij) i idea gosudarstvennosti Ukrainy v period pravleniia getmana Pavla Skoropadskogo* [Metropolitan Anthony (Khrapovitsky) and the idea of statehood of Ukraine during the reign of Hetman Pavlo Skoropadsky]. *Rocznik Teologiczny*, 65 (3), S. 543–568.
- Smolii, V. (Ed.). (2011). *Narysy istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.* [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. Kyiv, Ukraine.
- Soldatenko, V. (2008). *Prykhid P. Skoropadskoho do vlady: mekhanizm derzhavnogo perevorotu ta vyznachalni chynnyky zakriplennia rezhymu* [The coming of P. Skoropadskyy to power: the mechanism of the coup d'état and the determining factors of the consolidation of the regime]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 5–19.
- Turchenko F. H. P. *Skoropadskyy i M. Mikhnovskyy 1918 r.: dvi modeli derzhavnogo budivnytstva* [P. Skoropadskyy and M. Mikhnovskyy 1918: two models of state construction.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 48–59.
- Verstiuk, V. (2007). «Vilne kozatstvo» v Ukrainskii revoliutsii 1917–1921 rr. [«Free Cossacks» in the Ukrainian Revolution of 1917–1921]. Kyiv, Ukraine.
- Zadunaiskyi, D. (2023). *Vykorystannia viiskovykh tradytsii ukrainskoho kozatstva za chasiv hetmana Pavla Skoropadskoho* [The use of military traditions of the Ukrainian Cossacks during the time of hetman Pavlo Skoropadskyy]. Lviv, Ukraine.
- Zadunaiskyi, V. (2003). *Vidrodzhennia ukrainskoi kozatskoi spadshchyny Vilnym Kozatstvom: analiz-spivstavlennia z istorychnymy ta tohochasnymy kozatskymy formuvanniamy* [Revival of the Ukrainian Cossack heritage by Free Cossacks: analysis-comparison with historical and contemporary Cossack formations]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho DPU im. V. Hnatiuka – Scientific notes of the Ternopil V. Hnatiuk DPU*, 3, P. 107–110. Ternopil, Ukraine.
- Zadunaiskyi, V. (2006). *Boiove mystetstvo ta viiskova spadshchyna ukrainskykh kozakiv v kintsi XIX – na poch. XXI st.* [Martial art and military heritage of Ukrainian Cossacks in the late 19th – the early 21st c.]. Donetsk, Ukraine.
- Zadunaiskyi, V. (2013). «Zaprovadzhennia tsyvilnoho upravlinnia kozakiv» (1903/1912) – vazhlyve dzherelo z istorii kozatskoi verstvy poch. XX st. [«Introduction of civil administration of the Cossacks» (1903/1912) is an important source on the history of the Cossack class of the beginning of the 20th c.]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: zbirka naukovykh prats – New researches of the monuments of the Cossack era in Ukraine: a collection of scientific works*, 22, II, P. 143–148. Kyiv–Nikopol, Ukraine.
- Zadunaiskyi, V. (2019). *Viiskovi khytroshchi kubanskykh kozakiv pid chas antybilshovytskoho povstannia u Batalpashynskom viddili vlitku 1918 r. za spohadamy A. Shkuro* [Military tricks of Kuban Cossacks during the anti-Bolshevik uprising in the Batalpashinsky division in the summer of 1918 according to the memoirs of A. Shkuro]. *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military-scientific bulletin*, 32, P. 121–134.

Zadunaiskyi, V. (2023). Vymir zastosuvannia kozatskoho boiovoho i voiennoho mystetstva ukrainsky-my zbroinymu formuvanniamy v 1917–1920-kh rr.: okremi aspekty [The extent of the use of Cossack martial and military art by the Ukrainian armed forces in 1917–1920s: separate aspects]. Lviv, Ukraine.

Задунайський Вадим Васильович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії гуманітарного факультету Українського католицького університету (вул. Козельницька 2-а, м. Львів, 79026, Україна).

Zadunaiskyi Vadym – doctor of historical sciences, professor, professor of the history department of the Faculty of Humanities of the Ukrainian Catholic University (2-a Kozelnytska St., Lviv, 79026, Ukraine).

E-mail: zadunajski@ukr.net

RESTORATION OF COSSACKS IN THE UKRAINIAN STATE OF HETMAN PAVLO SKOROPADSKYI: FORM, CONTENT AND CHALLENGES OF THE REVOLUTIONARY ERA

In 1918, the Ukrainian State of hetman Pavlo Skoropadskyi was created, in which the revival of the Cossack class began. **The purpose** of the article is to compare the content of this initiative with the pre-revolutionary status of Cossacks and the military-political experience of Kuban Cossacks and Free Cossacks in 1917–1918. **The main research methods** are problem-chronological and comparative. **The scientific novelty** is determined by a comprehensive analysis of the inconsistency of the «Cossack» initiative of the Ukrainian State with the traditions of Cossack self-government and the revolutionary experience of Kuban Cossacks and Free Cossacks. **Conclusions.** In the course of the research, the main measures of hetman Pavlo Skoropadskyi's entourage regarding the revival of Cossacks were analyzed, in particular the Law of the Ukrainian State and hetman's Universal of October 16, 1918. It has been proven that these actions indicated an attempt to form a fully managed Cossack structure, in which self-government at all levels of the organization was significantly limited. Such priorities contradicted Ukrainian Cossack traditions and requirements of the revolutionary era. Particularly noticeable were the advantages of the Kuban Cossacks (its basis was Ukrainian Cossacks), which in 1917–1918, on the basis of a democratic will, created a separate state and its own army. The initiative of the leadership of the Ukrainian State was inferior to Free Cossacks in the principles of democracy and military organization. Free Cossacks took an active part in the uprising against hetman Pavlo Skoropadskyi in the summer of 1918, and therefore their cells were liquidated. Instead of them, the authorities tried to create a controlled Cossack organization in order to use it to strengthen the authoritarian regime of hetman P. Skoropadskyi. Such priorities contradicted the revolutionary sentiments of the majority of Ukrainians.

Key words: Ukrainian State, hetman Pavlo Skoropadskyi, Cossacks, revival, Kuban Cossacks, Free Cossacks, 1918.

Дата подання: 18 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 4 квітня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Задунайський, В. Відновлення козацтва в Українській Державі гетьмана Павла Скоропадського: форма, зміст і виклики революційної доби. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 92–98. DOI: 10.58407/litopis.240210.

Цитування за стандартом APA

Zadunaiskyi, V. (2024). Vidnovlennia kozatstva v Ukrainskii Derzhavi Hetmana Pavla Skoropadskoho: forma, zmist i vyklyky revoliutsiinoi doby [Restoration of Cossacks in the Ukrainian State of hetman Pavlo Skoropadskyi: form, content and challenges of the revolutionary era]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 92–98. DOI: 10.58407/litopis.240210.

Тамара Демченко, Світлана Іваницька

**«ДЛЯ МЕНЕ НАШ “НАЦІОНАЛІЗМ” –
ТО ВЛАСНЕ ВИЩА ПОНАДПАРТІЙНІСТЬ...»:
ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ ЯК ЧЛЕН ОУН**

DOI: 10.58407/litopis.240211

© Т. Демченко, С. Іваницька, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9308-6170>, <https://orcid.org/0000-0003-1677-1013>

Мета статті – проаналізувати життєвий шлях і світогляд історика, публіциста, громадсько-політичного діяча, уродженця Чернігово-Сіверщини Євгена Онацького (1894–1979) у контексті еволюції від соціалістичних і федералістичних ідей до інтегрального націоналізму, висвітлити його участь в Організації українських націоналістів, охарактеризувати спілкування з Є. Коновальцем і О. Ольжичем, показати, що в досвіді італійського фашизму привертало його увагу, чому ці спостереження є значущими в сучасну добу. Запропонована робота **базується на методах** «нової біографічної історії», що означає вивчення особистості в системі соціокультурних комунікацій, і «нової інтелектуальної історії», що передбачає студіювання історичного нарративу та репрезентації / трансляції авторського тексту читацькій аудиторії. **Новизна роботи:** уперше в науковій літературі комплексно проаналізовано процес залучення «римського українця» до ОУН і його співробітництво в пресових виданнях ОУН, подано міркування Онацького про зародження й зміст ідеології тоталітарного типу та повчальність цього досвіду для молодшої течії української еміграції. Авторки **доходять висновків**, що Є. Онацький залишив потужний слід в українській мемуаристиці, журналістиці, ідеології, а також у сферах практичної діяльності, як дипломатія, викладацька робота, підготовка словників, енциклопедій, керівництво багатьма українськими інституціями в Італії й Аргентині. Громадський темперамент і комунікаційні здібності Є. Онацького, перо журналіста і розум аналітика виявилися затребуваними в царині діяльності нової політичної сили міжвоєнного періоду – Організації українських націоналістів.

Ключові слова: Євген Онацький, Євген Коновалець, Олег Ольжич, Організація українських націоналістів, «Розбудова нації», інтегральний націоналізм, італійський фашизм.

Історія наша циклічна й незрідка повторюється в якихось своїх визначальних проявах. Важко не думати про те, якою може бути реакція покоління сучасної української молоді на втрату Батьківщини, бо чужа держава брутально, агресивно, мілітарною силою змусила їх виїхати за кордон, перервати навчання, залишити тепло домашньої оселі, рідних, друзів і кардинально змінити своє життя. Вони зберігають у своїх телефонах телеграм-канали, де червоним палає карта повітряних тривог і лунають сирени, відстежують новини зі своїх великих / малих міст і містечок, пам'ятають кожний будинок, куди або поряд із яким прилетіла ворожа ракета. Зберігають світлини мирних часів і розвішують їх на стінах своїх студентських келій у кампусах заокеанських університетів. Добре, якщо в когось лишається можливість повернутися – будь-коли або через роки. А коли ні? Чи може це підштовхнути окремих представників цього покоління до радикалізації думок і намірів, чи з'являться серед них нові Олєги Ольжичі та Олєни Телігі? Там, далеко, на чужині, в Європі чи в Америці, вони гаряче переймаються долею Батьківщини, читають новини, виходять на мітинги, репрезентують національну культуру й зберігають українську мову та ідентичність. Вони інтегруються в західні суспільства та сприймають етичні й політичні цінності тих спільнот, вони вдячні тим людям і новому оточенню за підтримку України. Але що в їхніх душах? Ми достеменно не знаємо і знати не можемо.

У певному сенсі це підсвідомо підштовхує звертатися до історії ОУН щодо діяльності осіб, які були народжені в 1890-ті та 1900-ті рр. і назавжди опинилися в еміграції. Калейдоскоп країн, мов, культур. Чужа земля. І, як здавалося на початках, майже ніяких перспектив на майбутнє. Якою була їхня еволюція? Що відчували емігранти, як сприймали й оцінювали події на своїй далекій, прекрасній, але, здавалося, назавжди втраченій рідній Україні? Одним із таких діячів був Євген Онацький.

Причини, які спонукали авторок звернутися до цієї теми, такі. По-перше, 130-річний ювілей народин Є. Онацького, який є доречним комеморативним приводом нагадати про видатного сина України, привернути увагу до недостатньо вивчених сторінок його біогра-

фії. По-друге, життєвий шлях Онацького як шанс осмислити досвід осіб, хто в 1920-ті рр. відмовився від соціалістичних ідей та федералістичних утопій і перейшов на позиції інтегрального націоналізму. На вивчення заслуговують інтелектуали з молодшої когорти діячів Української революції, які бурхливо відреагували на втрату національної державності, не бажали бути «втраченим поколінням», намагалися знайти свій шлях і хоча б із емігрантської далечини бути корисними своїй Батьківщині. По-третє, це актуальність студіювання проблематики ОУН і біографій її засновників у світлі сучасних процесів трансформації ідеологій в українському суспільстві, потреба осмислити в історичній ретроспективі феномен радикалізації суспільства, суспільний запит на авторитарні методи правління та правий радикалізм. Нарешті, дискусійні питання про те, що в досвіді італійського фашизму відштовхувало й водночас приваблювало Є. Онацького? Як він оцінював відмінності між фашизмом і націонал-соціалізмом? Чому ці міркування донині вагомі й повальні для нас?

Докладний аналіз джерельної бази й історіографічного доробку, де висвітлено різні аспекти життєвого шляху, головні напрямки діяльності та грані таланту Євгена Онацького, подано в монографії Т. Демченко «Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького» (2016)¹. Ще в 1964 р. в Аргентині з'явився друком покажчик його праць², який нині, звичайно, варто доповнити й перевидати. Сам Є. Онацький писав, що створив 52 книжки, із яких 38 було надруковано³.

Можна виділити різні види публікацій, присвячені Є. Онацькому та його життєвій траєкторії: науково-публіцистичні тексти (Ю. Бойко, В. Верига, М. Гаврилюк, Д. Нитченко (Д. Чуб)); наукові статті (Л. Винар, М. Мушинка, С. Білокінь, Т. Демченко, М. Тимошик, С. Єсюнін, Н. Зубець, Н. Черниш, А. Ситор, М. Яцимирська, М. Лещкін); енциклопедичні гасла (П. Одарченко, О. Ясь), праці довідкового характеру (В. Верстюк, Т. Осташко, Г. Стрельський, В. Рог, С. Бутко); публікації джерел (окремо й у додатках до статей чи книжок, в археографічних виданнях і збірниках документів) (Л. Винар, М. Антонович, Т. Демченко, С. Іваницька); сюжети в наукових виданнях, присвячених ОУН, окремим діячам та пресі українських націоналістів (П. Мірчук, О. Зайцев, О. Богуславський). Слід звернути увагу на розміщення в останнє десятиліття праць і окремих статей Є. Онацького на сайтах краєзнавчого та націоналістичного спрямування⁴, шанобливе ставлення до його постаті й доробку сучасними членами ОУН.

Євген Дометійович Онацький (1 (13) січня 1894 – 27 жовтня 1979) народився у м. Глухів (тоді Чернігівської губернії, тепер Сумської обл.) у родині вчителя. Гімназичну освіту завершив у Кам'янці-Подільському, куди батька призначили директором місцевої гімназії. У 1912–1917 рр. юнак навчався на історико-філологічному відділенні університету св. Володимира, брав активну участь в українському студентському русі. На формування особистості цієї помітної постаті національно-визвольного руху доби Української революції 1917–1921 рр., а згодом української політичної еміграції, очевидно, справила вплив та обставина, що він народився на північному сході Лівобережної України, у Чернігово-Сіверщині, підліткові роки провів на Поділлі, а юність – у Києві. Поняття соборності українських земель для Є. Онацького було не абстракцією, а стійким переконанням, виробленим на основі власного життєвого досвіду. Про це свідчать його численні публікації, зокрема, спогади, листування, публіцистика. Не менш суттєвим фактором, що визначив долю нашого героя, став приклад його батька Дометія Григоровича. На початку січня 1932 р. Є. Онацький зафіксував у щоденнику цікаву біографічну інформацію про нього: «На прохання “Української Енциклопедії” вислав до неї мої біографічні дані. Дописав також короткі дані і про покійного мого батька, що дописував під різними псевдонімами з Глухова, а потім і з Кам'янця, до “Киевских Откликов”, до “Ради” та до педагогічного журналу “Світло”. В цьому останньому писав під псевдонімом “Збір” чи “Збірок”, себто з села Бірок коло Гадяча, коло якого знаходився Хоменківський хутір, що з нього він походить. Це був великий патріот, що, вчителюючи, виховав чимало української молоді, хоч з огляду на тодішні обставини й мусив бути “Нікодимом”. Помер він з голоду в 1921 р. Писав мені про це брат Сашко. Дати народження не пригадую. В перші дні революції видав

¹ Демченко Т. *Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького*. Чернівці: ПП «Освітній центр», 2016. С. 6–16.

² *Бібліографія праць професора Євгена Онацького 1917–1964* / Улож. М. Гаврилюк. Буенос-Айрес: [б. в.], 1964. 59 с.: портр.

³ Онацький Є. *Автобіографія. Український історик*. 1980. № 1–4. С. 175.

⁴ Див., напр.: Онацький Є. *Імперіалізм духа. Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/actually/365-imperializmdukh.html>; Онацький Є. «Дві революції». *Ватра*. URL: <https://www.vatra.cc/yevropa/yevhen-onatskyu-dvi-revolutsiyi.html>; Онацький Є. *Римські відгуки роттердамської трагедії. Записки українського журналіста. Календар-альманах «Відродження» на 1953 р.* Буенос-Айрес. С. 29–38 // *Архів ОУН*. URL: <https://ounuis.info/publications/1353/rymski-vidhuky-rotterdamskoi-trahedii.html>.

він був у Глухові кілька чисел українського часопису, назви якого не пригадую. Я написав був до нього репортаж з Конгресу, що обрав Центральну Раду. Виїжджаючи з Києва в 1919 р. за кордон, я залишив його на моєму місці бібліотекаря в Миському Київському Музеї, де він працював із М. Біляшевським та Д. Щербаківським. Не знаю, коли і як він покинув це службу. Помер в Трипіллі, де його поховано. А мама лежить у Глухові...»⁵.

Можна припустити, що Оनाцький-старший вплинув на сина й у іншому плані: він прищепив любов до книги й читання, чим заклав підвалини для інтелектуального зростання, постійного прагнення до набуття знань у різноманітних галузях гуманітаристики. Проживши 60 років за межами України, Є. Онацький сформувався як видатний український журналіст, учений, перекладач, автор надзвичайно цікавих мемуарів і енциклопедист, бо вершиною його творчого спадку вважається «Українська мала енциклопедія» («УМЕ»), що побачила світ у столиці Аргентини – місті Буенос-Айрес – у 1957–1967 рр. Із 2016 р. вона перевидається в Україні. Упорядник і науковий редактор С. Білокінь чітко схарактеризував «УМЕ»: це – «квінтесенція українського світосприймання й думання», а роботу над подібним проектом, виконану однією людиною, оцінив як подвиг⁶.

Є. Онацький з дружиною виїхали за кордон 14 січня 1919 р. «спеціальним дипломатичним поїздом» делегації УНР на Паризьку мирну конференцію. Через багато років по тому автор передмови до видання останньої книги Є. Онацького, громадський діяч, історик і журналіст Василь Верига так пояснив причину цього відрядження, водночас охарактеризувавши й молодого дипломата: «Коли після протигетьманського повстання Директорія побачила, що легше було усунути Гетьмана, ніж вдержати владу перед большевицькою навалою, яка захоплювала різношерстних повстанців, готових воювати проти панів і поміщиків, але не проти тих, які проголосили гасло “грабуй награбоване”, вже в січні 1919 р. висилала якнайбільше української інтелігенції не на села просвіщати населення, але за кордон на різні “дипломатичні місії”, і то часто таких, які не знали жадної чужої мови. Серед тих молодих кандидатів на дипломатів знайшовся і Євген Онацький з тією тільки різницею, що він мав до того здібності, вроджену інтелігенцію й культуру, скріплену високою освітою, знанням чужих мов та гладкою поведінкою»⁷. «Увесь наш багаж і все наше майно, – згадував Є. Онацький, – складала три невеликі куферки, з котрих один був повний книжками. – Були там вісім томів “Історії України-Руси” М. Грушевського, “Історія Зах[ідної] України” М. Василенка, три томи “Описания Старой Малороссии” О. Лазаревського і чимало інших рідких і цінних книжок з історії української культури, що мали служити мені, як я думав, виїжджаючи з Києва, як журналістові, оборонцеві, пропагандистові української визвольної справи при делегації Української Народної Республіки на мирову Конференцію в Парижі»⁸.

Професор Любомир Винар, який досить добре знав Онацького, писав: «Євген Онацький – клясичний зразок людини енциклопедичного знання, творця нових культурних вартостей, а разом людини – суспільного активіста і політичного діяча, якому ціле життя присвчувала провідна ідея боротьби за самобутність і державність української нації, за визнання її державних атрибутів на міжнародному політичному форумі. Євген Онацький є символом чесності з нацією, якій присвятив усе своє трудолюбиве життя. Належав він до тих, які справи своєї нації ставили вище за свої приватні інтереси, за вигоди спокійного, подружнього життя»⁹.

Щодо осмислення уроків визвольних змагань, то в Онацького цей процес відбувся дуже швидко – уже в 1920 р. він категорично відмовився від завуальованих пропозицій виїхати до радянської України разом із колишніми соратниками по есерівській партії, і взагалі здійснив переоцінку свого ідейного багажу. Здається, усе, що мало стосунок до соціалістичної ідеології, було звідти безжално викинуте. Світоглядні пошуки «першої римської доби» відбилися у праці публіциста «Націоналізм і індивідуалізм» (1933), там Онацький виразними мазками окреслює недоліки індивідуалізму, вважаючи, що він веде до егоїзму в моральному плані, лібералізму й демократії (останні трактувалися як ворожі ідеології націоналізму) – у політиці, а все разом до анархії – «руйнування всякого державного зв'язку». Але, оскільки колективізм / соціалізм ще гірші, то націоналізм бере на себе функцію третьої сили, проповідуючи в моралі ідеали «жертвості і самопосягати», а в

⁵ Онацький Є. У Вічному місті: Записки українського журналіста. Торонто: Новий шлях, 1981. Т. 2: Роки 1931–1932. С. 257.

⁶ Білокінь С. Переднє слово. Онацький Є. *Українська мала енциклопедія: У 4-х т. Вид. 2-ге, уточнене.* Київ: Університетське вид-во «Пульсари», 2016. Т. 1. С. VII, IX.

⁷ Верига В. Професор Євген Онацький. *Онацький Є. У Вічному місті: Записки українського журналіста.* Торонто: Новий Шлях, 1981. Т. II: Роки 1931–1932. С. III.

⁸ Онацький Є. По похилій площі: Записки журналіста і дипломата. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1964. Ч. 1. С. 5.

⁹ Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією: 1894–1979 рр. Нью-Йорк–Мюнхен–Торонто: УІТ, 1981. С. 11.

політиці приводячи до «справжньої організації». Слід зазначити постійний та негасимий інтерес героя до проблем рідної України. «То був його вічний біль і невилгойна рана»¹⁰.

У 1927–1943 рр. Онацький – голова Української громади в Римі, автор «Діла», «Нового часу», «Свободи», «Літературно-наукового вістника» та інших видань. Є. Онацький розпочинає активне листове спілкування з головою Проводу українських націоналістів – полковником Є. Коновальцем, і вже наприкінці 1929–1930 рр. стає членом ОУН, а незабаром і представником ОУН в Італії. З 1930 р. Онацький (псевдоніми «Дометенко», «Винар», «Італ», «Тарас») стає постійним співробітником націоналістичного журналу «Розбудова нації», який видавався у Празі Миколою Сціборським і Володимиром Мартинцем. Але погляди Онацького не вирізнялися особливим радикалізмом. Значно пізніше, у середині 1950-х рр., він так визначив сутність своїх переконань: «Український націоналізм, що поклав у підвалини своєї ідеології національний солідаризм, фактично спирається на дуже давню – і чисто українську – традицію й ідею солідарності роду – людей спільного походження, які заступили давній кровний зв'язок чисто духовим і ідейним зв'язком пов'язання між собою, як у Шевченка всіх “мертвих, живих і ненароджених”, українців, що визнають себе приналежними до однієї, всім спільної, соборної української нації»¹¹. Один із перших біографів Онацького Л. Винар влучно охарактеризував процес його ідеологічної еволюції: «Був здібним політиком, людиною високої товариської культури, і це сприяло зв'язкам Онацького з чужинецькими політичними діячами ... Приступлення молодого, здібного політика до ОУН треба уважати закономірним явищем. По довголітніх світоглядових шуканнях Є. Онацький себе “віднайшов” і прийняв ідеологію українського націоналізму ... Євген Онацький був глибоко моральною людиною і разом політиком-реалістом, який усю свою діяльність розглядав під кутом інтересів і добра української нації. У його розумінні націоналізм – “це власне вища понадпартійність, а ніяк не нова партія, що служить партикулярним інтересам і кар'єрам” (У вічному місті, стор. 118)»¹².

Львівський дослідник О. Зайцев так визначив фактори, що зумовили оформлення націоналістичної ідеології та організації: «“Поворот праворуч” частини українського національно-визвольного руху можна пояснити низкою причин: розчаруванням у демократичних традиціях старшого покоління, яке прогало війну за незалежність; незадоволенням західними демократіями, що санкціонували поділ України між сусідами; еволюцією Польської держави від парламентарної демократії до “санаційної” диктатури; асиміляційним тиском Варшави; наступом (і прикладом) польського націоналізму: зростанням інтегрального націоналізму й тоталітаризму в Європі; державним терором у СРСР і репресивною політикою польської влади, які спонукали насильству протиставити насильство»¹³. Натомість Я. Грицак зосередив увагу на такому потужному чиннику «посилення тоталітарних течій» у житті західних українців «лівого (КПЗУ), а потім й правого (ОУН) напрямів», як радянська Україна. На його думку, «сталінські антиукраїнські репресії несли основну відповідальність за карколомний успіх українського націоналізму» і дали: «Вістря своєї боротьби ОУН спрямовувала проти місцевих режимів і проти власних “угодовців”, але головним своїм ворогом вона завжди вважала комуністичну Москву»¹⁴. Цей висновок багато чого пояснює у випадку прилучення до руху наддніпрянця Євгена Онацького. Він тяжко переживав поразку революції, ще більше – втрату Батьківщини, і дуже добре знав, кому завдячує тим, що Україна стала для нього недоступною.

У свою чергу, Провід ОУН (ПУН) був зацікавлений у тому, щоб залучити на свій бік відомих українських інтелектуалів, котрі змушені були шукати прихистку в Європі. Як лідер ОУН, Є. Коновалець провадив активну міжнародну політику, намагаючись знайти союзників у її боротьбі¹⁵. Із щоденникових записів Є. Бачини-Бачинського видно, що в серпні 1929 р. Є. Коновалець цікавився думкою останнього про Є. Онацького¹⁶. А перша стаття римського українця в друкованому органі ПУН «Розбудова нації» з'явилася вже в третьому числі місячника й стосувалася вкрай актуальної проблеми: «Листи з Італії. Дещо про фашизм»¹⁷.

¹⁰ Демченко Т. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького. С. 66.

¹¹ Онацький Є. Завзяття чи спокуса самовиправдання: Нариси з суспільного життя. Париж, 1956. С. 179.

¹² Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією: 1894–1979 рр. С. 14.

¹³ Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті рр.): Нариси інтелектуальної історії. Київ: Критика, 2013. С. 248.

¹⁴ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. С. 206–207.

¹⁵ Зайцев О. Коновалець Євген Михайлович. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Коновалець, Євген Михайлович>.

¹⁶ Бачина-Бачинський Є. Щоденник із Женев. Життя і смерть полковника Коновальця: Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. Львів: Червона калина, 1993. С. 129.

¹⁷ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Львів: Українське видавництво, 2003. Т. 1: 1920–1939. С. 80.

Є. Онацький став членом ОУН у тому ж році, що підтверджується листом Є. Коновальця до В. Мартинця від 10 липня 1930 р., в якому лідер ОУН повідомляє, що доручив М. Сціборському надіслати Євгену Дометійовичу заяву для вступу до організації¹⁸. Звичайно, не йшлося про те, щоб він виступав у ролі бойовика, виконував якісь завдання, пов'язані з терористичними акціями. Лідерам руху важило його журналістське перо, приваблювали зв'язки в Римі, можливість заснувати осередок у цій європейській столиці, яка привернула їхню увагу диктатурою Б. Муссоліні. Дослідники історії українського націоналізму зазначили, що в 1930 р. «Є. Коновалець через відомого українського громадського діяча і дипломата Є. Онацького, який тоді мешкав у Римі, замислив створити у цьому місті відділ ОУН та зацікавити українським питанням урядові кола Італії, розглядаючи такий напрям дії, як альтернативу німецькій орієнтації»¹⁹.

З-поміж сюжетів про особисте спілкування з видатними діячами ОУН довоєнної доби варто виокремити два: контакти з Євгеном Коновальцем (1891–1938) – головою Проводу українських націоналістів, та одним із її відомих і визнаних діячів і талановитим поетом й ученим Олегом Ольжичем (Кандибою; 1907–1944). Між двома майже ровесниками Євгенами, попри різницю в місці народження (один типовий наддніпрянець, інший – галичанин), різних талантах і вподобаннях існували взаєморозуміння й обопільна симпатія. Після особистого спілкування з Є. Онацьким його тезка написав до В. Мартинця: «Скажу Вам тільки коротко, що п. О[нацький] зробив на мене дуже гарне враження. Це людина ще не здеморалізована, з досить великим, на мою думку, журналістичним хистом. Там в нього наклеюються деякі справи, які можуть мати навіть великий вплив на дальший розвій діяльності ОУН, розуміється, треба мати терпеливість»²⁰. Є. Онацький теж високо цінував особистість першого провідника ОУН і його роль в українському визвольному русі. Заслугою Є. Онацького можна вважати те, що своїм циклом статей із нагоди 20-річчя загибелі Є. Коновальця (надруковані в газетах «Українське слово», Париж та «Свобода», Джерсі-Сіті, США у 1958 р.) він привернув увагу української діаспори до конкретних обставин загибелі вождя й спричинив палку дискусію²¹. Природно, що справжнього прізвиська вбивці він не знав, але, проаналізувавши відомі факти, правильно «вираховував», хто з контактів полковника Коновальця вчинив замах. Це був Валюх – П. Судоплатов. Тільки через 25 років, уже по смерті Є. Онацького, праця останнього та статті інших авторів під назвою, яку серії дав сам ініціатор журналістського розслідування, вийшли окремою книжкою, а ще через 10 років з ними міг познайомитися й український читач²². Хоча в діаспорі мало хто сумнівався в причетності до замаху радянської розвідки. Так, А. Жуковський у 55-ту річницю смерті Є. Коновальця писав, що він та С. Петлюра «загинули з наказу того самого ворога-окупанта»²³. Тільки з появою мемуарів П. Судоплатова питання щодо організаторів та виконавців замаху лідера ОУН прояснилося. А. Кентій однозначно вважав останнього людиною, що привела в дію пекельну машину в Роттердамі²⁴.

Зі ще однією яскравою особистістю з керівництва ОУН життєві шляхи Є. Онацького, імовірно, перетнулися після заснування в 1937 р. Культурної референтури Проводу ОУН, яку очолив Олег Ольжич. Євгена Дометійовича було запрошено до співпраці²⁵. Вицезгдане листування дає уявлення про її характер. Зміст торкався насамперед видавничих справ, причому Ольжич добивався поліпшення наукового апарату статті свого кореспондента²⁶.

Публікатор листів М. Антонович визнав правоту редактора, з'ясувавши особливості наукової методики Є. Онацького: він «був дуже ощадний, друкував свої праці на тонкому папері без маргінесу і в рядок, а з уваги на додаткові поправки, його машинопис було

¹⁸ Коновалець Є., Мартинець В. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...» Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930 (Листування Голови Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця). Київ: Темпора, 2003. С. 182.

¹⁹ Кентій А. Євген Коновалець і початки діяльності ОУН: Передмова. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...»: Невідомі документи організації українських націоналістів. Рік 1930 (листування Голови Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця) / Ред. Ю. Олійник. Київ: Темпора, 2003. С. 24.

²⁰ Коновалець Є., Мартинець В. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...»... С. 165.

²¹ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1983. С. 6; Також див.: Онацький Є. Римські відгуки роттердамської трагедії. Записки українського журналіста. Календар-альманах «Відродження» на 1953 р. Буенос-Айрес. С. 29–38.

²² Онацький Є. Шляхом на Роттердам. 181 с.; Онацький Є. Шляхом на Роттердам. Життя і смерть полковника Коновальця: Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. Львів: Червона калина, 1993. С. 216–291.

²³ Жуковський А. Євген Коновалець – у 55-ту річницю смерті. ОУН: минуле і майбуття. Київ: Фондація ім. О. Ольжича, 1993. С. 36.

²⁴ Кентій А. Євген Коновалець і початки діяльності ОУН... С. 3.

²⁵ Зінкевич О. Олег Ольжич. Шляхи життя, творчості й боротьби. Ольжич. О. Вибрані твори / Упоряд. О. Зінкевич; передм. Є. Сверстюк. Вид. друге. Київ: Смолоскип, 2009. С. 392–393.

²⁶ Листи О. Кандиби до Є. Онацького / Публікація М. Антоновича. Український історик. 1985. № 1–4. С. 144–145.

трудно читати. Д-р Кандиба, який пройшов сувору школу Карлового університету (археологі Нідерле, Стоцький та ін.), звертав увагу на недостатність та недокладність приміток»²⁷. Однак у поштової листівці від 30 жовтня О. Кандиба знову запрошував Є. Онацького до співпраці: «Ваша тема до історичного збірника звучить: Політика світових держав супроти України 1917–20 рр. Це має бути систематичний історичний нарис, а не фрагмент»²⁸. На перший погляд, нічого надзвичайного, пов'язаного зі збройним протистоянням, – буденні клопоти редактора. Героїчний чин для Олега Ольжича наступив трохи пізніше, коли він очолив українське націоналістичне підпілля в Києві, після розгрому його гестапівцями перебрався до Львова, де й був заарештований. Загинув у таборі Заксенгаузен, де довелося поневірятися й Є. Онацькому. Для останнього молодший колега й соратник залишився на все життя зразком борця, інтелектуала, патріота.

У доробку героя нашого нарису є дві газетні публікації, присвячені Олегу Ольжичу²⁹. У листі Є. Онацького до Д. Штогрини від 11 лютого 1966 р. знаходимо таку характеристику полеглого героя: «Ольжич був в першу чергу великим ідеалістом і навіть мав організаційне псевдо “Ідеаліст”, з того випливала його революційність як почуття обов'язку перед поневоленою Батьківщиною; взагалі в ньому почуття обов'язку було незвичайно сильне, і воно відбивалося не тільки на його політичній діяльності, але й на науковій, де він виявляв просто таки педантичність. Я мав нагоду спостерігати його, як він у Римі, не знаючи належно італійської мови, все ж вперто працював із проф. Л. Сальвіні над перекладом на італійську мову українських новел, – я просто таки подивляв тоді його впертість, що була впливом його сильної волі та знову таки почуття національного обов'язку»³⁰. Певною мірою ця оцінка може стосуватися й самого автора. У будь-якому випадку вона переконливо доводить, які людські якості варті були його уваги та поваги.

Своїм ідейно-політичним налаштуванням, організаційними зв'язками, людськими симпатіями Є. Онацький, безумовно, належав до тієї течії в ОУН, яку згодом стали називати мельниківцями. Згідно зі спогадами М. Стахів, навіть «засідання й наради учасників Великого Збору» ОУН, на яких у серпні 1939 р. новим вождем було обрано А. Мельника, відбувалися в «просторому мешканні» професора Онацького в Римі, на Корсо д'Італія, 6³¹. І. Лисяк-Рудницький писав: «Фракція А. Мельника ... завжди підкреслювала свою вірність ідейним традиціям старого, довоєнного націоналізму, проте практичною співпрацею з іншими еміграційними партіями на терені УНРади вона довела свій відхід від націоналістичної виключності. Ця група, що об'єднує переважно більш поміркований, в більшості інтелігентський націоналістичний елемент, виявляє право-консервативні тенденції»³². У 1965 р. Є. Онацького обрали членом Сенату ОУН³³.

Щодо проблематики української визвольної боротьби, то в 1930-ті рр. Онацький публічно наполягав, що «єдине й дійсно реальне завдання еміграції – в захованні й підтримці традицій визвольної боротьби», пропагуючи гасло «Українська Самостійна Соборна Держава»³⁴. 21 січня 1932 р. в Брюсселі було підписано важливий документ – «Декларацію українських еміграційних осередків Європейського об'єднання українських організацій на чужині для виборення національної і державної незалежності України». У тексті лунали тези про мету й засади об'єднання: воно є «позапартійним, національно-громадським стоваришенням федеративного характеру», щоб «боронити матеріальні і моральні інтереси українців закордоном та змагати як на терені українського, так і міжнародного життя до здійснення національно-державного ідеалу українського народу». Документ підписали сім діячів, поміж них: від українців Бельгії Дм. Андрієвський, Чехословацької Республіки – М. Галаган, «за Українську громаду в Римі – Є. Онацький»³⁵.

На очах Є. Онацького відбувався процес утвердження тоталітарного режиму в Італії. Непростим і малодослідженим є питання щодо ставлення Онацького до ідеології та практики італійського фашизму, бо для багатьох прибічників українського націоналізму ідеологія й практика фашизму здавалися втіленням їхніх власних намірів і планів, спонукали до глибшого вивчення феномену, спокуюшали стати на шлях наслідування. Олег Ольжич

²⁷ Листи О. Кандиби до Є. Онацького. С. 145.

²⁸ Там само. С. 146.

²⁹ Ольжич О. Вибрані твори / Упоряд. О. Зінкевич; передм. Є. Сверстюк. Вид. друге. Київ: Смолоскип, 2009. С. 626.

³⁰ Лист Є. Онацького до Дм. Штогрини. *Український історик*. 1985. Ч. 1–4. С. 158–159.

³¹ Стахів М. «Пацифікація» Західної України і моя співпраця з полк. Мельником. *Андрій Мельник. Спогади та документи*. Київ: Вид-во О. Теліги, 1995. С. 152.

³² Лисяк-Рудницький І. *Націоналізм*. Історичні есе. Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 256.

³³ *Український націоналізм: Антологія* / Упоряд. В. Рог. Київ: Українська Видавнича Спілка ім. Юрія Липи, 2011. Т. 2. С. 22.

³⁴ Онацький Є. Завдання еміграції і реальна робота. *Розбудова нації*. 1929. Ч. 6–7. С. 206.

³⁵ Українська політична еміграція 1919–1945: документи і матеріали / Упоряд. В. Лозицький. Київ: Парламентське вид-во, 2008. С. 451.

прохав Онацького підготувати роботу до збірника комісії (при Українському Науковому інституті в США) про суспільно-політичний устрій фашизму. Цей намір не був реалізований, однак праці останнього з цієї теми з'явилися у «Розбудові нації». У першому листі з Італії Є. Онацький з певним захопленням писав про італійських фашистів (див. додаток 1). Хоча в публіцистиці Є. Онацького домінувало позитивне ставлення до політики дуче, однак він скептично оцінював шанси на приживлення досвіду в українських реаліях, вбачаючи між двома різновидами інтегрального націоналізму суттєву відмінність. Онацький усвідомлював: такий тип ідеології й організації влади є неприйнятним для бездержавної нації, якою були українці; до того ж для нього, що завжди прагнув індивідуальної свободи, були неприйнятними фашистські методи державного терору, які вельми нагадували сталінську систему в СРСР³⁶.

І все ж такі фахівці зазначають, що в середовищі ОУН найактивнішим пропагандистом фашистського досвіду залишався Онацький. У своїх статтях він доводив вищість фашистської корпоративної держави, яка підпорядковує всі суспільні сили своїй дисципліні, над демократично-ліберальною державою, що сама є полем для гри суспільних сил; виправдовував скасування свободи преси в Італії необхідністю сильної влади, дисципліни та об'єднання всіх зусиль нації; протиставляв фашизм більшовизмові як реальну політику в інтересах нації – відірваній від життя утопії, а водночас як справжню, духовну революцію – матеріалістичній революції більшовиків, яка, мовляв, давно перетворилася на дику та безглузду контрреволюцію. Онацький вітав «оголошення війни теперішній Європі, для збудовання Європи цілком нової, перейнятої новим, активним фашистським духом», і закликав спільно з фашизмом рішуче вирушити проти старого ладу псевдodemократичної Європи та нового ладу псевдокомуністичної Євразії³⁷.

На думку О. Зайцева, статті Онацького допомагають зрозуміти, що приваблювало членів ОУН в італійському фашизмі. Публіцист наголошував, що не фашистська практика використання державної влади найбільше цікавить українських націоналістів, а його «ідеалістичні» аспекти, які виявилися ще на стадії боротьби за владу: небажання миритися з накиненою ззовні «долею», воля до перемоги, прагнення до духовного переродження й творення нової людини, до національного єднання понад партійними, становими та регіональними інтересами³⁸. Однак профашистський ентузіазм Онацького викликав застереження в деяких керівників ОУН, про що член ПУН Микола Сціборський 19 квітня 1930 р. писав до Є. Коновальця. М. Сціборський був проти оспівування фашизму не стільки з принципових, скільки з тактичних міркувань, побоюючись, що демонстративна прихильність до нього може призвести до небажаних наслідків для ОУН. Сам Сціборський наприкінці 1932 р. виголосив у Парижі реферат «Критика фашизму». Прочитавши про це в російській емігрантській газеті «Последние новости», Онацький, який щосили переконував італійських можновладців у симпатіях ОУН до фашизму, написав Коновальцеві обуреного листа, запитуючи, чи буде ОУН колись мати єдину лінію в закордонній політиці? Коновалець суворо покартав Сціборського й закликав надалі дотримуватися зовнішньополітичного курсу ОУН та не перешкоджати необдуманими кроками політиці Онацького в Римі. Представник ОУН у Великобританії Євген Ляхович підтримував Онацького і вважав, що фашизм – це стихія, яка захоплює світ, і український націоналізм має відповідати цій стихії³⁹.

Найбільш яскраві тексти Онацького, де домінувала зазначена проблематика, у 1942 р. видано окремою збіркою «Італія і фашизм (1920–1935). Сторінки з римського щоденника» у серії «Загальна бібліотека» накладом 3000 примірників (Т. 1. Прага: Українське видво «Пробоем», 1942. 228 с.). У додатку подано працю Б. Муссоліні «Доктрина фашизму».

У 1928–1939 рр. Є. Онацький серед українських журналістів вважався одним із провідних експертів з міжнародних справ та питань внутрішньої політики країни Рад. Водночас зростає і його авторитет як ученого. У 1936–1940 рр. Євген Дометійович – професор української мови у Вищому Східному інституті в Неаполі, в 1940–1943 рр. – лектор у Римському університеті. Досі затребуваними є його праці того часу: «Українська теоретично-практична граматики для італійців» (1937), «Studi di Storia e di Cultura Ucraina» (1939), «Словник українсько-італійський» (1941), «Основи суспільного ладу» (1941, 1949), «Чарівне коло та ритуальне оголення» (1938), «Сторінки з римського щоденника» (Т. I–II, 1942–43) та ін.

³⁶ Докл. див.: Демченко Т. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького... С. 73, 76.

³⁷ Див.: Зайцев О. Український націоналізм та італійський фашизм (1922–1939). *Україна Модерна*. URL: <https://uamoderna.com/md/98-zaitsev/>.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

Виразна антинацистська позиція Онацького, його публічні протести проти звірств німецьких окупантів в Україні перетворили його на «ворога Третього рейху»⁴⁰. Євген Онацький був заарештований німцями за кілька тижнів після капітуляції уряду П'єтро Бадольйо – 3 вересня 1943 р. Його протримали в Римі до 15 жовтня й відправили до Берліна. До 12 грудня 1943 р. він перебував у в'язниці та давав свідчення слідчому гестапо Вірзінгу. Після того його перевели в «Целленбау», де вже перебував ще один мельниківець Олег Штуль. На початку березня 1944 р. Онацького відвезли на спільний з Мельником допит, який проводив есесівський офіцер Вольф. Німці дали Онацькому змогу пообідати разом з Мельником у найближчому ресторані. Вони могли говорити між собою тільки німецькою в присутності двох агентів гестапо. Після того Онацького повернули в «Целленбау», а Мельника – в готель-в'язницю в Альпах. У «Целленбау» вони знову зустрілися на початку вересня 1944 р. Онацький був звільнений разом з «вождем ОУН» 18 жовтня 1944 р.⁴¹ За внутрішньою документацією ОУН (м), у жовтні 1944 р. з німецьких таборів і тюрем звільнили 43 члени ОУН (м), серед яких, зокрема, були Андрій та Софія Мельники, Євген Онацький, Дмитро Андрієвський, Михайло Селешко, Василь Вассіян, Володимир Мартинець, Петро Войновський та ін. Однак на волю вийшли далеко не всі члени організації. Навесні 1945 р. у концтаборах, тюрмах і трудових таборах Німеччини перебувало ще 179 мельниківців⁴². Згодом Євген Дометійович написав про ув'язнення спомини «У Вавилонському полоні» (Буенос-Айрес, 1949).

Після звільнення з тюрми настає короткочасний «другий римський період» у житті Онацького. Відчуваючи реальну загрозу потрапити до рук НКВС, він прийняв нелегке рішення емігрувати до Аргентини, де йому з дружиною Ніною довелося фактично заново створювати своє «коло життя». В «аргентинський період» учений працював дуже напружено, підготував до друку великий «Українсько-італійський словник» (продовження римського видання 1941 р.), вісім томів «Записок українського журналіста» за 1931–1938 рр., праці «Мітологія греків і римлян», «Шляхом на Роттердам», «Відгуки Роттердамської трагедії в Римі». Видав книжки «У вічному місті: Записки українського журналіста. Рік 1930» (1954), «Завзяття чи спокуса самовиправдання: нариси з суспільного життя» (1956), «Очима душі – голосом серця» (1956), «Портрети в профіль» (1965) та ін. Одноосібно упорядковав у 1957–1967 рр. «Українську малу енциклопедію» (16 книг, 2148 с., наклад 1000 прим.), яка стала синтезом історичних і етнографічних дослідів науковця, працею цілого життя (автор увів у вжиток абревіатуру «УМЕ»).

Євген Онацький – інтелектуал високого рівня, закоханий в українську літературу, історію, книжку як найяскравіший феномен культури й духовності. За характером урівноважений і поміркований, витриманий, він завжди чітко визначав мету й йшов до її реалізації, не розмінюючись на дрібниці. Учений і громадський діяч користувався авторитетом і пошаною не тільки в колах української громади Аргентини, але й США, Канади, країн Західної Європи, проте, як засвідчують його листи, і йому чимало діставалося від вороже налаштованих критиків⁴³. Євген Дометійович залишив потужний творчий доробок, що має не тільки академічне значення. Багато висловлених ним міркувань, спостережень, висновків актуалізуються реаліями сьогодення.

Здібний учень і студент, Євген Онацький міг претендувати на кар'єру вченого, публіциста, громадського або й державного діяча, проте жовтневі події 1917 р. на теренах колишньої Російської імперії перекреслили для нього цей шлях, як і для багатьох інших. Досліджувати як науковець життєві дороги українських діячів він не зміг, бо з 1919 р. й до самої смерті змушений був жити за межами України. Однак ніхто й ніде не міг йому заборонити робити свою справу на публіцистичному рівні та в мемуарах. Л. Винар зазначив, що «улюбленим жанром» професора була біографія. Він створив близько 200 подібних статей. Тільки в італійському «Літературному словнику творів і персонажів усіх часів і літератур» (Рим, 1941–1943 рр.) уміщено майже 50 біографічних гасел, які належать йому⁴⁴.

Важливою складовою його спадщини є праці морально-філософського та естетично-філософського змісту. Про те, як Онацький дивився на питання духовності, свідчить, на-

⁴⁰ Див.: Демченко Т. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького... С. 97–103.

⁴¹ Радченко Юрій (Амір). «Падають в братні могили <...> члени Організації українських націоналістів»: нацистські репресії проти мельниківців (1941–1944 рр.). Ч. 3. *Україна Модерна*. URL: <https://uamoderna.com/backward/padauiu-v-bratni-mohyly-chleny-orhanizatsii-ukrainskykh-natsionalistiv-natsystski-represii-proty-melnykivtsiv-1941-1944-т-chastyна-3/>.

⁴² Там само.

⁴³ Див.: Демченко Т., Іваницька С. Історія створення «Української малої енциклопедії» у листуванні Євгена Онацького і Романа Бжеського (1957–1968). *Український археографічний щорічник*. Київ: Українські пропілеї, 2018. Вип. 21/22. С. 861–894.

⁴⁴ Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією. *Український історик*. 1980. Ч. 1–4. С. 164. Також див.: Демченко Т., Іваницька С. Проблемно-тематичний діапазон біографічних нарисів Євгена Онацького (на прикладі збірки «Портрети в профіль»). *Українська біографістика*. 2016. Вип. 13. С. 204–220.

приклад, уривок художнього тексту (головне ядро книжки – 60 «переспівів» – було взято в Н. Сальванескі):

«У галасі великого міста, в боротьбі за фізичне існування, в культурі розваг і спорту, і постійного порушення прав людської гідності, наша душа постійно намагається подати свій застережливий голос.

Але ми не вміємо до нього прислухатися.

Занадто мало уваги присвячуємо ми життю душі, хоч тільки воно й важить у поступі кожного з нас.

На жаль, ця тема мало приваблює тих, хто має звичку забагато розмовляти з іншими, і дуже мало з самим собою.

Говорячи з іншими, ми майже ніколи не кажемо те, що думаємо й відчуваємо.

І так виховуємо в собі неправду і лицемір'я.

І так привчаємо себе підлабузнюватися до сильних і ставитися байдуже до слабших.

І так шириться своєкорисний матеріалізм, а ідеали вигасають.

І все це тільки тому, що ми недооцінюємо справжнє наше чуття, отой безпосередній голос нашої душі, – хоч ми й дуже любимо говорити про нашу чуйність, про нашу надмірну чуйність.

О, які ми чуйні!

І ми задивляємося в дзеркало нашої марнославної.

І, щоб не бачити інших, які нібито ту нашу чуйність занадто вражають, ми замикаємося в нашому егоїзмі.

І все ж наша душа робить розпучливі зусилля, щоб дати нам про себе знати, щоб ми почули її голос, щоб зрозуміли, що вона – живе.

Треба прислухатися до голосу нашої душі»⁴⁵.

Євгена Онацького можна вважати щирим європейцем – за прагненням переймати ідеологічні новації, стандарти культурного й духовного життя того світу, який відкрився переможеним неофітам української державності після поразки революції. Упродовж своїх багаторічних поневірянь, фактично цілого життя, проведеного на чужині, Є. Онацький ніколи не забував про Батьківщину, залишався українцем. Роздуми про вітчизну наповнюють його публіцистику, надають їй інтелектуального блиску й філософської глибини невідчужливої емоційності: «Ні, Батьківщина не відкидається, її здобувається! ... **Батьківщина**, – формулює автор, – **це синтеза духу й території; це синтеза всіх національних вартостей, що їх витворив за час свого історичного життя і що ними живе народ, який заселює ту територію... І саме тому батьківщина існує тільки тоді, якщо існує духово**» (виділено Є. Онацьким – *С.І., Т.Д.*)⁴⁶.

Однак тема України присутня й на рівні побутовому, коли якась дрібничка служить приводом до стриманого, але щирого емоційного сплеску. Зворушує незначний, на перший погляд, епізод із римських записок початку 1930-х рр.: «Сьогодні пошта принесла мені блакитну коверту з блакитною карткою. Ніби шматок нашого українського неба. Ніби відрізана частинка жовтоблакитного прапора. Ніби веселий привіт. Ніби спокійну пригадку»⁴⁷. Ще сильніше враження справляє спогад про рідний край, малу батьківщину. Перебуваючи в Заксенгаузені, Є. Онацький уперше за 25 останніх років свого життя побачив сніг. Сніг у Римі випадає вряди-годи на пів години, призводить до «мокречі» й «ожеlediці ... Цей же сніг нагадав мені дитячі роки в далекій, рідній Чернігівщині, де в такому снігу я робив по подвір'ю й садку дорожки, розкидав сніг або й замітав його, щоб можна було вільно пройти до дровитні, до холодника, до воріт і хвіртки...»⁴⁸.

Цю домінуючу світосприйняття Є. Онацького помітили й належно оцінили дослідники його життя й творчості. «В УМЕ переважають гасла з виразним національним та християнським світоглядом, зокрема, з історії та культури. Читаючи їх, так і відчуваєш, що автор – високоерудований учений – уболіває за знедолений український народ і вірить у його майбутнє у вільній, незалежній і соборній Україні», – наголосив М. Мушинка⁴⁹.

Постать Є. Онацького приваблює своєю ерудицією, працездатністю, широким спектром інтелектуальних зацікавленостей. Він залишив потужний слід у культурному, духовному житті українства, насамперед в українській мемуаристиці, журналістиці, ідеології. Вражають і масштаби практичної діяльності цієї непересічної особистості – дипломатія, викладацька робота, підготовка словників, енциклопедії, керівництво багатьма громадськими інституціями в Італії, Аргентині – країнах, де йому судилося жити тривалий час. Ця постать є знаковою і в царині українського політичного життя. Прилучення «римсько-

⁴⁵ Онацький Є. Очима душі, голосом серця. Переспіви. Буенос-Айрес: Перемога, 1956. С. 7.

⁴⁶ Онацький Є. Спрага справедливості: Нариси з суспільного життя. Буенос-Айрес: Перемога, 1950. С. 108–109.

⁴⁷ Онацький Є. У вічному місті: Записки українського журналіста, рік 1930. Буенос-Айрес: Вид-во М. Денисюка, 1994. С. 509.

⁴⁸ Онацький Є. У Вавилонському полоні: (спомини). Буенос Айрес: [б. в.], 1948. С. 92.

⁴⁹ Мушинка М. Євген Онацький – призабутий український енциклопедист. *Українська енциклопедистика: Мат. III міжн. наук. конф., 22–23 жовтня 2013 р.* Київ, 2014. С. 103.

го українця» до Організації Українських Націоналістів, активне співробітництво в пресових виданнях ОУН засвідчує не тільки невгамовний громадський темперамент діяча, але й чітке розуміння простої істини – за свободу треба боротися всіма доступними методами, а в умовах війни – збройно.

Додаток 1

Онацький Є. Листи з Італії. I. Дещо про фашизм (скорочено)

*«На вас, завзяті-юнаки,
що возлюбили Україну,
кладу найкращі гадки,
мою сподіванку єдину...»*

М. Старицький

Розпочинаючи ці мої листи до читачів «Розбудови Нації», мушу попередити, щоби не чекали від мене систематичних оглядів економічного й соціального життя нової фашистівської Італії; була б це певно цікава й корисна праця, але вона потребує інших обставин – більшого часу, більшого часопису і більшої спеціалізації. Ставлю собі далеко скромніші завдання – подавати час від часу декілька особистих помічень, думок, фактів, що могли би дати читачеві можливість самому зрозуміти не так систематичний розвиток фашистівського руху та його перетворення в державних формах італійського королівства, як той дух, яким рух той пересякнутий і який надає йому своєрідного змісту й форм.

Хотілось би, щоби наш український емігрант, зануджений у злиденній щоденній боротьбі за шматок хліба, зденерований і розчарований, з підбитими крилами своїх найкращих мрій і сподіванок, – відчував коли не коли подихи живого бадьорого духу, невтомну енергію й запальну віру, що ще доси, не вважаючи на кілька років важкої боротьби, окриляють молодь Італії й ведуть її до все нових і нових досягнень для своєї батьківщини. Хотілось би, щоби, чи то в холодному похмурому Берліні, чи у вохкій задимленій Празі, чи у галасливому сірому Парижі, відчував він також іноді подув пестливого вітру знад Середземного Моря, і чарівну блакить глибокого неба, і пал південного сонця, і зелену росквіш садів та величезних парків, – всю ту красу, що розлита в природі, відбита в музеях та галеріях, визначила цілий напрям діяльності й розвитку старої Італії. Стара й молода Італія... Майже як колишня Малоросія й теперішня Україна... [...]

У розсіяній по цілому світі українській еміграції, здеморалізованій банкрутством першої спроби національно-державної творчості, розбитій ріжними нещасливими орієнтаціями на кілька ворожих і рівно – безсилах таборів, фашистівський італійський рух викликав цілком зрозуміле зацікавлення, і перш за все тим, що він відразу мусів повести збройну боротьбу із своїми італійськими комуністами, що отримували гроші й вказівки з Москви. Здавалося, що український антикомуністичний рух знаходив собі сильного й вірного союзника. Та розчаровання прийшло дуже швидко. Італійський фашизм, заволодівши владою й розчавивши комуністів у себе, перший з усіх, т. з. буржуазних урядів, простягнув дружню руку московському урядові та поспішився, як казав Мусоліні, «увести Росію знова в коло цивілізованих народів». Цей крок фашистівського уряду був ніби добре відро води на розпалені голови українських інтервенціоністів. Але вода видно швидко випарилася, бо чужі успіхи нерідко запоморочують слабкі голови.

Чимало українських націоналістів почало називати себе залюбки українськими фашистами й шукати підтримки у італійських фашистів. Вони не добачали, що між українським націоналізмом й італійським фашизмом лежить неперехідна поки що прирва, яку може заповнити хіба час та вперта завзята праця.

Італійський фашизм має те спільне з українським націоналізмом, що він теж є перш за все яскраво висловленим націоналізмом. Але поза тим...

Італійський фашизм завжди мав свою державу, яку треба було лише підперти, відремонтувати, підвести нові підмуровання, повставляти побиті вікна, пофарбувати стіни та гарненько причепурити. Перед молодим українським націоналізмом стоїть цілком інше завдання: він мусить ще віднайти свою державу, сприяти можливо скорому та щасливому її народженню й твердою рукою підтримати, коли вона почне здійснюватися на ще кволі ноги.

Ріжниця величезної принципової ваги.

Фашизм є націоналізмом нації державної, ворожої будь-яким ірідентам, готової всіх і вся принести в жертву культурі своєї вже створеної держави.

Український націоналізм є, навпаки, націоналізмом нації недержавної, що тільки й живе ірідентизмом і готовий принести всіх і вся в жертву для зруйнування культу тих держав, що не дають йому жити.

Фашизм, устами найбільшого свого проводиря й ідеолога – Мусоліні, не раз проголошував цілому світові, що він не є крам для експорту. Що він, на місці лише в Італії – і це цілком зрозуміло, бо державний націоналізм виключає всі інші націоналізми, – мусить навіть поборювати їх, бо вбаває в них можливих майбутніх ворогів чи суперників.

Тому власне всі спроби т. з. «фашистів» інших держав – знайти матеріальну підтримку в Римі – завжди знаходили й знаходять вельми зимне прийняття.

Певно, що молодий український націоналізм дещо перейняв вже від італійського фашизму і це перш за все визнання потреби залізної гієрархічної організації та підпорядкування всіх приватних, партійних і класових інтересів інтересам батьківщини. – «Батьківщина понад все». Далі визнання переваги сили духа над силою матерії. У свій час італійські фашисти, а тепер й українські націона-

лісти не піддають своїй справі розрахункам, – вони й без розрахунків знають, що проти них стоїть величезна матеріально-переважаюча сила. Але, далекі від чванькуватих націоналістів бувшої Росії, що намагалися звоювати цілий світ кількістю дурних голів («Шапками закидаєм!»), вони, повні віри й свідомої волі, не підносять старе заязоване гасло: «Борітеся – поборете», – гасло так ганебно спаскуджене його бувшими носителями й тому його більше негідними.

Італійський фашизм й український молодий націоналізм спираються обидва на молодь, активну, неспокійну, шукаючу все нових шляхів, все нових засобів, бо для молоді так само натурально ділати, як для дідів – розважати, – тут навіть більше фізіології, ніж психології. Критики молодого українського націоналізму дивуються, чому саме український молодий націоналізм бере монополію на віру, коли всі інші українські партії так само вірять, бо інакше б не існували. Монополія на віру, розуміється, ніхто не бере й не може брати, але коли фактично виходить, що українські партії в минулому не мали віри, то на то є поважні причини. «Віра без діл мертва єсть», – але й там, де забагато розважності, – замало діла. У час революції пізно думати, – треба робити.

У тому власне є заслуга італійського фашизму перед батьківщиною, що в хвилину смертельної небезпеки, коли державні діди сиділи, почухуючи глибокодумні голови перед примарами комуністичної революції, фінансовим та економічним крахом, господарським безладдям та національними невдачами на полі закордонної політики, – молодь відчула непереможне бажання не розважати, а діяти, і, схопившись за рушницю, почала наводити свій лад, що походив спершу більше на безладдя, – при чому влітало також високодумним головам, – а скінчився повною перемогою «чину» й «віри» над «розважністю» та «розрахунками».

Тим часом нашу українську молодь революція застала невідготовленою, бо вона занадто відчувала на собі авторитет «високошановних» та «заслужених» старших громадян, – у котрих все було, розуміється, окрім одного єдино-потрібного в кожній революції – уміння рішуче й безперестанно ділати. Не працювати, – працездатості у нас, особливо щодо засідань, можна було позаздрити, а власне ділати. За це наша молодь жорстоко заплатила. Тим часом як старші розважали над різними теоретичними, байдужими для життя нації пунктами різних мертворождених програм, радилися й сперечалися, – молодь дисципліновано й свідомо чекала й... гинула. Хтось бо інчий не радився й не чекав.

Тим-то програли ми першу революцію. Тому-то, наче парії, не знаходимо ми для себе місця на банкеті вільних народів...

Але за першою прийде ще друга. Ця знайде нас вже на поготівлі.

З'єднані в одній міцній організації, перейняті палкою любов'ю до батьківщини понад партії й класи, озброєні досвідом своєї й чужих революцій, свідомі своєї мети й своїх завдань, ми зуміємо розбити нарешті прокляті мури...

*«Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносить і труд, і спрагу, й голод,
Бо вам призначено скалу сесю розбити» (Ів. Франко).*

Подається в авторській редакції за періодом:

Розбудова нації: орган проводу українських націоналістів. Прага, 1928. Ч. 3. С. 93–96.

References

- Bilokin, S. (2016). *Perednie slovo*. Onatskyi Ye. *Ukrainska mala entsyklopediia [Foreword. Onatskyi E. Ukrainian small encyclopaedia]*. Kyiv, Ukraine.
- Demchenko, T. (2016). *Zdobuttia Batkivshchyny: zhyttia ta tvorchist Yevhena Onatskoho [Gaining the Motherland: life and work of Yevhen Onatskyi]*. Chernihiv, Ukraine.
- Demchenko, T., Ivanyska, S. (2016). *Problemno-tematychnyi diapazon bihografichnykh narysiv Yevhena Onatskoho (na prykladi zbirky «Portrety v profil») [Problematic and thematic range of biographical essays by Yevhen Onatskyi (on the example of the collection «Portraits in profile»)]*. *Ukrainska bihografistyka – Ukrainian biographical studies*, 13, P. 204–220.
- Demchenko, T., Ivanyska, S. (2018). *Istoriia stvorennia «Ukrainskoi maloi entsyklopedii» u lystuvanni Yevhena Onatskoho i Romana Bzheshkoho (1957–1968) [History of the creation of the «Ukrainian small encyclopaedia» in the correspondence of Yevhen Onatskyi and Roman Brzeski (1957–1968)]*. *Ukrainskyi arkhografichnyi shchorichnyk – Ukrainian archaeological yearbook*, 21/22, P. 861–894. Kyiv, Ukraine.
- Hrytsak, Ya. (1996). *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st. [Essay on the history of Ukraine: formation of the modern Ukrainian nation in the 19th–20th c.]*. Kyiv, Ukraine.
- Kentii, A. (2003). *Yevhen Konovalts i pochatky diialnosti OUN: Peredmov. «Ia b'iu v dzvin, shchob zrushty spravu OUN z mertvoty tochky...» [Yevhen Konovalts and the beginnings of the OUN: Foreword. «I am ringing the bell to move the OUN case forward...»]*. Kyiv, Ukraine.
- Lozyskyi, V. (2008). *Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945: dokumenty i materialy [Ukrainian political emigration 1919–1945: documents and materials]*. Kyiv, Ukraine.
- Mirchuk, P. (2003). *Narys istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv [Essay on the history of the Organisation of Ukrainian Nationalists]*. Lviv, Ukraine.
- Mushynka, M. (2014). *Yevhen Onatskyi – pryzabutyi ukrainskyi entsyklopedyst [Yevhen Onatskyi – a forgotten Ukrainian encyclopaedist]*. Kyiv, Ukraine.
- Roh, V. (2011). *Ukrainskyi natsionalizm: Antolohiia [Ukrainian nationalism: Anthology]*. Kyiv, Ukraine.

Stakhiv, M. (1995). «Patsyfikatsiia» Zakhidnoi Ukrainy i moia spivpratsia z polk. Melnykom. *Andrii Melnyk. Spohady ta dokumenty [«Pacification» of Western Ukraine and my cooperation with col. Melnyk. Andrii Melnyk. Memoirs and documents]*. Kyiv, Ukraine.

Zaitsev, O. (2013). *Ukrainskyi integralnyi natsionalizm (1920–1930-ti rr.): Narysy intelektualnoi istorii [Ukrainian integral nationalism (1920s–1930s): Essays on intellectual history]*. Kyiv, Ukraine.

Zhukovskiy, A. (1993). Yevhen Konovalets – u 55-tu richnytsiu smerty. OUN: mynule i maibuttia [Yevhen Konovalets – on the 55th anniversary of his death. OUN: past and future]. Kyiv, Ukraine.

Zinkevych, O. (2009). Oleh Olzhych. Shliakhy zhyttia, tvorchosti y borotby [Oleh Olzhych. Ways of life, creativity and struggle]. Kyiv, Ukraine.

Zinkevych, O., Sverstiuk, Ye. (Ed.). (2009). *Olzhych O. Vybrani tvory [Olzhych O. Selected works]*. Kyiv, Ukraine.

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України (м. Чернігів, Україна).

Demchenko Tamara – candidate of historical sciences, docent, Honored worker of education of Ukraine (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: kafistukr@ukr.net

Іваницька Світлана Григорівна – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка (м. Суми, Україна).

Ivanytska Svitlana – doctor of historical sciences, docent of the department of history of Ukraine, Sumy A.S. Makarenko state pedagogical university (Sumy, Ukraine).

E-mail: roxsolana1964@gmail.com

“FOR ME, OUR ‘NATIONALISM’ – ACTUALLY THE HIGHEST SUPRA-PARTISANSHIP...”: YEVHEN ONATSKY AS A MEMBER OF THE OUN

*The purpose of the article is to analyze the life and worldview of the historian, publicist, public and political figure, native of Chernihiv-Sivershchyna Yevhen Onatsky (1894–1979) in the context of the evolution from socialist and federalist ideas to integral nationalism, to highlight his participation in the Organization of Ukrainian Nationalists, to characterize his communication with E. Konovalets and O. Olzhych, to show what in the experience of Italian fascism attracted his attention and why these observations are significant in the modern era. The proposed work is based on **the methods** of «new biographical history», which means the study of the individual in the system of socio-cultural communications, and «new intellectual history», which involves the study of historical narrative and the representation/broadcasting of the author’s text to the readership. **The scientific novelty:** for the first time in scientific literature, the process of involvement of the «Roman Ukrainian» in the OUN and his cooperation in OUN press publications is comprehensively analyzed, Onatsky’s thoughts on the origin and content of totalitarian ideologies and the instructiveness of this experience for the younger current of Ukrainian emigration are presented. **The authors conclude** that Onatsky left a powerful mark on Ukrainian memoir, journalism, ideology, and in such areas of practice as diplomacy, teaching, preparation of dictionaries and encyclopedias, and leadership of many Ukrainian institutions in Italy and Argentina. Onatsky’s public temperament and communication skills, journalistic pen and analytical mind were in demand in the field of activity of the new political force of the interwar period, the Organization of Ukrainian Nationalists.*

Key words: Yevhen Onatsky, Yevhen Konovalets, Oleh Olzhych, Organization of Ukrainian Nationalists, «Rozbudova natsiyi», integral nationalism, Italian fascism.

Дата подання: 31 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 29 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Демченко, Т., Іваницька, С. «Для мене наш “націоналізм” – то власне вища понадпартійність...»: Євген Онацький як член ОУН. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 99–110. DOI: 10.58407/litopis.240211.

Цитування за стандартом APA

Demchenko, T., Ivanytska, S. (2024). «Dlia mene nash “natsionalizm” – to vlasne vyshcha ponadpartii-nist...»: Yevhen Onatskyi yak chlen OUN [“For me, our ‘nationalism’ – actually the highest supra-partisan-ship...”: Yevhen Onatsky as a member of the OUN]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 99–110. DOI: 10.58407/litopis.240211.

Оксана Хом'як

●

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ВETERANІВ ДИВІЗІЇ ВАФФЕН-СС «ГАЛИЧИНА» В СРСР ТА НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

DOI: 10.58407/litopis.240212

© О. Хом'як, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6949-333X>

Метою статті є висвітлення правового статусу ветеранів дивізії «Галичина» від липня 1944 р., коли вони вперше потрапили в радянський полон, і до сьогодення. Аналіз нормативних документів, архівних матеріалів, біографічних даних окремих ветеранів дивізії, усних свідчень, зібраних авторкою, найновішої української та західної літератури становить наукову новизну, адже, за винятком поодиноких згадок, їхня повоєнна історія досі всебічно не розглядалася.

***Висновки.** З'ясовано, якими були життєві траєкторії «українських дивізійників», порівняно з тими, які після Другої світової війни були інтерновані англійськими та американськими військами. Кістяк Галицького братства в 1992 р. склали ті, хто брав участь у битві під Бродами в липні 1944 р. (майже 80% членів). Після Бродівського котла вояки дивізії потрапили в радянський полон, і/або повернулись додому, і/або поповнили лави УПА. Зрештою, так чи інакше, більшість із них було заарештовано в повоєнні роки радянською владою, що трактувала їх як «зрадників Батьківщини», які перейшли на бік ворога. Тим не менш, є невеликий відсоток осіб, яким вдалося уникнути арешту. Їхній офіційний статус практично не змінився як після розпаду СРСР, так і після проведення політики декомунізації, частині ветеранів було відмовлено в реабілітації.*

***Ключові слова:** Друга світова війна, СРСР, Україна, воєнні злочини, колаборація, дивізія Ваффен-СС «Галичина».*

Уже із часу офіційного оголошення про формування СС стрілецької дивізії «Галичина» (назва на початку)¹ 28 квітня 1943 р. у Львові біля оперного театру, її історія під час та після Другої світової війни була й залишається контроверсійною. Це вкотре було засвідчено скандалом у канадському парламенті наприкінці вересня 2023 р. довкола особи Ярослава Гуньки та його приналежності до дивізії Ваффен-СС «Галичина»². Дослідження історії дивізії «Галичина» означені прагненням авторів зобразити дивізійників як «зрадників Батьківщини», «воєнних злочинців» або ж «борців за волю України»³. В історіографії, за винятком поодиноких згадок, окремо майже не розглядалося питання правового становища ветеранів дивізії Ваффен-СС «Галичина» як в СРСР, так і в незалежній Україні. На основі аналізу нормативних документів, біографічних даних, усноісторичних джерел, зібраних авторкою, найновішої української та західної літератури, в статті висвітлено, яким був статус колишніх вояків дивізії та як він (не)трансформувався, як їх трактували спочатку радянська держава, а потім і Україна. Найперше спробуємо відповісти на питання, наскільки воєнний досвід «українських дивізійників» вирізнявся від досвіду їхніх побратимів за кордоном та чим був зумовлений.

Після капітуляції нацистської Німеччини, вояки 1-ої Української дивізії Української національної армії (остання назва) були інтерновані британськими та американськими військами в Австрії. За даними Санітарно-харитативної служби Українського Червоного Хреста, відомо загалом про 11940 дивізійників-українців станом на осінь 1945 р.⁴ Близько півтори тисячі вояків під юрисдикцією американців були звільнені з полону влітку 1946 р. та в січні 1947 р.⁵ Натомість, солдати, інтерновані британцями, з листопада 1945 р. до

¹ Оскільки назва дивізії Ваффен-СС «Галичина» впродовж 1943–1945 рр. змінювалась декілька раз, то в тексті рівнозначно вживатимуться також короткі назви дивізії або дивізії «Галичина».

² Зеленський, Трюдо і ветеран СС «Галичина». Як українець спричинив відставку спікера парламенту Канади. *BBC News Україна*. 2023. 26 вересня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-66910206>.

³ Див.: Дмитрук К. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу Німеччини на СРСР. Львів: Каменяр, 1974. С.234; Prus E. SS-Galizien. Patrioci czy zbrodniarze? Wrocław: Nortom, 2001; Верига В. За Рідний край, за нарід свій, або Хто такі дивізійники? Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 288 с.

⁴ Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів, 2000. С. 369.

⁵ Там само. С. 354–356.

травня 1947 р. перебували в таборі поблизу містечка Ріміні (Rimini) в Італії, звідки близько 8500 осіб було переміщено до Британії. Тут вони вже трактувалися як «військовополонені» (*Prisoners of War, PoW*), на відміну від попереднього статусу «підданого ворожого персоналу» (*Surrendered Enemy Personel, SEP*)⁶. Вояки дивізії так і не були репатрійовані до СРСР, як цього вимагали Ялтинські домовленості. Остаточне звільнення відбулося в листопаді 1948 р., підтверджуючі документи надано 15 лютого 1949 р.⁷ Майже одразу після звільнення було ухвалено рішення про створення Братства І УД УНА наприкінці 1949 р. на першому з'їзді в Ульмі, Німеччина. Вперше Установчі збори Братства відбулися 29–30 квітня 1950 р. в Мюнхені. Згодом засновано його п'ять Крайових управ (КУ): у США, Канаді, Аргентині, Німеччині, Австралії, які діяли автономно. У країнах, де проживало мало дивізійників (Іспанія, Франція тощо), діяли уповноважені Головної управи. Повоєнна історія Братства в період Холодної війни й у подальшому була означена необхідністю відповіді на низку викликів, передусім на звинувачення у воєнних злочинах⁸.

Розпад Радянського Союзу став поштовхом не лише до початку переосмислення та переписування історії, а й до активної діяльності ветеранських організацій, яка ще кілька років перед тим була неможливою. Так, 20 червня 1992 р. до структури Братства додалася ще одна Крайова управа – українське Галицьке братство, коли було прийняте відповідне рішення Установчих зборів у Львові в присутності 358 осіб. Далі було утворено 4 станиці у Львові, Івано-Франківську, Тернополі та Дрогобичі. Загалом, на момент створення Галицьке братство налічувало 898 осіб⁹. Тож від задуму до реалізації цієї ідеї пройшло два роки: «Це довгожданий, святковий для нас дивізійників день, коли ми нарешті змогли зібратись разом на такі збори в нашій рідній Україні, що стала незалежною державою»¹⁰.

Дивізійники в СРСР

Дивізійники, які після Другої світової війни залишилися, повернулися чи були репатрійовані на територію СРСР, стали радянськими громадянами й були зараховані до категорії «ворогів народу». У радянській період ветерани дивізії не були інституційно оформлені та не мали можливості соціальної комунікації. У ювілейному виданні, приуроченому до 10-річчя діяльності Галицького братства в Україні, вміщено загальні дані про воєнний досвід членів Братства¹¹. Із нього чітко видно, що кістяк Братства (майже 80% членів) склали ті, хто брав участь у битві під Бродами влітку 1944 р. (див. табл. 1). Зрештою, навіть ті, хто добровільно «повернулися додому» до СРСР у результаті діяльності радянської репатріаційної комісії до кінця 1945 р. (ідеться про 1052 особи з табору – близько 10% від загальної кількості) і швидше за все опинилися в ГУЛАГу¹². Серед них був і Василь Вінтоняк, який після відповідної фільтрації відбував заслання в Ленінабаді до 1953 р.¹³

Таблиця 1. Структура Галицького Братства, 1992 р.

Станиця	Кількість членів	З них: юнаки	З них: участь у Бродівській битві	З них: інший шлях (Австрія, Словаччина...)
Дрогобич	95	16	78 (82%)	1
Івано-Франківськ	324	27	239 (73%)	58
Львів	348	23	296 (85%)	29
Тернопіль	131	–	93 (71%)	38
ВСЬОГО	898	66	706 (79%)	126

Джерело: пороховано авторкою на основі даних, вміщених у: Галицьке братство колишніх вояків І УД «Галичина» УНА. 1992–2002. Львів, 2002. С. 30–40.

У цьому ж виданні вміщено 78 коротких біографічних довідок членів Львівської станиці Галицького братства. Із них було обрано 67 біографій власне ветеранів дивізії, які,

⁶ Різниця у статусі полягала в тому, що «військовополоненими» вважалися ті особи, які потрапили в полон під час бойових дій, а «підданим ворожим персоналом» ті, що здалися добровільно.

⁷ Про дискусію довкола статусу вояків дивізії в Британії у 1947 – поч. 1950 рр. див.: Khromeychuk O. «Undetermined» Ukrainians... P. 121–145.

⁸ Див: Хом'як О. Дивізія Ваффен-СС «Галичина» та звинувачення у воєнних злочинах: історіографічний зріз. *Краєзнавство*. 2023. Ч. 3–4 (124–125). С. 162–169; Shkandrii M. In the Maelstrom. The Waffen-SS «Galicia» division and its legacy. McGill-Queen's University Press, 2023; Khromeychuk O. «Undetermined» Ukrainians... P. 61–90.

⁹ Галицьке братство колишніх вояків І УД «Галичина» УНА 1992–2002. Львів, 2002. С. 30–40.

¹⁰ Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-3464. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 5.

¹¹ Галицьке братство колишніх вояків... С. 30–40.

¹² Верига В. Під сонцем Італії. Вояки Дивізії «Галичина» Першої Української Дивізії Української Національної Армії в Британському таборі полонених «5Ц» у Белларії, Італія, червень–жовтень 1945. Торонто: [б. в.], 1984. С. 151.

¹³ Івано-франківська станиця Галицького братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української національної армії. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. С. 113.

наскільки це дозволяє специфіка опублікованих матеріалів, були проаналізовані на предмет їхніх біографічних траєкторій в СРСР¹⁴. Очевидно, що дані на 67 осіб вказують на загальні долі людей (саме з цією метою їх наведено), вони аж ніяк не є репрезентативними для усього Братства. На прикладі запропонованої вибірки бачимо, що з 67 осіб в радянському полоні перебувало 26, 30 – було заарештовано радянською владою у повосенні роки, а 11 – вдалося уникнути арешту. Розглянемо кожну з цих категорій детальніше.

Полонені. До числа 26 полонених осіб віднесено тих людей, що потрапили в радянський полон під час битви під Бродами в липні 1944 р., або ж пізніше в Словаччині чи Австрії тощо. В умовах полону не усі дивізійники вказували / виявляли свою національність: для багатьох це стало свідомою стратегією виживання в тих обставинах, адже Головне управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР обліковувало полонених не за належністю до збройних сил певної країни, а за національною чи етнічною ознакою. Скажімо, Михайло Тарас перебував у полоні під німецьким прізвиськом із травня 1945 р. по листопад 1947 р. у Вологодській обл. (м. Череповець), де працював вантажником на шахті. Після звільнення він повернувся додому та допомагав місцевим підпільникам з УПА. Уникнути можливого арешту після повернення йому допомогло те, що від голови сільради він отримав документ, що під час війни перебував у Німеччині на примусових роботах¹⁵. Із 26 осіб вибірки, 16 повернулися з полону в Україну протягом 1946–1953 рр. або були звільнені за інвалідністю чи хворобою у 1946–1947 рр. Загалом звільнення полонених у СРСР, у тому числі й німців, розпочалося ще в сер. 1945 р., передусім ішлося про хворих, непрацездатних та інвалідів, окрім воєнних злочинців та осіб, які служили у військах СС, СД, СА та гестапо, незалежно від фізичного стану.

Заарештовані. 30 осіб із вибірки не потрапили в радянський полон, але були заарештовані. Сюди слід додати також 10 осіб, які після звільнення чи втечі з полону повторно потрапили в поле зору каральних органів й були заарештовані. Зокрема, серед заарештованих можемо виокремити такі категорії: 1) особи, запідозрені в належності до націоналістичного підпілля; 2) вояки УПА, затримані під час бойових дій чи облав; 3) особи, затримані за антирадянську агітацію тощо. Переважно їх усіх було засуджено за статтю 52-1 та 52-11 Кримінального кодексу СРСР за «зраду Батьківщині» (під амністією вони потрапили в 1955 р.).

Маємо свідчення, що каральні органи знали про те, що певна кількість вояків дивізії «Галичина» таки була серед місцевого населення. Нарком внутрішніх справ Лаврентій Берія особисто інформував Сталіна 19 серпня 1944 р. про ситуацію в Західній Україні після вигнання нацистів, зокрема й про те, що багато вояків дивізії після її розгрому під Бродами в місцевих лісах «займаються бандитизмом разом із бандитами УПА»¹⁶. Після Бродівської битви, у спеціальному листі від 30 серпня 1944 р. начальникам УНКДБ та прокурорам Західних областей УРСР роз'яснювалося, як кваліфікувати діяльність полонених вояків дивізії в правовому полі: «Оскільки ця дивізія формувалася з добровольців, громадян СРСР, ці особи, вступаючи в цю дивізію і беручи в ній участь для боротьби з радянським народом, тим самим перейшли на бік ворога – зрадили Батьківщину. Учасники цієї дивізії, які залишилися на території СРСР після вигнання німецького окупанта, належить репресувати. Злочини їх кваліфікувати за ст. 54-1а або 54-16 КК УРСР»¹⁷.

Утім, попри вказівки фільтрувати заарештованих осіб на членів ОУН, УПА та дивізії, у поле зору радянських каральних органів впродовж 1944–1946 рр. потрапило не більше 100 осіб, ідентифікованих як колишні дивізійники (із них найбільше у Львівській обл. – 30 осіб станом на 1 травня 1946 р.)¹⁸. Коли Володимиру Малкошу вдалося вийти з оточення під Бродами, він не зміг повернутися додому в Перемишль, бо лінія фронту уже проходила по території Східної Польщі. Так він потрапив у сотню «Лева» УПА, але за короткий час влаштувався на роботу архівістом у Яворівський відділ НКВД (про це дізнаємося з його кримінальної справи). Щоб уникнути арешту, він самовільно покинув робоче місце та вступив до Львівського політехнічного інституту у вересні 1945 р., де його заарештували 10 січня 1946 р.¹⁹ Цікавим також є випадок Любомира Волинця, якого заарештували за «антирадянську агітацію» у 1951 р. на території Росії під час проходження військової

¹⁴ Галицьке братство колишніх вояків... С. 30–40.

¹⁵ Інтерв'ю з Михайлом Тарасом від 23 лютого 2006 р. (Україна). Усі зацитовані усні свідчення проведено авторкою статті та зберігаються в її приватному архіві.

¹⁶ «Особие папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. / Упор. Я. Дашкевич, В. Кук. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2010. С. 79.

¹⁷ Цит. за: Вронська Т. Упокорення страхом. Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр. Київ: Темпора, 2013. С. 64.

¹⁸ Боляновський А. Дивізія «Галичина»... С. 302.

¹⁹ Інтерв'ю з Володимиром Малкошем від 25 жовтня 2007 р. (Україна); Архів Управління СБУ у Львівській області. – А.к.с. 23615.

служби в Червоній армії – за вислови, що німецька армія є більш дисциплінованою за радянську²⁰. Якби не цей випадок, він міг би уникнути арешту.

Згідно з указом про амністію²¹ від 17 вересня 1955 р., більшість радянських громадян, які співпрацювали з окупаційним режимом²², отримали звільнення, зокрема, через скорочення їхнього строку. Скажімо, вирок Володимира Малкоша було скорочено з 15 до 10 років: це дозволило йому повернутися в Україну в 1956 р. Більшість дивізійників повернулися в Україну впродовж 1955–1960 рр.

Незаарештовані. 11 осіб із вибірки не було заарештовано радянською владою. Серед них варто назвати двох осіб, які були переселені з Польщі в рамках операції «Вісла». Інший дивізійник після битви під Бродами повернувся додому, та за короткий час був мобілізований радянською владою до Червоної армії, після демобілізації працював у колгоспі²³. Втім, іншим, можна сказати, пощастило. Василь Тимчій вважає, що його не заарештували тільки тому, що ніхто не знав, що він пішов до дивізії: він навчався не в рідному селі й саме звідти пішов добровольцем²⁴. Василь Гузій потрапив у полон до «тітовців» в Югославії, тому повернувся додому лише в 1946 р. Йому вдалося закінчити Московський енергетичний інститут²⁵.

Отже, для майбутніх членів Галицького братства був характерний такий життєвий сценарій у повоєнному Радянському Союзі: вступ до дивізії – військове навчання – битва під Бродами / бойові завдання / УПА – полон / арешт, який так чи інакше для переважної більшості закінчився сталінськими таборами ГУЛАГу.

Статус в Україні

Галицьке братство одразу розгорнуло активну діяльність, на той час більшість ветеранів дивізії були переважно молодими пенсіонерами. Основні активності були спрямовані на наповнення наявного інформаційного вакууму про дивізію в публічному просторі, а також на вшанування пам'яті про полеглих побратимів²⁶. Утім, створення Галицького братства та його діяльність не означає, що суспільство та публічна думка прийняли колишніх вояків як повноправних ветеранів війни на кшталт солдат Червоної армії, а подекуди й УПА.

Як буде показано далі, трактування колишніх вояків дивізії Ваффен-СС «Галичина» на офіційному рівні в незалежній Україні практично не змінилося з радянського часу. Згідно з чинним Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р., до «ветеранів війни» віднесено три категорії осіб: учасники бойових дій, інваліди війни та учасники війни (особи, які народилися до 1932 р. та під час війни працювали в тилу)²⁷. Відповідно до нього, до учасників бойових дій зараховувалися ті вояки УПА (вояків дивізії в цьому переліку не було), які «брали участь у бойових діях проти німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України в 1941–1944 рр., які не вчинили злочинів проти миру і людства» та реабілітовані згідно з Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р.²⁸

Після перегляду кримінальних справ колишніх вояків у 1990-ті рр., багатьох із них не було реабілітовано. Відповідно до Постанови Верховної Ради України про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р., реабілітації не підлягають ті особи, які в роки Другої світової війни «служили у військових формуваннях фашистської Німеччини та її сателітів, охоронних військах СС, поліції, адміністративних органах окупантів» (якщо не доведено, що саботували вимоги влади, надавали допомогу партизанам тощо)²⁹. За твердженням Василя Вериги, дивізійника з Канади, вони «не вимагають реабілітації, бо вони не провинились супроти власного народу, навпаки, вони вимагають визнання їх як борців-воїнів за незалежну, вільну і де-

²⁰ Архів Управління СБУ у Тернопільській області. Ф. 13. А.к.с. № 12387. С. 20–134; Інтерв'ю з Любомиром Волицем від 24 лютого 2006 р. (Україна).

²¹ Попередній указ «Про амністію» від 27 березня 1953 р. стосувався переважно кримінальних злочинців (звільнили засуджених до 5 років, іншим скоротили термін вдвоє).

²² Див.: Система исправительно-трудовых лагерей в СССР / Упор. Смирнов М. Москва: Звенья, 1998.

²³ Галицьке братство колишніх вояків... С. 27.

²⁴ Інтерв'ю з Василем Тимчієм від 30 серпня 2007 р. (Україна).

²⁵ Галицьке братство колишніх вояків... С. 24.

²⁶ Див.: Хом'як О. Галицьке братство колишніх вояків Першої Української дивізії Української національної армії: заснування та діяльність. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. Київ, 2013. Т. 143. С. 20–25.

²⁷ Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>.

²⁸ Там само. Згідно з новим законом «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», статус «учасника бойових дій» присвоювався усім воякам УПА без виключень.

²⁹ Постанова Верховної Ради «Про тлумачення Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні”». *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3812-12>.

мократичну Україну». Порівняння власного статусу зі статусом вояків естонської (20-та дивізія Ваффен-СС) та латвійських дивізій (15-та та 19-та дивізії Ваффен-СС) в їхніх країнах не сприяє порозумінню з українською державою: «Вони воювали за свою державу, за Латвію чи за Естонію, але їх сьогодні ніхто колаборантами не рахує, знаєте. А рахують ще й героями, що воювали за свою державу. А в нас зовсім інше відношення»³⁰.

Оскільки багатьох вояків дивізії не було реабілітовано, термін перебування в ГУЛАГу не зараховувався до їхнього робочого стажу. А тому ветерани отримали низькі пенсії. Якщо шість областей Західної України (пізніше також Закарпатська й Хмельницька) забезпечили відповідну соціальну допомогу ветеранам УПА на рівні з ветеранами Червоної армії, то у випадку з дивізійниками цього не відбулося: «Це вбиває не тільки фізично, бо не вистачає коштів на лікування, а й морально»³¹. У 2001 р. Івано-Франківська міська рада 48-ма голосами із 50-ти проголосувала за те, щоб визнати 27 франківчан – ветеранів дивізії «Галичина» – «борцями за волю України». Однак мер міста Зеновій Шкутяк так і не підписав цього рішення³². У квітні 2009 р. Тернопільська обласна рада без видимого результату офіційно звернулася до Президента України Віктора Ющенка щодо надання ветеранам дивізії статусу «борців за свободу України»³³. Проте є й інші, радше неофіційні, випадки. Скажімо, Івано-Франківська обласна рада видала розпорядження, щоб 29 травня 2011 р. на честь Дня героїв дивізійники змогли безкоштовно користуватися таксі³⁴. Згодом, за рішенням депутатів Львівської міської ради від 20 березня 2013 р., з 1 квітня близько 15 ветеранів дивізії, які проживали у Львові на той момент, отримують від міста доплату до пенсії в розмірі тисячі гривень.

У контексті «війн пам'яті» довкола радянського спадку та Другої світової війни зокрема, потрібно звернути увагу, що паралельно з ініціативами Братства, безпосередня участь крайніх правих націоналістичних організацій у приверненні уваги громадськості до дивізії слугує радше негативним чинником, який не сприяє порозумінню між прихильниками та противниками офіційного визнання ветеранів дивізії. Наприклад, за посередництвом ВО «Свобода» з 2010 р. у Львові проходить 28 квітня «парад вишиванок» до дня офіційного створення дивізії. Через надмір політичних лозунгів і відповідної атрибутики, сприйняття цієї події уже зовсім інше і, відповідно, не вносить конструктиву в ситуацію довкола дивізії, а натомість є гарним інформаційним приводом для ЗМІ як чергова спроба реабілітації фашизму та його посібників.

У результаті політичних змін внаслідок Революції Гідності та після того, як Український інститут національної пам'яті (УІНП) очолив Володимир В'ятрович, було ухвалено кілька знакових законів в рамках політики декомунізації, які жодним чином не вплинули на зміну офіційного статусу ветеранів дивізії. Передусім ідеться про ухвалення 8 квітня 2015 р. Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.»³⁵. Так, цим законом уперше визначено великий список як збройних формувань, так і органів влади, організацій тощо, яким надано офіційний статус «борців за незалежність України», починаючи від УНР, органів влади Східно-Лемківської (Команчанської, Команецької) Республіки та Гуцульської Республіки, уряду Карпатської України й завершуючи Українською Гельсінською Спілкою та Народним Рухом України за перебудову. До переліку окремо включено УВО та ОУН, а також УПА й «Поліський Січ» Тараса Бульби-Боровця. Дивізії Ваффен-СС «Галичина», яка співпрацювала з нацистами в період Другої світової війни, у цьому переліку немає.

Майже одночасно, у 2015 р. було ухвалено Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», який до нацистської символіки відніс символіку партії, державних органів Третього Райху тощо. Згідно з п. 3.8 статті 4, заборона використання символіки не діє «на намогильних спорудах, розташованих на території місць поховань, місць почесних поховань, на території кладовищ»³⁶. Як бачимо, у переліку нацист-

³⁰ Товаряньська О. Спогади колишніх вояків дивізії «Галичина». Інтерв'ю з Аксінчуком Зеноном Юліановичем. *Magisterium. Історичні студії*. Київ: НаУКМА, 2007. Вип. 28. С. 97.

³¹ Малкош В. Чому легіон? Івано-Франківська станиця Галицького братства колишніх вояків 1-ї української дивізії Української Національної Армії. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. С. 37.

³² Там само.

³³ ВО «Свобода»: правда про дивізію «Галичина» замовчується. *УНІАН*. 2009. 28 квітня. URL: <https://www.unian.ua/politics/216238-vo-svoboda-pravda-pro-diviziyu-galichina-zamovchuetsya.html>.

³⁴ На День героїв у Івано-Франківську ветерани УПА зможуть безкоштовно їздити в міських таксі. *Кореспондент.com*. 2011. 18 травня. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/1218284-na-den-geroyiv-u-ivano-frankivsku-veterani-upa-zmozhut-bezkostovno-yizditi-v-miskih-taksi>.

³⁵ Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті». *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>.

³⁶ Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>.

ських символів у цьому законі немає символіки дивізії «Галичина». Саме довкола цього питання близько 5 років тривала судова епопея із судами різних інстанцій (із вересня 2017 р. до листопада 2022 р.) щодо того, чи уповноважений УІНП давати відповіді на звернення громадян, зокрема з тлумачення тих чи інших норм законодавства. У цьому кейсі йшлося про офіційну негативну відповідь УІНП на запит, чи підпадає символіка дивізії під визначення нацистської, оскільки її не було в переліку нацистської символіки згаданого вище закону.

У міжчассі між судами, 9 жовтня 2020 р. УІНП надав офіційний коментар на рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 23 вересня 2020 р., зазначивши, що суд насправді «підтвердив право Інституту відповідати на звернення громадян у межах його компетенції», а про символіку в рішенні не йдеться³⁷. Фінальне рішення в цій справі було ухвалене Верховним судом 28 листопада 2022 р., який залишив у силі деякі рішення саме Шостого апеляційного адміністративного суду³⁸. Тим не менш, офіційного рішення суду саме про символіку немає. Це рішення Верховного суду радше підтверджує право УІНП тлумачити деякі закони, і такі висновки УІНП можна вважати офіційною позицією держави, а не приватним оціночним судженням її тодішнього очільника Володимира В'ятровича, що символіку дивізії не слід вважати нацистською.

У 2020 р. скандальний депутат від «Слуги народу», відомий прорадянською та проросійською позицією, Максим Бужанський виніс на розгляд ВР законопроект (реєстр. № 2797 від 03 лютого 2020 р.) про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання героїзації військових злочинців і легалізації нацизму, зокрема й про внесення змін до закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»³⁹. Йшлося, зокрема, про те, щоб п. 5 частини першої ст. 1 доповнити переліком «символіки, зображень, написів, присвячених ... СС (включаючи підрозділи Ваффен-СС), СА, гестапо та СД», а п. 1 ст. 4 аналогічним переліком «військових або напіввійськових формувань СС (включаючи підрозділи Ваффен СС), СА, гестапо та СД». Законопроект було відхилено 3 червня 2021 р. після експертних висновків низки державних і наукових установ. Зокрема, тут викладу витяг із відповіді УІНП (№ 2408/07-04-20 від 07.09.2020 р.) на лист Комітету Верховної Ради України з питань правової політики – їхньої експертної оцінки законопроекту, в частині, що стосується символіки. У документі зокрема було наведено низку прикладів поширеної практики того, як у військах СС використовувалися національні прапори та символіка окупованих Німеччиною країн і територій, де було сформовано відповідні частини. Так, 21-ша гірська дивізія СС «Скандерберг» використовувала зображення чорного двоголового орла, який до та після Другої світової війни й по теперішній час є державним гербом Республіки Албанія. Інший приклад, 11-та добровольча дивізія СС «Нордланд» використовувала зображення герба Королівства Данія – жовтий щит із трьома блакитними леопардами, який на сьогодні є символікою Королівства Данія. Про символіку дивізії сказано наступне: «У символіці 14 гренадерської дивізії військ СС “Галичина” використовувався так званий галицький лев, який на сьогоднішній день використовується у гербі м. Львова та на гербі і прапорі Львівської обл. 29 дивізія Російської визвольної народної армії (РОНА) в якості емблеми використовувала зображення георгіївського хреста з мечами, який з 2000 р. є державною нагородою держави-агресора Російської Федерації»⁴⁰.

Тим не менше, символіка дивізії внесена до списків т. зв. символів ненависті (hate symbols) низкою міжнародних організацій. Так, у звіті правозахисної неурядової організації «Freedom House» вказано, що символіка дивізії є популярною в Україні, зокрема не критично використовується націоналістами та представниками крайніх правих. Наголошено, що потрібно звертати увагу на те, чи галицький лев використовується сам, чи разом із трьома коронами⁴¹. Міжнародна організація Антидефамційна ліга (Anti-Defamation Lea-

³⁷ Коментар УІНП щодо рішення суду у справі про символіку дивізії військ СС «Галичина». *Український інститут національної пам'яті*. 2020. 29 травня. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/komentar-uinp-shchodo-ri-shennya-sudu-u-sprav-i-pro-symvoliku-dyviziyi-viysk-ss-galychyna>.

³⁸ Див.: Символіка дивізії СС «Галичина» не є нацистською. *Історична правда*. 2022. 5 грудня. URL: <https://www.istravda.com.ua/short/2022/12/5/162131/>.

³⁹ Детальніше про законопроект див.: Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання героїзації військових злочинців та легалізації нацизму. *Верховна Рада України*. 2020. 23 січня. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/857>.

⁴⁰ Документ із приватного архіву авторки.

⁴¹ Emblem of SS Galizien. *REPORTING RADICALISM*. URL: <https://reportingradicalism.org/en/hate-symbols/movements/nazi-symbols/ss-galizien>.

que) також створила подібну базу даних, куди внесено на загал усю символіку дивізій СС та Ваффен-СС без конкретних назв військових підрозділів⁴².

Слід згадати й те, що Львівська обласна рада 16 лютого 2021 р. надіслала офіційне звернення до Верховної Ради України щодо внесення змін до Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX ст.» стосовно статусу воїнів Першої Української дивізії «Галичина»⁴³. Відповідь було отримано від Міністерства культури та інформаційної політики: вона була негативною. Серед причин названо «політизованість питання» через прив'язку до СС та нацистів, «відсутність консolidованого погляду українського суспільства» і «можливий міжнародний резонанс». До відповіді додано й позицію Міністерства соціальної політики України, яка полягала в тому, що українській державі загалом бракує коштів на поточні виплати пільговикам⁴⁴.

Вважаю за доцільне завершити статтю згадкою про публічні думки очільників УІНП щодо дивізії та її офіційного статусу. Так, і Володимир В'ятрович, і Антон Дробович у різний час висловлювалися проти глорифікації дивізії, які відбувалися в Україні, передусім ідеться про «марші вишиванок» та відзначення роковин створення⁴⁵.

Підсумок: вояки дивізії не отримали в Україні жодного офіційного статусу, який би передбачав надання пільг та/чи офіційне їх визнання державою як «учасників бойових дій» чи «борців за незалежність України». На моє переконання, історія дивізії є частиною української історії, яка повинна неупереджено вивчатися та досліджуватися, не замовчуватися, уникаючи при цьому як глорифікації, так і демонізації її вояків.

References

- Bolianovskiy, A. (2000). *Dyviziia «Halychyna»*. Istoriiia [Division «Galicia». History]. Lviv, Ukraine.
- Dashkevych, Ya., Kuk, V. (2010). «Osobyie papky» Stalina i Molotova pro natsionalno-vyzvolnu borobu v Zakhidnii Ukraini u 1944–1948 rr. [Stalin and Molotov's «personal files» on the national liberation struggle in Western Ukraine in 1944–1948]. Lviv, Ukraine.
- Khomiak, O. (2013). *Halyske bratstvo kolyshnikh voiakiv Pershoi Ukrainskoi dyvizii Ukrainskoi natsionalnoi armii: zasnuvannia ta diialnist* [Galician brotherhood of former soldiers of the First Ukrainian Division of the Ukrainian National Army: foundation and activity]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – Scientific notes of the NaUKMA. Historical Sciences*, 143, P. 20–25. Kyiv, Ukraine.
- Khomiak, O. (2023). *Dyviziia Waffen-SS «Halychyna» ta zvyuvachennia u voiennykh zlochynakh: istoriografichniy zryz* [Waffen-SS Division «Galicia» and accusations in war crimes: review of historiography]. *Kraieznavstvo – Local history*, 3–4 (124–125), S. 162–169.
- Khromeychuk, O. (2013). “Undetermined” Ukrainians. Post-War Narratives of the Waffen SS “Galicia” Division. Bern, Switzerland.
- Malkosh, V. (2012). *Chomu lehin? Ivano-Frankivska stanytsia Halyskoho bratstva kolyshnikh voiakiv 1-yi ukrainskoi dyvizii Ukrainskoi Natsionalnoi Armii* [Why the legion? Ivano-Frankivsk branch of the Galician brotherhood of former soldiers of the 1st Ukrainian Division of the Ukrainian National Army]. Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- Shkandrii, M. (2023) *In the Maelstrom. The Waffen-SS 'Galicia' Division and Its Legacy*. Montreal–Kingston, Canada.
- Tovarianska, O. (2007). *Spoehady kolyshnikh voiakiv dyvizii «Halychyna»*. Interviu z Aksynchukom Zenonom Yulianovychem [Memoirs of former soldiers of the «Galicia» division. Interview with Zenon Yulianovych Aksynchuk]. *Mahisterium. Istorychni studii – Magisterium. Historical studies*, 28, P. 90–99. Kyiv, Ukraine.
- Vronska, T. (2013). *Upokorennia strakhom. Simeine zaruchnystvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady, 1917–1953 rr.* [Pacification by fear. Family hostage-taking in the punitive practice of the Soviet government, 1917–1953]. Kyiv, Ukraine.

Хом'як Оксана Володимирівна – кандидатка історичних наук, старша викладачка кафедри історії, Національний університет «Києво-Могилянська академія» (вул. Сковороди, 2, Київ, 04070, Україна).

Khomiak Oksana – PhD in History, senior lecturer at the History Department, National University of «Kyiv-Mohyla Academy» (2 Skovorody Str., Kyiv, 04070, Ukraine).

E-mail: ok.khomiak@ukma.edu.ua

⁴² SS Divisional Insignia. *Anti-Defamation League*. URL: <https://www.adl.org/resources/hate-symbol/ss-divisional-insignia>.

⁴³ Перелік звернень Львівської облради. *Львівська обласна рада*. URL: <https://www.lvivoblrada.gov.ua/plenary-sessions/zvernennya-ta-zayavi-radi>.

⁴⁴ Відповідь Міністерства культури та інформаційної політики від 28 травня 2021 р. *Google*. URL: <https://drive.google.com/file/d/1fUaV2wozTePHrjFSfQbZhUTVeHCamuJ/view>.

⁴⁵ Володимиру В'ятровичу належать слова «Річниця створення дивізії “Галичина” не свято для українців» (*Історична правда*. 2018. 30 квітня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/5ae748bbb79eb/>). Антон Дробович висловився так: «Глорифікація військ СС – це неприпустимо для європейської країни» (*New voice*. 2021. 29 квітня. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/ss-galichina-v-instituti-nacppam-yati-rizku-zayavu-cherez-marsh-vishivanok-novini-kiyeva-50157383.html>).

LEGAL STATUS OF THE WAFFEN-SS "GALICIA" DIVISION' VETERANS IN THE USSR AND INDEPENDENT UKRAINE

The purpose of the article is to highlight the legal status of the «Galicia» division' veterans from July 1944, when they were first taken into Soviet captivity, to the present day. The analysis of normative documents, archival materials, biographical data of the former soldiers, oral testimonies collected by the author, and the latest Ukrainian and Western literature would contribute to the understudied aspects of the division's postwar history.

Conclusions. It is shown the life trajectories of the «Ukrainian divisijnyky» in comparison with those who were interned by British and American troops after the Second World War. Most of the Galician Brotherhood members in 1992 (almost 80% of its members) consisted of individuals who took part in the Battle of Brody in mid-1944. After the Brody encirclement, soldiers were taken prisoner by the Soviets and/or returned home and/or joined the Ukrainian Insurgent Army. Finally, one way or another, most of them were arrested by Soviet authorities during the post-war years. They were treated as «traitors to the Motherland» who defected to the enemy. Nevertheless, a small percentage of individuals have managed to avoid arrest. Their official status practically did not change both after the collapse of the USSR and after the implementation of the decommunization; some veterans were not rehabilitated due to their war records.

Key words: World War II, USSR, Ukraine, war crimes, Holocaust, collaboration, Waffen-SS «Galicia» division.

Дата подання: 22 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 27 березня. 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Хом'як, О. Правове становище ветеранів дивізії Ваффен-СС «Галичина» в СРСР та незалежній Україні. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 111–118. DOI: 10.58407/litopis.240212.

Цитування за стандартом APA

Khomiak, O. (2024). Pravove stanovyshe veteraniv dyvizii Waffen-SS «Halychyna» v SRSR ta nezalezhnii Ukraini [Legal status of the Waffen-SS "Galicia" division' veterans in the USSR and independent Ukraine]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 111–118. DOI: 10.58407/litopis.240212.

УДК 821.161.2-3.09:140.8«1914/1921»

Юлія Карпець

ПОСТТРАВМАТИЧНІ ВЗАЄМИНИ СТАТЕЙ У ПРОЗІ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

DOI: 10.58407/litopis.240213

© Ю. Карпець, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9074-4913>

Мета статті – проаналізувати відбитки гендерних перетворень, спричинених Першою світовою війною та визвольними змаганнями в Україні (1917–1921), у взаєминах статей, варіації маскулінності та фемінності в письмі Миколи Хвильового. **Методи:** компаративістичний, герменевтичний, гендерний та філософський аналізи. Теоретико-методологічну основу склали праці С. Гілберт, Ю. Крістевеї, Л. Ірігаре, Т. Тейт, Е. Шовалтер, В. Агеевої, С. Павличко. **Новизна статті** полягає в нюансованому аналізі гендерних зрушень у прозі М. Хвильового, зокрема в компаративістичній та філософській перспективі. **Висновки.** Результати дослідження доводять, що письмо М. Хвильового унікальне з огляду на взаємини статей у повоєнні 1920-ті рр. У порівняльному аналізі англійської та української літератури було з'ясовано, що в кризі маскулінності персонажі М. Хвильового не намагаються насильницько поновити власну суб'єктність, як це стається у творах інших письменників. Натомість надано більшої суб'єктності персонажкам, які дорівнюють до емансипаторної революційної потенції, звільняють власний сексуальний потяг і утримують аксіологічний та національний виміри ідентичності завдяки волі й інтелекту. Насамкінець, було оприявлено два екстремуми у взаєминах статей: з одного боку, утопійний зв'язок, який перевершує тілесність та ґрунтується на солідаризації; з іншого – деструктивний зв'язок, в якому відсутня чуттєвість.

Ключові слова: гендер, Перша світова війна, «безґрунтянство», посттравматичний розлад, фемінність.

Питання гендеру та сексуальності у взаєминах «безґрунтовних романтиків» Миколи Хвильового пов'язані зі зломом, який спричиняє Перша світова війна, – це посттравматичні розлади. У романі «Місіс Деллоуей», який був опублікований 1925 р. і в якому Вірджинія Вулф оповідає історію травмованого війною юнака Септімуса, авторка пише: «Останні роки світового досвіду відкрили в усіх – і в чоловіках, і в жінках – крилицю сліз. Сліз і смутку; відваги і витримки; бездоганної стійкості і стоїчного терпіння»¹. Уповні письменниця оприявнить злам у становищі жінки після Першої світової війни, тим її взаємини зі світом чоловіків, у «Власному просторі» 1929 р.

Варто також звернутися до розвідок Елейн Шовалтер та Сандри Гілберт. Е. Шовалтер висвітлює статус чоловічої істерії до та після Першої світової війни: до першої модерної війни істерія була винятково жіночою хворобою. Європейські спільноти довго нехтували темою чоловічої істерії та початково використовували «евфемістичні діагнози», зокрібно неврастенія, невроспазія, *shell shock* тощо². Літературознавиця С. Гілберт зазначає, що чоловіки втрапили в кризу маскулінності, допоки були «буквально та фігуративно розбиті» в шанцях³. Водночас дівчата та жінки урухомлювали власні життя, долучаючись до воєнного фронту та отримуючи роботу, яку раніше виконували винятково чоловіки.

В українській гуманітаристиці звертали мало уваги на посттравматичні ментальні розлади та їх лікування в період між двома світовими війнами. В. Агеева, С. Павличко та Н. Зборовська почасти торкалися теми ментальних розладів М. Хвильового та його персо-

¹ Вулф В. Місіс Деллоуей / Пер. з англ. Т. Бойко. Київ: Комубук, 2022. С. 13.

² Showalter E. Hysterical epidemics and modern culture. New-York: Columbia University Press, 1997. P. 64.

³ Gilbert S. Soldier's heart: literary men, literary women, and the Great War. *Women and violence*. 1983. Vol. 8. No. 3. P. 428.

нажив у дослідженнях із гендеру в літературі українського модернізму. Зосібна В. Агеева має справу з убивством матері – наріжним мотивом новел «Я (Романтики)» та «Мати». Літературознавиця згадує «модернізацію романтично закоріненої символіки національного служіння»⁴, яка виникає після символічного вбивства матері, так що «“сини”-модерністи таки звільнилися від обов’язку самозреченого служіння поневоленій / знедоленій матері»⁵. У межах цієї статті нас цікавлять образи жінок і чоловіків, які з’являються «опісля» такого символічного акту, адже після нього та поразки УНР і будь-якої іншої варіації української державности чоловіки та жінки зустрічаються в поруйнованому пореволюційному просторі, поділяючи втрату та травматичний досвід.

За Ю. Крістєвою, література – це «осередок, де знищується та відновлюється соціальний код»⁶. Відтак наша інтенція – заналізувати такий мінливий соціальний код у взаєминах між статями, тим вловити винятковість письма М. Хвильового. Мета статті – проаналізувати відбитки гендерних перетворень, спрочинених Першою світовою війною та визвольними змаганнями в Україні (1917–1921), у взаєминах статей та варіаціях маскуліності та фемінності в письмі М. Хвильового. По-перше, розглянемо тексти письменника в компаративістичній перспективі, залучивши до аналізу твори Гната Михайличенка, Наталі Романович-Гкаченко, Вірджинії Вулф і Девіда Герберта Лоуренса. По-друге, нам прагнеться заналізувати варіації фемінності та роль жіночого голосу в утриманні суб’єктності чоловічих персонажів. По-третє, варто розглянути типи спільності між чоловіком і жінкою, які поділяють спогади революційних та воєнних часів.

Найперше, ідеться не лише про точковий аналіз новел, але про зіставлення гендерних зрушень у письмі М. Хвильового з іншими випадками в повоєнних і пореволюційних текстах в українській та європейській літературах, зосібна англійської. Варто зауважити, що на відміну від англійського суспільства, яке від 1918 р. мало справу з налагодженням мирного життя, досвід українських письменників – це суспільство, яке, повертаючись з імперіалістичної війни, втрапило в революцію та, не складаючи зброї, підтримало боротьбу за українську державність. Ще одна заувага: чоловіки опинилися знерухомлені та померлими заживо в умовах війни в шанцах, якою почасти була Перша світова, на противагу жінкам, які відчували «задоволення від (жіночої) мобілізації»⁷. В українському ж контексті хаотичні та динамічні події революції опісля Першої світової спонукали, найперше, до постійних переміщень, залучення в однакові справи чоловіків і жінок; або до необхідного знерухомлення всіх. Як наслідок, обидві статі поділяють минуле та посттравматичні стани, тут не існує фактичного розриву, як-то наприклад, у досвідах Лукреції та Септімуса Ворренів-Смітів («Місис Делловей» В. Вулф) і Конні та Олівера або Кліффорда («Коханець Леді Чаттерлей» Д.Г. Лоуренса).

Перша прикметність Хвильового полягає в тому, що він і його персонажі незашорено та вільно говорять про діагноз. У 1924 р. в листі до М. Зерова М. Хвильовий пише з Бердянська: «Професура найшла в моїм організмі багато хвороб (головна – в різкій формі неврастенія)»⁸. У пізнішому листі він також спогадує події, які залишили відбиток на його здоров’ї: «3 роки походів, голодовки, справжнього жаху, який описати я не ризикну, 3 роки голгофи в квадраті на далеких полях Галичини, в Карпатах, Румунії і т. ін»⁹; «Словом, достоевщина, патологія, але застрелитися я ніяк не можу. Два рази ходив у поле, але обидва рази повернувся живим і невредимим»¹⁰. Визнання неврастенії сприяє дорівнюванню до досвіду «жіночої» істерії та послабленню уявлень про раціонального та врівноваженого чоловіка. Оповідач «Повісті про санаторійну зону» так означає стан персонажа анарха з «Повісті про санаторійну зону»: «Саме істерія, інакше і не могло бути: після довгих років горожанської війни, в якій він приймав активну участь, анарх мусив чекати цієї хвороби. І вона прийшла зі своїм знеладдям психічної сфери, з надзвичайною вразливістю, з ексцентричністю, з приступами тоски і страху»¹¹.

Прикметно, що в літературі цього періоду наявний мотив: жінка засвідчує складні ментальні стани партнера, який повертається з війни / революційної збройної боротьби. Наприклад, у «Блакитному романі» Г. Михайличенка знаходимо: «Ти завмер з пережитого, а Іна боялась підходити до Тебе»¹²; «Ти нічого не відчував. Не хотів. Спроваджував

⁴ Агеева В. Жіночий простір: феміністичний дискурс українського модернізму. Київ: Факт, 2008. С. 66.

⁵ Там само. С. 68.

⁶ Крістєва Ю. Полілог / Пер. з фр. П. Тарашук. Київ: Юніверс, 2004. С. 133.

⁷ Gilbert S. Soldier's heart... P. 438.

⁸ Хвильовий М. Повне зібрання творів у п’яти томах / Упоряд. Р. Мельників. Київ: Смолоскип, 2018. Т. 2. С. 240.

⁹ Там само. С. 244.

¹⁰ Там само. С. 245.

¹¹ Хвильовий М. Повне зібрання творів у п’яти томах / Упоряд. Р. Мельників. Київ: Смолоскип, 2019. Т. 3. С. 58–59.

¹² Михайличенко Г. Блакитний роман. Зваба і блакить. Чуттєва література українського модернізму / Упоряд. Д. Шестакова. Київ: Стилет і стилос, 2021. С. 161.

хвилини в безвість небуття. Іна тужила за життям і не могла грати на сопілку»¹³. Прикметна ця обмеженість, яку мимоволі накладає така потравмована співприсутність на потенції творення Іни. Подібно зачинає подружнє життя Конні Чаттерлей: «Та рани виявилися такі важкі, що в глибині його щось загинуло, частина почуттів зникла. Залишилась якась мертва порожнеча»¹⁴; «З плином років її вражав страх порожнечі власного життя. Кліффорд-ове та й власне розумове життя поволі почало здаватися пустою»¹⁵. Схожу пустку та невідчужання носять у собі Септімус Воррен-Сміт та його дружина – персонажі В. Вулф: «Його дружина плакала, а він нічого не відчував; щоразу ... він опускався на ще одну сходинку нижче в пекельну прірву»¹⁶.

Звернімо увагу на варіації маскулінності в таких текстах. Дослідниця Труді Тейт potwierджує, що «Лоуренсівський зранений солдат – випростаний, мужній та сильний, він стоїть в зухвалій (навіть збоченій) опозиції щодо репрезентацій травмованих війноного чоловіків»¹⁷. Направду, Олівер Меллорз, описуваний Лоуренсом як «зграбний, таємничий, як ласиця, що бавиться з собою ... Досконала біла голизна істоти ... тепле біле полум'я поодинокого життя розкривається в обрисах»¹⁸. Цей опис різниться від станів знерухоменості та пустки в наведених вище уривках. Важливо, що потвердити цей стан сили та здоров'я для О. Меллорза можливо завдяки повсякчасному сексуальному підкоренню жінок.

Владна проактивна та потравмована заслабла маскулінності співприсутні в творах М. Хвильового та Г. Михайличенка. Розгляньмо взаємини в новелі «Кімната Ч. 2» М. Хвильового: Вівдя, вражаючи та зневажуючи інтимний зв'язок з Максом, оголюється, розпластувється перед «агітацією» комісара Вольського, його силою та життєлюбністю, які найперше зумовлені його приналежністю до партії, тобто до панівної ідеології. Макс, як вільний та безпартійний, не здатний протистояти комісару: він натомість відкрито говорить про несилу та виказує вразливість: «Вівдя пішла, а Макс плакав тихенько ще з години»¹⁹. Відтак ментальні негаразди переживає насамперед *вільний чоловік, анархіст*, який перебуває на межі поглинання ідеологічним апаратом. У «Блакитному романі» Г. Михайличенка персонаж Ти першопочатково товаришує з Чоловіком, який означає комуністичну ідеологію, тим виявляє послух і служіння владному суб'єкту. Однак, коли він дізнається, що Чоловік торкався Іни, а отже, відбулося гвалтоване втручання в ціннісний інтимний простір, персонаж Ти падає та слабує: «Коли в незрозумілому самозабутті Ти в знесиллі впав на соломі, без тям, чоловік відчув, який дорогий Ти для нього, який необхідний. Дивувався – невже Тебе так образив? Не повірив, посміхнувся. Розправив широкі плечі, випростав на стороні дuki. вийшов з квіня і вигукнув»²⁰. Важливо, що є певна неминучість втручання ідеології (Чоловіка) в інтимний зв'язок та його гвалтування: це радикальна відкритість владному суб'єкту, яка також вражає взаємини героїв М. Хвильового.

Наступна прикметність, Септімус Воррен («Місіс Деллоуей» В. Вулф) та Олівер Меллорз (Коханець...» Д.Г. Лоуренса) мають загиблого на війні друга-командира, який є втраченою та невидимою частиною їх особистості. Товариш Еванс становить фантазматичний розрив дійсності для Септімуса Воррена: образ загиблого доміщується до реальності та не може бути розділений ні дружиною Рецією, ні лікарями. Близьке товариство Олівера Меллорза зі своїм командиром у минулому додає до джентльменства та шанованої маскулінності. У «Блакитному романі» Г. Михайличенка оповідач засвідчує потравмоване життя свого товариша опісля «червоної заграви»²¹, водночас він не просто оповідає про відбуте, але співтворить себе з Ти: «Ти був тим, чим стану я завтра»²². Коли Ти помирає, оповідач стає так само приреченим на фантазматичний розрив – примарну співприсутність із померлим і відданість йому: «В сутіні вогкого льоху з'явився Ти як звичайно: блакитною плямою блідого світла, зі втомленим поглядом тьмавих очей. І на скару піду я спокійний і вдячний Тобі»²³.

Щодо М. Хвильового, у його творах глибока чоловіча товаришність зазвичай відсутня, натомість оповідач солідаризується з жінками, а персонаж має, перш за все, товаришку, з якою поділяє травматичний досвід революції та меланхолійну тугу за втраченим комуніс-

¹³ Михайличенко Г. Блакитний роман... С. 161.

¹⁴ Лоуренс Д. Коханець Леді Чаттерлей / Пер. з англ. С. Павличко. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. С. 6.

¹⁵ Там само. С. 75.

¹⁶ Вулф В. Місіс Деллоуей. С. 103.

¹⁷ Tate T. Modernism, history and the First World War. Manchester and New York: Manchester University Press, 1998. P. 106.

¹⁸ Лоуренс Д. Коханець Леді Чаттерлей. С. 96.

¹⁹ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 178.

²⁰ Михайличенко Г. Блакитний роман... С. 150–151.

²¹ Там само. С. 149.

²² Там само. С. 164.

²³ Там само.

тичним майбуттям; або в «Редакторі Карку» та «Вальдшепах» – за втраченою історією української державності. Співприсутність жінки та чоловіка в таких творах, як «Синій листопад», «Залуок» і «Повість про санаторійну зону» – це світ рівності. Чоловіки М. Хвильового не зазіхають насильницько на голос або тіло жінки. У «Синьому листопаді» Вадим і Марія поділяють синестезійність вражень та речевости, мають однаково важливі посади, зрештою, однакову чутливість одне до одного.

Автор часто наділяє товаришку більшою суб'єктивністю або вповні передає їй голос. Підтверджуючи це, думаємо про щоденник хворої в «Повісті», з якого витворюється, власне, сама повість. Революція в її вустах стає приводом для деієрархізації фемінного та маскулінного письма: «То нічого, що я жінчина з женственою натурою, – в добу горажанських війн я – солдат революції, і моє перо – гострий багнет, який завше сторожко прислухається. – Так я безумно люблю життя»²⁴.

Спільна для героїнь М. Хвильового та Н. Романович-Ткаченко прикметність – це суб'єктна жінка, *товаришка* – дівчиця революції та партнерка. Так само вартує розглянути питання дітонародження. Товариш Жучок («Кіт у чоботях») не має дитини, однак дитина була, і була вбита під час революції. У «Синьому листопаді» оповідач потверджує: «жінчини революції пішли плодити дітей. Тільки Марія й небагато не пішли»²⁵. Так само не хоче дітей Вівдя з «Кімнати Ч. 2»: «– Максе, не треба плодити дітей! Наслідкування відзнак нікчемності»²⁶. Коли Дмитрій Карамазов з «Вальдшнепів» міркує про свою дружину Ганнушу, дітонародження даремне, тому що асоціюється з неволюю та втратою тої історії, де мало сенс творити нове життя: «Хіба це не вона та типова українська жінка, що, так ганебно випроводивши синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, пішла плодити безвольних людей»²⁷. Неможливість продовження життя біологічного у новелах М. Хвильового подібне до небажання Септімуса мати дітей: «У такий світ не можна приводити дітей»²⁸.

У «Чебрець-зілля» Н. Романович-Ткаченко персонажка Ада полишила свою маленьку дочку на бабусю й пішла творити революцію, повсякчас наголошується саме творчий потенціал: «Треба, щоб жінка творчии життя нового була, жінка – будівнича»²⁹. Тим більше здобувається сил для персонажки, чим більш платонічним стає зв'язок із чоловіком: «Ми з Андрієм, мов брат і сестра, мов близькі товариші ... Щодня росте приплив творчих сил. Підноситься все вище, поринаєш все глибше»³⁰. Ще певнішим цей зв'язок стає, коли Ада робить аборт, аби зберегти творення та неприналежність до патріархальної нуклеарної сім'ї: «Так, як добре, що висить заборона лікарки ... Мої ранки тепер буйно-творчі»³¹. Понад те, чоловік Ади Андрій не зазіхає на її репродуктивну біологічну спроможність, натомість уповні звиряє творення комуні та музики: «Мені – чудесно, бо ти фея-чарівниця, ти чебрець-зілля ... Це воно таке духмяне, таке свіже ... Відроджує людину до життя»³². Героїні Хвильового різняться від Ади тим, що їх творчий потяг вражений меланхолією за незбутою «загірною комунною» і травматичними подіями. Така загальна настроєвість супроти біологічного народження контрастує з домінантною ідеєю вагітності Конні – персонажки в «Коханці леді Чаттерлей» Д. Лоуренса. Здоровий сексуальний потяг Конні до фалоса та рафінованої маскуліності стає запорукою того, що життя може бути порятунком та продовженням.

Кейт Міллет пише: «атмосфера фашистських держав та диктаторських режимів великою мірою визначена їхнім патріархальним характером»³³. Відтак будь-яка девіація або трансгресія з конформної сингулярної маскуліності або фемінності означає вихід за межі бінарної опозиції статей, взаємин між владою та спідпорядкованими. Конвенційна маскулліність – це тривкий ґрунт авторитарного суспільства. У такий перспективі персонажі М. Хвильового унікальні, адже вони вислизують з-під фалоцентричної авторитарної системи в письмо, не відтворюючи владні коди, передаючи голос фемінному. Іншими словами, персонажі М. Хвильового неминуче виламують таку, користуючись терміном К. Міллет, *сексуальну політику* підпорядкування, зосібна через посттравматичний розлад, відсутність потягу та неспроможність творення нового біологічного життя. Послідовною є

²⁴ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 144.

²⁵ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 113.

²⁶ Там само. С. 172.

²⁷ Хвильовий М. Повне зібрання творів у п'яти томах / Упоряд. Р. Мельників. Київ: Смолоскип, 2019. Т. 4. С. 193.

²⁸ Вулф В. Місис Деллоуей. С. 102.

²⁹ Романович-Ткаченко Н. Твори. Київ: Дніпро, 1987. С. 218.

³⁰ Там само. С. 277–278.

³¹ Там само. С. 277.

³² Там само. С. 203.

³³ Міллет К. Сексуальна політика / Пер. з англ. У. Потятиник, П. Таращук. Київ: Основи, 1998. С. 261.

теза С. Павличко: «Чоловіки й жінки в цій прозі пов'язані ненормальними, божевільними стосунками»³⁴.

Придивімося уважніше до варіацій фемінності в письмі М. Хвильового. Жінка одривається від ґрунту підпорядкованості в «сексуальному дискурсі чоловічої влади»³⁵ і спроможна свідчити та діяти, коли голос потравмованого чоловіка ослабкий. Він часто безпартійний інтелігент, «безґрунтовний романтик», який залишений на маргінесах застиглого контрреволюційного періоду, де переважає потяг до насилля, та пореволюційного ноуутвореного радянського суспільства.

У новелі «Кіт у чоботях» шлях жінки в революції тотожний розвію революції загалом. Алітераційне зближення слів *Ганка* та *гантувати* – асоціативний розвій естетичних образів, пов'язаних з ім'ям героїні, який уривається ім'ям інакшим – товариш Жучок. У цьому переході збувається антропоморфність образу, тим оповідач видаляє інтимний зв'язок з дівчиною Ганкою та означає тип: «кіт у чоботях», актуалізуючи візуальні асоціації: «...малюнки з дитинства»³⁶; «теплий і близький як ньєчина рука з синьою жилкою»³⁷. Образ украй фрагментований, читач не здатний угледіти цілість, лише подорожувати окремими деталями: «бузиновий погляд, бузиновий сміх і носик – голівка від цвяшка: кирпатенький»³⁸; повторювана репліка «дзуськи» та чоботи. Попри доволі інтимні візуальні образи, оповідач не зволікає додати ще одну деталь: голова товариша Жучка поголена задля простору та свободи. Простір – це «бур'яни революції»³⁹. Єднанню товариша Жучка з революцією сприяє знову-таки візуальна сув'язь революції та одягу персонажи: «Блуза колір “хакі”»⁴⁰. Тип множитья у свідомості оповідача: «Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою!»⁴¹

Прикметно, що генеза товаришів Жучків, за словами оповідача, у Жовтневій революції, однак реалістичність, яка переважала в означенні «типу», не збігається з історичною подію, не до кінця оприявленою. – «це Жовтнева тайна»⁴², шляхи до і з якої зникомі. «Розв'язка – сонячний вік, і до нього йдемо»⁴³, – відтак кінець історії «кота у чоботях» не справдженій уповні. Оповідач не здатний встановити хронологічну дистанцію в часі щодо подій революції; зрештою, він питає: «А може, це васильковий сон?»⁴⁴. Буття в революції – це буття без сталості, означене безкінечними потягами та хуртовиною. По-друге, надмір безособистісних реплік, множинність голосів навколо товариша Жучка, чий голос – один з поміж багатьох. Революція – це розвіяння: «вся революція без гудзиків, щоби було просторо, щоби можна було розправитись, зітхнути на всі легені, на всі стєпи, на всі оселі...»⁴⁵.

Натомість у «Синьому листопаді» Марія працює політкомісаром та означає кінець революції, адже персонажка кілька разів трансґресує в *крапку*: «Марія знітилась на колодці – крапка»⁴⁶; «...Марія – крапка. Збіглась у грудку, й не видно»⁴⁷; «Потім сіла з ногами на ліжку, знітилась в крапку»⁴⁸. Також зустрічаємо: «Марія – іронія»⁴⁹. Політичне просвітництво та підтримування ідеологічного завзяття становили обов'язок політкомісара в бригаді. Однак Марія на відміну від товариша Жучка не провадить читань програмових комуністичних текстів, не опитує товаришів, аби впевнитися в їх базовій ідеологічній освіті. Полуда бюрократично організованих просвітницьких зустрічей відсутня. Натомість Марія у приватній розмові з Гофманом та Зиммелем міркує «про норми комуністичної етики»⁵⁰, що завершується розладом поміж двома товаришами, а персонажка залишається радше споглядальницею. Винятковою є розмова Гофмана та Марії, де вона питає: «де кінчається ваша дурість і починається контрреволюційність», і засвідчує «харю непереможеного хама»⁵¹. Однак переважно Марія інтерналізує ідеологічні питання: думка, яка ніяк не знаходить відгуку в зовнішніх розмовах з іншими, знаходить послідовність у внут-

³⁴ Павличко С. Дискурс українського модернізму. Київ: Либідь, 1999. С. 271.

³⁵ Зборовська Н. Феміністичні роздуми: на карнавалі мертвих поцілунків. Львів: Літопис, 1999. С. 22.

³⁶ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 61.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. С. 69.

³⁹ Там само. С. 63.

⁴⁰ Там само. С. 62.

⁴¹ Там само. С. 65.

⁴² Там само. С. 61.

⁴³ Там само. С. 63.

⁴⁴ Там само. С. 67.

⁴⁵ Там само. С. 62.

⁴⁶ Там само. С. 113.

⁴⁷ Там само. С. 115.

⁴⁸ Там само. С. 120.

⁴⁹ Там само. С. 122.

⁵⁰ Там само. С. 118.

⁵¹ Там само. С. 117.

рішньому просторі: персонажка міркує «про дитячу наївність мільйонної маси, що на протязі довгих років умирала стійко»⁵²; «Ще думала, що кохання таке зелене, як травневий цвіт»⁵³.

Повертаючись до тези про трансгресію персонажки, варто додати кілька деталей. Трансгресія пролягає від *утіленої* ідеології – жінки політкомісара, яка гуртує товаришів через суто інтерналізовані атомізовані враження та судження до розчинення в текстуральності: у пунктуаційній *крапці* та *іронії*. Так, у письмі *крапкою* означається ідеологічний кінець революції, нездатність Марії диктувати ідеологічну настроєвість і наснажувати її. Сповненість та осяжність революції відчутна в галасливих і напружених полілогах у «Коті в чоботях», які ініціює Товариш Жучок, натомість у «Синьому листопаді» останню репліку Марії остаточно «здавила тиша»⁵⁴.

Наступною та заключною в трійці персонажок, асоційованих із перебігом революції. – це Мар'яна з новели «Заулок». Ця персонажка має кілька прикметностей, які дещо наближують її до інших потравмованих образів чоловіків і жінок М. Хвильового. По-перше, це відчутна зсередини пустка: «Тоді в її очах загорілись порожні фасфорити. Порожнеча шамарила кожний нерв її істоти»⁵⁵. По-друге, Мар'яна вочевидь після служби в чека опиняється «безпартійною комуністкою»⁵⁶, а, отже, одірваною від ідеологічного апарату. Із трагедійності такого становища вона втрапляє в спогади про «дикі замріяні степи, де чекає тривога, невідомість, де ціле провалля жури і радості»⁵⁷. По-третє, ці романтизовані степи, асоційовані з розвоєм революції, знаходять вираження в екстатичних листах, які пише товаришеві в «[твій] далекий край, на північ». Подібний лист пише анарх з «Повісті...», і в дечому до такої композиції звертання властива сам М. Хвильовий в «Вступній новелі».

Виятковість Мар'яни полягає у свідомому прояві волі – вчинення першої частини самогубства: «віддалась сифілітові»⁵⁸, – на протигагу анархові, який вбиває себе в кульмінації фантазматичного розриву дійсності. На цьому етапі вона ще потребує оклику та потвердження іншим, який виявляється недостатньо досяжним у написанні листа. Персонажка починає розмову з Гамбарським: «прийшла до вас спитати: що таке безпорадність? Що – сила волі? Не знаєте?»⁵⁹ Гамбарський, чий сподівання стати «червоним професором»⁶⁰ шойно зазнали поразки, перебуває так само в пороговому стані та не може бути тим голосом, який потвердить намір Мар'яни, адже перед тим порівняння рецензента його з «телеграфістом Ять»⁶¹ полонило свідомість персонажа безвихіддю. Вчинок Мар'яни передує безнадіям та надіям інших персонажів: професора Гамбарського та Аркадія Андрійовича, який лаштується вступати в партію, відтак дієвиця чека засвідчує незворотний процес розладу новоствореного суспільства.

Ще одна варіація фемінності, яка так само виламкується з авторитаризму – це вивільнена жіноча сексуальність. Урхумлення, захоплення воєнним революційним виром, зреалізовані професійні потенції спричинилися до сексуальної емансипації жінок. Понад те, С. Гілберт потверджує, що, працюючи медсестрами під час Першої світової війни, жінки ознайомилися з чоловічими оголеними тілами, будучи в позиції «активного, автономного, трансцендентного суб'єкта»⁶². Існувала певна дихотомія в свідомості чоловіків: з одного боку, жінки були рятівницями; з іншого – солдати відчували неабияку тривогу щодо жінки та її сексуального бажання, яке видавалося надміру загрозливим і неконтрольованим⁶³. Послідовно повоенна «література була маркована “антифемінізмом”»⁶⁴.

Письмо М. Хвильового – це світ рівності статей, який потверджений спільними досвідом та поточною безвихіддю. Однак також є персонажки, суб'єктність яких зумовлена надміром хворобливої сексуальності, як для чоловічої перспективи, і загальною спраглистю за життям та тілесністю. Одна з них – це Майя з «Повісті про санаторійну зону». Оповідач змальовує Майю думками «величез[ого], волохат[ого] анарх[а]»⁶⁵, так що прикметною стає тілесність персонажки: «її запашне тіло, яке вона завжди безсоромно демон-

⁵² Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 119.

⁵³ Там само. С. 116.

⁵⁴ Там само. С. 125.

⁵⁵ Там само. С. 194.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. С. 195.

⁵⁹ Там само. С. 197.

⁶⁰ Там само. С. 192.

⁶¹ Там само. С. 196.

⁶² Gilbert S. Soldier's Heart... P. 435.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid. P. 448.

⁶⁵ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 49.

струвала під надто прозорим капотом»⁶⁶. Майя також наголошує власну сексуальність: «...швидко метнула погляд, схопила його погляд, і обидва перевела до тонкої сорочки, на свої тугі грудні яблука»⁶⁷; «...невже тебе не хвилює туге тіло юнки?»⁶⁸. Ця яблукова метафора має початок у ранній новелі «Життя» («груди що яблука тверді»⁶⁹; «У неї такі тугі зітхання, як яблуку з антоновки»⁷⁰), де тілесне кохання марковане юнацькою невинністю та вітальністю: «таємниця зачаття»⁷¹; «в цю мить (читав десь) цвітуть на серці чайні троянди»⁷². Прикметно, що ця вітальність одриває персонажку «Життя» Оксану з усталеності, і та вирушає в невідомість революційних шляхів. Натомість Майя позбавлена будь-якої романтичної завіси, вона потверджує вітальність інакше: «...що й взагалі ніякого кохання нема, а єсть тільки потяг до coitus'a»⁷³. Вона не молодецька наївність, щонайменше її сміх – «Це був надзвичайний регіт сильної самиці, що почувала свою силу»⁷⁴.

Однак анарх «з огидою згадував» фрагменти її тіла, коли Майя, як «активний, автономний, трансцендентний суб'єкт»⁷⁵, могла зачепити чоловіка тим, що «тонко і безжалісно глузувала з нього»⁷⁶. Тривожить його однак не так кокетування, як ідеологічні акцентуації: адже персонажка повсякчас називає анарха Савонаролою, тим «грубо підлітала до його душевного надлому»⁷⁷. Майя має достатньо сили ословлювати та свідчити з розважливою насмішкою травматичний розрив дійсності та сподівань персонажа. Саме цей аспект спонукає його дистанціюватися від дівчини. Понад те, Майя стає тим більш загрозливою, чим частіше її «тихий негарний смішок»⁷⁸ асоційований із метрпанжем, вона також лякає анарха словами «Мене не обдуриш!»⁷⁹ та згадкою чека: «...от і воджу за ніс. Це прийом чекістів»⁸⁰.

У листі до анарха Карно тлумачить ім'я Майї як «богиню ілюзії»⁸¹. Направду, у першій частині «Повісті» образ Майї переважно зближується з фізичним та емоційним добрим здоров'ям, за винятком здогадки дідка: для нього прозирає реальне становище: «фосфоричний блиск, легенька хвороба в очах»⁸². Персонажка втрачає життєву наснагу та повністю скочується в хворобливість, коли Карно заступає свідомість анарха, далі вирізана ножем фраза «Майя є...(нецензурне слово)... з анархом»⁸³ маркує драстичну незахищеність її спільності з анархом подальшими поглядами інших. Тут персонажка уповні дорівнюється до безсилля, в якому вже перебуває анарх.

Важить також прикінцева розмова Майї та анарха: коли вона потверджує, що вона «тайна чекістка, агент червоної охоранки»⁸⁴, тоді спадають накинуті обов'язок та потреба у звичному коханні: «виходить, що ви мене не кохали, не кохасте й не будете кохати. Це, безперечно, так, бо ж я чула – кохання зовсім не таке ... Так? – Так. – А тепер я вам скажу, що й я вас точнісінько так кохала. І ви для мене були такою ж соломинкою, за яку я хапалась»⁸⁵. Спадає також полудна тілесности та сексуальної згаги, які мали спонукати анарха говорити: «Я знала, що моє тіло, моя ласка розв'яже вам язик»⁸⁶.

Саме без клішованих засновків взаємин чоловіка та жінки, тобто без сексуальної принадности та звідання в коханні, анарх спроможний відчутти «близькість до неї»⁸⁷. Почасти це зумовлено тим, що вона опиняється по той бік від «потягу до coitus'a»⁸⁸ та голосінь дурня, в яких «кричить саме життя»⁸⁹. Оприявнюючи приналежність до чека, вона заступає до потвердження волі до смерті, про яке раніше міркує анарх: «...ми живемо зовсім не для того, щоб жити, а для того, щоб умерти. Така наша воля»⁹⁰. Стає очевидною спіль-

⁶⁶ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 51.

⁶⁷ Там само. С. 52.

⁶⁸ Там само. С. 87.

⁶⁹ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 31.

⁷⁰ Там само. С. 35.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 70.

⁷⁴ Там само. С. 58.

⁷⁵ Gilbert S. Soldier's heart... P. 435.

⁷⁶ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 51.

⁷⁷ Там само. С. 56.

⁷⁸ Там само. С. 53.

⁷⁹ Там само. С. 90.

⁸⁰ Там само. С. 71.

⁸¹ Там само. С. 119.

⁸² Там само. С. 60.

⁸³ Там само. С. 116.

⁸⁴ Там само. С. 134.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само. С. 135.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само. С. 70.

⁸⁹ Там само. С. 59.

⁹⁰ Там само. С. 67.

ність їх минулого та світоглядних настроєвостей, утім усе ускладнюється, особливо неспроможністю обох утримувати одвертість власних намірів і почуттів. Їх останні репліки концентровані навколо револьвера, який у мерехтливій потенції передає Майї анархові, аби той скоїв самогубство, їх розмову заступає звістка про мертвого Хлоню.

Надмір еротизму виявляється дечим замисленим раціонально для Майї. Її тіло, початково приналежне до ідеологічного владного механізму, виступає відкрито сексуалізованим та бажаним для чоловічого погляду. Перший сексуальний досвід Майї також зумовлений її обов'язком у чека: «...я віддалася сильному красивому самцеві. Віддалася йому не тому, що покохала, а тому, що так було треба»⁹¹. Однак, імовірно, з анархом вона втрапляє у пороговість: напис на столі про їх інтимний зв'язок у малиннику викликає пачіну реакцію, тим маркує сферу її інтимного.

Третя варіація фемінності, яка окреслюється в перспективі відриву від ґрунту, – це інтелектуальна та вольова персонажка, яка втримує аксіологічний вимір персонажа. Такими постають сестра Катря з «Повісті про санаторійну зону» та Агля з «Вальдшнепів».

Сестра Катря знайомить анарха з Хлонею, який «найшов в особі анарха свою постійну й уважну аудиторію», тим вона розуміє, «що ... не помилилась: саме таким і намалувала вона анарха в своїй уяві»⁹². Анарх теж відчуває приязнь до сестри Катрі, однак позбавлену тілесного бажання. На противагу акцентуаціям на тілесних принадах і сміхові Майї, сестра Катря «була тихою дівчиною, голос її ніколи не підносився на вищі нотки»⁹³; «...трохи кирпатеньким носом і безцвітними тихими очима»⁹⁴, деталі її одягу та волосся відгонять для анарха «чимсь древнім, забутим, але й близьким»⁹⁵. Сама сестра Катря мала «жести степової дівчини: наївні і м'яко сурові»⁹⁶; анарх «почував необхідність говорити задушевно»⁹⁷. Її образ повсякчас асоційований із «сибірськ[ими] нетрями»⁹⁸; її спонукка – не зупинятися: «більш як півроку ніде не живе»⁹⁹. Понад те, можливо прослідкувати певну андрогінність персонажки, коли вона описує аристократизм Майї, оприявнюючи тілесний стан, ці надменні й нехороші очі, ці мініатюрні пальчики, які так і хочеться погладити»¹⁰⁰.

Інтелектуалізм сестри Катрі полягає в її шуканнях «природи людини», однак персонажка свідомо поразки: «...уплутавши сюди Шпенглера, Бергсона, революцію, кохання й мільйон інших дрібниць, можна здобути тільки одну мовчазну стіну»¹⁰¹. Саме перед цією стіною «мисль ... робиться порожнім дріб'язком»¹⁰². Ці пошуки спрямовані не лише на загальну теоретичну проблему, вони мають також недоторкану інтимну складову – «фартушок ... біленький, як перший далекий сніг»¹⁰³, який прагнеться відчутти в позитивізм та «Критиці чистого розуму». Поле її інтелектуального «безґрунтянства» поширюється на розмови з анархом, який прагне дорівнятися до сестри Катрі: «...коли я вас слухаю, то мені здається, що це не ви говорите, а я»¹⁰⁴. Симптоматично, що анархові, який перебуває в стані застиглості, до вподоби увесь ідейний розмах, з якого набуває суб'єктності сестра Катря. Анарх вторинний щодо її волі в інтелектуальних пошуках, однак прагне берегти їх, називаючи жартом серйозні розмови про «процес машинізації людей» і те, що він «і зайвий, і шкідливий чоловік»¹⁰⁵. Він лишає її спати «під наступом сіверких вітерців»¹⁰⁶, у яких означено спонукки сестри Катрі, зосібна її ймовірний від'їзд «в Сибір, до самого Байкалу»¹⁰⁷: «Де-небудь у занесеній снігом оселі й народжуються справжні мислі»¹⁰⁸. У письмі однак знаходимо відбитки її вразливості та загрози спустошення, які свідчать про виснаженість сестри Катрі в пошуках *природи людини*: «була втіленою нудьгою»¹⁰⁹; «Потім сестра Катря говорила, що її давить якась невимовна тьма»¹¹⁰; «Перед

⁹¹ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 71.

⁹² Там само. С. 61.

⁹³ Там само. С. 62.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само. С. 63.

⁹⁷ Там само. С. 62.

⁹⁸ Там само. С. 132.

⁹⁹ Там само. С. 63.

¹⁰⁰ Там само. С. 85.

¹⁰¹ Там само. С. 63.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само. С. 86.

¹⁰⁴ Там само. С. 66.

¹⁰⁵ Там само. С. 67–68.

¹⁰⁶ Там само. С. 108.

¹⁰⁷ Там само. С. 130.

¹⁰⁸ Там само. С. 131.

¹⁰⁹ Там само. С. 121.

¹¹⁰ Там само. С. 63.

нею росла темна стіна, і здавалось їй, що на неї наступають якісь важкі незрозумілі квартали»¹¹¹.

Прикметно, що для сестри Катрі постає стіна й темінь, далі ословлення неможливе, а відтак неможливо нічого. Однак Хлоня та анарх втрапляють по той бік дійсності, для них існує світ фантомів, як і для Майї, яка наприкінці опиняється на командній висоті «з заплоченими очима», промовляючи стиха, «наче творила якусь невідому молитву»¹¹². «Безґрунтовних романтиків»¹¹³ поєднує меланхолійна ніжна спільність: анарх і Хлоня поділяють не лише розмови, перебування на командній висоті, але згодом фантазматичні розриви дійсності та місце, де вони вчинять самогубство. У письмі є відбиток спільності Хлоні та сестри Катрі – це флористичний код, а саме одувачики. Персонажка кілька разів роздмухує одувачик, який спалахнув і «розтанув у просторах білим димком»¹¹⁴, а Хлоня «хоч[е] перед вами розсипати одувачик слів»¹¹⁵. Прикметно, що сестра Катря, занурена у філософські праці, прагне в рацію віднайти рішення проблеми: «...де починається вільний геній царя природи й кінчається крамар, світовий чортик»¹¹⁶, Хлоня натомість давно полишив рацію, його вабить сновидне «китайча, яке мріє про невідомого Леніна»¹¹⁷, він витворює «патетичні новели»¹¹⁸. Чим довше сестра Катря перебуває в санаторійній зоні, тим її більше не рятує логос книжки та позитивізм, ці квартали – «щось абстрактне і непереможне»¹¹⁹. Сестру Катрю вражає смерть Хлоні, тому – анарха, і вона не здатна зрушити з місця: «...з розпущеним волоссям сиділа на ліжку, обхопивши руками голову»¹²⁰. Персонажка, яка намагаю провадила інтелектуальний шлях «безґрунтовних романтиків», опиняється не здатною полишити кімнату на санаторійній зоні, її воля та згага до мислі згублюються зі смертями товаришів.

К. Міллет потверджувала, що «Стать – це соціальний статус з політичним підтекстом»¹²¹. Однак коли чоловік не спроможний заступити на владні позиції у символічному (соціальному) реєстрі, жінка, яка більшу частину історії перебувала в підпорядкуванні до владних патріархальних механізмів, здатна утримувати суб'єктність, уникаючи директивних засобів знищення. Такою мимоволі постає Аглая з «Вальдшнепів», яка розглиблює внутрішні території Дмитрія Карамазова, проминаючи загроженості владного механізму, перед якими зупинявся персонаж. По-перше, її ідентичність не складається в звичну цілість: «І московське походження, і її порівняно чиста українська мова, й, нарешті культурний прапрадід»¹²². По-друге, її ідеологічні погляди викличні: «Я – одна з тих молодих людей, що як гриби виростають біля ваших ком'ячейок і яких ви не помічаєте»¹²³. По-третє, її внутрішня воля не стримувана: «від природи покликано до кипучої діяльності, і я хочу творити життя»¹²⁴.

Найперше, Аглая зближується з Дмитрієм, фамільярно звертаючись до нього, «поспішає в його інтимні закутки»¹²⁵: зосібна тактильно, прикладаючи до його обличчя троянду, далі замшеву рукавичку, власне дівоче обличчя, тому розпитуючи про стосунки з дружиною Ганною. Видається, вона так вільно розтинає інтимне Дмитрія, тому що впізнає тип Карамазових «в хаосі своєї ідеологічної кризи»¹²⁶. Вона також перевершує Дмитрія сміливістю. Наприклад, коли вони говорять про «ненависть до ближніх»¹²⁷, Аглая виголошує радикальну позицію: «Єсть дві ненависті: справжня й твоя недоношена. Перша – велика ненависть, і вона творить життя. Ця ненависть не знає ближніх. Друга, недоношена, є тільки тінь від першої»¹²⁸, однак заохочує волю та відважність Дмитрія, який «розповідав ... як колись, у часи громадянської війни ... розстріляв когось зі ближніх біля якогось

¹¹¹ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 114.

¹¹² Там само. С. 143.

¹¹³ Там само. С. 67.

¹¹⁴ Там само. С. 58.

¹¹⁵ Там само. С. 88.

¹¹⁶ Там само. С. 63.

¹¹⁷ Там само. С. 77.

¹¹⁸ Там само. С. 61.

¹¹⁹ Там само. С. 114.

¹²⁰ Там само. С. 141.

¹²¹ Міллет К. Сексуальна політика. С. 50.

¹²² Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 4. С. 231.

¹²³ Там само. С. 227.

¹²⁴ Там само. С. 228.

¹²⁵ Там само. С. 207.

¹²⁶ Там само. С. 244.

¹²⁷ Там само. С. 209.

¹²⁸ Там само. С. 210.

монастиря»¹²⁹. Аглая ставить питання руба: «щось одне: або це ідея, або нова примара»¹³⁰, і Карамазов починає відчувати «її впливи на свій світогляд»¹³¹.

Повсякчас зі світоглядними переконаннями перехрещується та потверджується тілесний потяг Карамазова: «І згадуючи її вчорашню розмову про безумство хоробрих, йому до болю захотілось бути таким же безумним. Йому захотілось схопити її в обійми й закричати побідним криком дикого переможця ... нічого не бачив, крім цієї привабливої дівчини і її мигдалевого погляду ... нахабно подивився на Аглаїн торс і зупинив на ньому свої очі»¹³². Зрештою, Аглая потверджує таке середохрестя політичного та інтимного інакше, коли перше розтинає друге: «...в наш вік можна кохати справжнім коханням тільки тоді, коли це кохання підігрується полум'ям соціальної ідеї»¹³³. Однак персонажка не справджує бажань Карамазова, вона мерехтить перед ним потенцією, що зроджує в Карамазова меланхолію; «...рецидив його ідіотської хвороби»¹³⁴: він тужить за втраченим, себто несправдженим тілом Аглаї, тим віднаходячи в середині її відбиток: «відчув у ній щось надзвичайно рідне. Йому здалось, що саме її він загубив колись, і вона тепер прийшла до нього, така бажана, як ніхто і як ніщо»¹³⁵. Безпорадно закоханий Дмитрій заковує Аглаю в яву.

Натомість сама персонажка залишається суб'єктною (вона не розчиняється у безумі, як сестра Катря зі смертю Хлоні та анарха) і продовжує промовляти, не втрапляючи у внутрішні чи зовнішні репресивні механізми: «...його Комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі "собірателя землі руської" і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середнячка»¹³⁶, натомість Вовчик виглядає в цій розмові вочевидь ослабим, Аглая його питає: «Чи не боїшся ти, що нас хтось підслухає?»¹³⁷ Тверді та вольові переконання Аглаї дають підстави говорити про її виняткову роль в утриманні української національної історії серед повсюдних заслаблх Карамазових і товаришів Вовчиків. Прикметно, що в статті «Якими нас прагнете» 1935 р. Олена Теліга пише: «Такий тип вже народився в Україні і непереможно, силоміць починає вдиратися до її літератури. Бурхливо вдерлася до неї Аглая з "Бальшопів" Хвильового, дівчина, яка, покликана до кипучої діяльності, цікавиться цілим широким світом і, збагнувши всі його жорстокі вимоги, прагне дати нове серце, сповнене любов'ю до батьківщини, мужчині, який такого серця не має»¹³⁸. Пізніше Юрій Лавріненко потверджуватиме, що саме Олена Теліга стала «Аглаєю української поезії і дійсності»¹³⁹.

Насамкінець, важить аналізувати два екстремуми, що їх можливо віднайти в М. Хвильового: утопічне взаємопідтримване спілкування, яке маркує незреалізовану потенцію любови «безгрунтовних романтиків», та хворий убивчий розв'язок «надломлених людей громадянської війни»¹⁴⁰. Направду, ці екстремуми – лише поступовість у цілості.

У «Синьому листопаді» спілкування Вадима та Марії обмежується короткими артикульованими репліками й тими фрагментованими спонукками, які вони зберігають не ословленими. Здебільшого, саме їх погоджена співприсутність в одній кімнаті означає потенцію кохання, коли поза кімнатою на них чатують новоутворені суспільні структури. Соціально розтинає приватне.

Вище образ Марії був детально аналізований: Марія означає кінець революційної ідеології. Натомість Вадим відчуває повсюдну присутність комуні, знаючи, що ніколи в ній не житиме. Головні персонажі перебувають в опозиції один до одного, артикулюють цю суперечливість: «...ворогам не до кохання»¹⁴¹. Непримиренність обертається їх спільністю, бо непримиренність має коріння в меланхолії обидвох. Внутрішній світ обох зроджується навколо відбутих революційних подій. Відтак мимоволі вони продовжують слідувати за революцією в її потенціях, не поступаючись застиглостям навколо. Одна з точок перетину, де вони разом усвідомлюють себе не ворогами, – це неприязнь до Зиммеля –

¹²⁹ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 4. С. 210.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Там само. С. 213.

¹³² Там само. С. 232.

¹³³ Там само. С. 245.

¹³⁴ Там само. С. 242.

¹³⁵ Там само. С. 238.

¹³⁶ Там само. С. 243.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Теліга О. Збірник / Ред. О. Жданович. Детройт, Нью-Йорк, Париж: Видання Українського Золотого Хреста в ЗСА, 1977. С. 76.

¹³⁹ Лавріненко Ю. Зруб і парости: Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії. Мюнхен: Сучасність, 1971. С. 172.

¹⁴⁰ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 159.

¹⁴¹ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 120.

«символа федеративного міщанства»¹⁴². Слова чи то оповідача, чи то Гофмана й усіх, хто прикрашає квітами залу, підтверджують це метафоричне злиття романтичної закоханости та революції в одне ціле для присутніх: «Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії – світової, синької. Це революція»¹⁴³.

«Хіба комунари забудуть цей день? Хіба це не велична поезія? Поринаємо в синіх тризовних ноцях ... І ширяємо над землею замріяні, далекі»¹⁴⁴. У цих рядках і поезія, і синьота, і замріяність стосуються винятково революційного розриву. Понад те, хоча він і розтинає зв'язок Вадима та Марії, «вічна поезія – світова, синя»¹⁴⁵ стосується не поодиноких героїв, а всіх причетних до революційних подій.

Лейтмотив *синього листопада* водночас далекий та повсюдний, як відчуття відбутої революції чи нездійсненого кохання. Він є тою комунною, яку бачить Вадим з двадцять п'ятого століття, і та дурість та контрреволюційність, про які допитується Марія в Гофмана: «Іще проходив невідомий синій листопад»¹⁴⁶. «за вікном знов посвчався синій листопад»¹⁴⁷. Синій листопад тяглий, і в ньому завжди можна буде побачити двадцять п'ятий вік, натомість «Вадим догоряв. Лікар казав: на курорт пізно». Марія ж «думала з тоскою й про кохання: вона хотіла кохати. Знала – і Вадим хоче кохати»¹⁴⁸. Вони навіть освідчуються одне одному, проте з безвиході та розпуки; під час розмови Марії ввижається за вікном постать, вона «розсипає хорий сміх»¹⁴⁹.

В авдіальному просторі приготування до святкування річниці революції розтинають приватність Марії та Вадима. По-перше, стукотом від забивання цвяхів: «Це – останні цвяхи: завтра свято»¹⁵⁰, ці звуки ніби злічують час, залишений для Вадима. По-друге, численні згадки про соснові гілки, якими облаштовують простір. Далі соснове гілля відіграє важливу роль, воно надасть аромату тиші від слів Марії, коли помре Вадим: «Те, що вона промовила, здавила тиша ... І тиша запахла сосною»¹⁵¹.

Залишається лише відбиток, спогад у словах Марії: «Але все-таки тоска. Це те, коли покидаєш позиції й непевний, що скоро повернешся»¹⁵². Вадим і Марія спілкуються про особисте відбитками почуттів, які не мають наслідків у дії. Більше важать не так слова, як тиша та чуття одне одного: Марія в уяві ніби відтворює їх розмови й те, що залишається у *під-розмові*¹⁵³. Марія супроводжує останній Вадимів подих словами: «По оселях урочисто ходить комуна»¹⁵⁴ попри власну незгоду з романтикою Вадима. У самому вигуку «По оселях урочисто ходить комуна», який раніше вимовляє Вадим, залишається ідеологічний відбиток, тим *фрагменти мови закоханого*¹⁵⁵ залишаються приналежні не винятково закоханому, ним говорить хтось інший: «Твоя кров перекладена в їх сенси»¹⁵⁶, себто ідеологічні. Однак важить, що коли цей вигук промовляє Марія, вона лише дотикається до останніх подихів Вадима, тим вона позбувається ідеологічної ваги слів. Вона трансгресує крізь власні ідеологічні переконання, тим оприявнює, що завжди слухала та відповідала Вадимові *під розмовою*. Французька філософія Люс Ірігаре означувала подібну утопійну комунікацію: «Я слухаю тебе радше як одкровення ще не оприявленої істини. Приналежна тобі та світові, вона оприявлена крізь тебе, тобою... Я даю тобі тишу, в якій твоє майбутнє, – і можливо, моє... Це відкритість, яку ніхто не займає та якою ніхто не переймається»¹⁵⁷. У таку відкритість прямують персонажі М. Хвильового.

У революційному просторі герої М. Хвильового вочевидь залишаються без ґрунту національного, а також ґрунту символічного (тобто соціального). Зрештою, – без ґрунту в чуттєвості внаслідок травматичних воєнних подій та надмірної меланхолії. У «Сентиментальній історії» оповідача Б'янка сусідує з подружжям: товаришкою Уляною та товаришем Бе., «колишнім комуністом»; вони брали участь у громадянській війні, а зараз: «...товаришка Уляна дуже погано живе із своїм чоловіком ... тільки зрідка проривалось

¹⁴² Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 122.

¹⁴³ Там само. С. 121.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Там само. С. 113.

¹⁴⁷ Там само. С. 119.

¹⁴⁸ Там само. С. 115.

¹⁴⁹ Там само. С. 120.

¹⁵⁰ Там само. С. 123.

¹⁵¹ Там само. С. 125.

¹⁵² Там само. С. 113.

¹⁵³ Див.: Sarraute N. L'ère du soupçon. Essais sur le roman. Édition Gallimard, 1956.

¹⁵⁴ Там само. С. 125.

¹⁵⁵ Див.: Барт Р. Фрагменти мови закоханого. Львів: Бібліотека журналу «І», 2006.

¹⁵⁶ Irigaray L. When our lips speak together / Trans. by C. Burke. *Journal of women in culture and society*. 1980. Vol. 6. № 1. P. 69.

¹⁵⁷ Irigaray L. J'aime à toi: esquisse d'une félicité dans l'histoire. Paris: Grasset, 1992. P. 181–182.

їй, і тоді вона глибоко зідхала»¹⁵⁸. Часто товаришка Уляна постає перед Б'янкою битою: із синцями під очима, перебитим носом або перемотаною головою. Вочевидь, це свідчить про деструкцію чуттєвого та ментального життя товариша Бе., який в кінці убиває дружину: «...закривавлений труп товаришки Уляни з розрубаною головою ... Я тільки подумала тоді, що товаришку Уляну вбив, очевидно, товариш Бе.»¹⁵⁹.

Відтак «Сентиментальна історія» оповідачки розгортається у хворі та спорожнілі часи: вона приналежна до наступного покоління після товаришки Уляни, яка говорить: «ви ніколи не можете затоскувати за раєм, як я й тисячі нас, надломлених людей громадянської війни»¹⁶⁰. Товаришка Уляна переживає символічну смерть, засвідчуючи вигнання з раю себе та товариша Бе.: «...ридання товаришки Уляни так глухо розривалися в повітрі, ніби вона лежала в домовині»¹⁶¹. Її справжнє життя відбувалося тоді, коли вона «була красунею», а товариш Бе. був закоханим юнаком; зрештою, це був «той дикий і тривожний час, коли люди ходили голі й голодні й були велетнями й богами»¹⁶².

Спомини про громадянську війну становлять для товаришки Уляни та для Б'янки час міту, який кожна по-різному прагне втілити. З одного боку, товаришка Уляна повертає до життя відбутий рай та революцію в розмовах із Б'янкою, себто розкаже про громадянську війну, залучаючи увагу та пам'ять, тим люди стають «велетнями та богами»¹⁶³. Вона не може розбачити юнацького образу товариша Бе.: їй залишаються релігійні любов та жертвність: «Бідний, бідний товариш Бе.»¹⁶⁴. Їй також залишається провіденціалізм, що рятував її на фронті: «Я, знаєте, почував якусь небезпеку. Я певна, що зі мною трапиться якась нещастя»¹⁶⁵. Кінець кінцем, її провидіння справджується, і вона досягає фізичної смерті від руки потравмованого чоловіка. З іншого боку, Б'янку ваблять далі, і саме товаришка Уляна стає провідницею до країни, де «під її сонцем не тільки внутрішній світ кожного з нас перетворювався й робив нас ідеальними, мало того, ми фізично перероджувались. Клянусь вам!»¹⁶⁶ У цій розмові Б'янка переживає свій перший екстатичний досвід: «...майже релігійне почуття любови до цього маленького людського страждання ... Вона взяла в свої руки мою голову й поцілувала її. Вона так поцілувала, що мені й зараз ходить дріж по спині. Потім вона пішла від мене. Я раптом заплакала»¹⁶⁷. Прикметно, що це один із небагатьох сюжетів М. Хвильового, де присутній такий тривкий зв'язок між жінками. Стинання часів революції уповні дорівнюють до релігійних досвідів, що їх можливо втілювати в життя тут і зараз: саме тому Б'янка також спрагла зустрічей з Чаргаром, який дорівнюється до образу Спасителя: «Мені прийшла думка, що образ "Спасителя" – це не що інше, як мертвий Чаргар»¹⁶⁸, вона також засвідчує його релігійні почуття: «Чаргар стояв серед дерев на колінах обличчям до вечірнього сонця, і було таке вражіння, ніби він молиться»¹⁶⁹.

Врешті-решт, Б'янка вирішує, що «напівабстрактну даль»¹⁷⁰ можливо пізнати через Бога: «...й тому обрушилась на нього з такою силою свого нового почуття, з якою звертались до неба тільки фанатики»¹⁷¹. Симптоматично, що ікону їй мимоволі передають товаришка Уляна та товариш Бе., цей мотив потверджує тотожність досвідів віри в соціальну теорію комунізму під час революції та віри християнської православної: «В кладовій товаришки Уляни я колись бачила стару ікону: її туди викинув, очевидно, тов. Бе. Я рішила взяти її відтіля й поставити в своїй кімнаті»¹⁷². Видається, вона слідує розвію віри та зневіри товариша Бе. Однак замість оприявлення чуттєвості та віри в дійсності, Б'янка переживає все в хворих сновидіннях, прокидається виснаженою та неспроможною до пережиття жаху зі смерті товаришки або пережиття любові до Чаргара. Процес набуття віри, відтак процес суб'єктивації персонажки, унеможливлений: після того, як вона бачить мертве тіло товаришки Уляни, «підійшла до Спасителя й з не меншою насолодою, як і Чаргарові, плюнула в його прекрасне обличчя. Потім узяла із стола кухонний ніж і порубала дошку з образом Боженьки на маленькі трісочки. Я погасила лампадку й викинула її

¹⁵⁸ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 151.

¹⁵⁹ Там само. С. 189.

¹⁶⁰ Там само. С. 159.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Там само. С. 177.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Там само. С. 151.

¹⁶⁵ Там само. С. 176.

¹⁶⁶ Там само. С. 159.

¹⁶⁷ Там само. С. 160.

¹⁶⁸ Там само. С. 189.

¹⁶⁹ Там само. С. 172.

¹⁷⁰ Там само. С. 184.

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Там само.

у вікно»¹⁷³. Апатичний стан персонажки переважає, що засвідчують речеві деталі, відбитки яких вона залишає в «сентиментальній історії»: «Я вийшла в коридор, переступила через закривавлений труп товаришки Уляни й пішла на вулицю. В коридорі біля розрубаної голови, очевидно, було багато крові, бо я трохи забруднила свою спідницю»¹⁷⁴. Далі вона знехачено руйнує зв'язок із Чаргаром, віддаючись Куку: «Чаргар стояв блідий. Я йому мовчки показала на кров (мені на мить блиснула розрубана голова товаришки Уляни) і сказала, усміхаючись: – Це рештки моєї невинности... Забери, коли хочеш»¹⁷⁵. Направду, такі акцентуації нагадують радше колективне божевілля, яке драстично розтинає інтимні досвіди любови та віри, життя та смерти.

Отже, у цій розвідці ми проаналізували потравмовані взаємини статей у письмі М. Хвильового, тим розгорнули та нюансували тезу С. Павличко: «Чоловіки й жінки в цій прозі пов'язані ненормальними, божевільними стосунками»¹⁷⁶. Ми також розглянули варіації маскулінності та фемінності. Найперше, його персонаж, виснажений революційними подіями, не спроможний долучитися до авторитарних тенденцій радянської системи, стати в ній суб'єктом, відтак він солідаризується не так із суб'єктами влади, як із персонажками, які опиняються поруч та поділяють тугу за втраченим світом, революційним виром і тривогою від зустрічі з «символом федеративного міщанства»¹⁷⁷. Віднаходимо також екстремуми взаємин між «безґрунтовними романтиками»: з одного боку, утопійний зв'язок, який перевершує тілесний потяг та вербалізовану комунікацію, він ґрунтується на солідаризації; з іншого боку, деструктивний вбивчий зв'язок поруйнованої чуттєвості.

Голос оповіді часто звірений жіночому, це стає прорятунком для «безґрунтовних романтиків» обох статей, які опинилися на марґінесі радянського суспільства, де під час боротьби з контрреволюцією переважають потяги до насильства та смерти. Ця варіація кардинально відрізняється від інших літературних творів української та англійської літератури, в яких чоловіки сексуально підкорювали жінок задля потвердження влади. Письменник також надає значну суб'єктність персонажкам, відтак більшу увагу ми звернути саме на варіації персонажок. У межах цієї розвідки нам вдалося виокремити такі варіанти фемінності: по-перше, дорівнювання потенціалу революційних подій до емансипаторної спроможності жінки; по-друге, вивільнена жіноча сексуальність; по-третє, жіночі інтелектуальні пошуки та потвердження волі. Завдяки діяльним персонажкам уможлиблюється гендерний аспект «безґрунтянства» у письмі М. Хвильового.

Отже, проза М. Хвильового – це світ солідарности та рівности статей. Таку особливість пояснюємо спільним травматичним досвідом, подальшою меланхолією та розчаруванням від пореволюційного світу.

References

- Aheieva, V. (2008). *Zhinochyi prostir: feministychnyi dyskurs ukrainskoho modernizmu* [Women's space: feminist discourse of Ukrainian modernism]. Kyiv, Ukraine.
- Irigaray, L. (1992). *J'aime à toi: esquisse d'une félicité dans l'histoire* [J'aime à toi: sketch of bliss in history]. Paris, France.
- Pavlychko, S. (1999). *Dyskurs modernizmu v ukrainskii literatury* [The discourse of modernism in Ukrainian literature]. Kyiv, Ukraine.
- Showalter, El. (1997). *Hysterical epidemics and modern culture*. New York, USA.
- Tate, T. (1998). *Modernism, history and the First World War*. Manchester and New York, USA.
- Zborovska, N. (1999). *Feministychni rozdumy. Na karnavali mertvykh potsilunkiv* [Feminist reflections. At the carnival of dead kisses]. Lviv, Ukraine.

Карпець Юлія Юрїївна – аспірантка катедри літературознавства ім. В. Моренця Національного університету «Києво-Могилянська академія» (вул. Сковороди, 2, Київ 04070, Україна).

Karpets Yuliia – Ph.D. student at V. Morenets department of literary studies, Kyiv-Mohyla academy national university (2 Skovorody St., Kyiv 04070, Ukraine).

E-mail: yu.karpets@ukma.edu.ua

POST-TRAUMATIC RELATIONSHIPS BETWEEN SEXES IN MYKOLA KHVYLOVYI'S PROSE

The aim of the article is to analyze imprints of gender transformations caused by the First World War and the liberation struggle in Ukraine (1917–1921) on the relationship between sexes and variety of mas-

¹⁷³ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 189.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ Там само. С. 190.

¹⁷⁶ Павличко С. Дискурс українського модернізму. С. 271.

¹⁷⁷ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 122.

culinity and femininity in Mykola Khvylovyi's writing. The research is based on comparative and hermeneutical **methods**, it also involves gender and philosophical analyses. The theoretical and methodological basis is formed by the works of S. Gilbert, Y. Kristeva, L. Irigaray, T. Tate, E. Shawalter, V. Ageeva, and S. Pavlychko. **The scientific novelty** of the article lies in the detailed analysis of gender shifts in M. Khvylovyi's prose, in particular from the comparative and philosophical perspectives. **Conclusions.** The results of the study prove that M. Khvylovyi's writing is unique in terms of the relationships between the sexes in the postwar 1920s. In a comparative analysis of English and Ukrainian literature, it was found that M. Khvylovyi's male characters do not try to violently restore their own subjectivity because of the crisis of masculinity, as it happens in works of other writers. Instead, subjectivity is given to female characters who equate to emancipatory revolutionary potentiality, liberate their own sexual desire and hold the axiological and national dimensions of an identity thanks to their will and intellect. Finally, two extremes of the relationship between sexes were revealed: on the one hand, a utopian connection that transcends corporeality and is based on solidarity; on the other hand, a destructive connection in which sensuality is absent.

Key words: gender, World War I, «groundlessness», post-traumatic disorder, femininity.

Дата подання: 24 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 6 квітня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Карпець, Ю. Посттравматичні взаємини статей у прозі Миколи Хвильового. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 119–132. DOI: 10.58407/litopis.240213.

Цитування за стандартом APA

Karpets, Yu. (2024). Posttraumatychni vzaiemyny statei u prozi Mykoly Khvylovoho [Post-traumatic relationships between sexes in Mykola Khvylovyi's prose]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 119–132. DOI: 10.58407/litopis.240213.

УДК 271.2-722.51:[27-544.8:27-768(089.5)]

Віталій Шуміло

«РУССКОГО ЦАРЯ БУДЕТ БОЯТЬСЯ САМ АНТИХРИСТ...»: «ПРОРОЦТВА» ПРЕПОДОБНОГО ЛАВРЕНТІЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО, ЯКИХ ВІН НІКОЛИ НЕ ПРОМОВЛЯВ

DOI: 10.58407/litopis.240214

© В. Шуміло, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Мета статті: простежити історію появи та розповсюдження популярних у середовищі вірних Московського патріархату так званих «пророцтв / повчань», приписуваних схиґумену Чернігівського Троїце-Іллінського монастиря Лаврентію Проскура (1868–1950). На основі архівних документів, розсекречених в Україні після Революції Гідності та закону про декомунізацію, показати, що о. Лаврентій Проскура цих симулякрів ніколи не промовляв, їх штучне створення на поч. 1990-х рр. було спецоперацією КДБ–ФСБ з метою формування агресивної та шовіністичної ідеології, яка в державних і церковних колах Російської Федерації має офіційну назву «Рускій мір», а в Україні та вільному світі після широкомасштабного вторгнення РФ в Україну отримала наймення «рашизм». Симулякрам-пророцтвам «старця Лаврентія Чернігівського» в цьому штучному конструкті відведено одну з головних ролей. **Наукова новизна:** у науковий обіг введено архівні документи, які дозволяють викрити фальшивість усієї концепції в цілому. Використано загально-історичний принцип об'єктивності.

Висновок. Традиції совєтської пропаганди продовжуються в сучасній Російській Федерації, але тепер вони поєднані із псевдоправославною риторикою, що перетворило РФ як державу – за активної підтримки керівництва Московської патріархії – у фундаменталістську тоталітарну секту. Фальшиві пророцтва, приписувані прп. Лаврентію Чернігівському, відіграли в цьому вагомому ролі, вони залишаються одним із головних конструктів ідеології так званого «русского міра», їх продовжують використовувати в РФ у людиноненависницькій пропаганді рашизму та виправданні рашистсько-української війни. Саме для цього їх і було створено.

Ключові слова: о. Лаврентій Проскура, пророцтва Лаврентія Чернігівського, рускій мір, рашизм, російсько-українська війна.

Будинок О.М. Голоти, у якому в 1929–1941 рр. жив о. Лаврентій Проскура.

Люди мого покоління й старші, хто народився й зростав у Советському Союзі¹, навчався в советській школі та ВНЗ, добре пам'ятають головний наратив советської пропаганди, розрахований на внутрішній «глибинний народ»: капіталістичний Захід за своєю природою – *антисоветський*, він онтологічно ворожий до ССРСР, а відтак головною ціллю Заходу завжди було й буде намагання знищити за будь-яку ціну найморальнішу, найсправедливішу та найщасливішу країну світу – Советський Союз, *хранителя єдиного істинного вчення* – комунізму. Найогиднішим і водночас найхарактернішим артефактом советської антизахідної пропаганди залишиться книга «ЦРУ проти ССРСР», де зібрано неймовірну кількість брехні та наклепів як на «капіталістичний Захід», так і на власних громадян – дисидентів, які боролися за права людини в Советському Союзі². Ця й подібні їй книжки мільйонними тиражами розповсюджувалися по країні, були в кожній шкільній чи сільській бібліотеці.

Як людина, яка належала до антисовєтського руху опору та брала активну участь у боротьбі за повалення советського режиму та розвал ССРСР і водночас була віряниним катакомбної Істинно-Православної Церкви, я мав змогу спостерігати, як пропагандистський наратив КДБ про «багаторічну боротьбу Заходу проти Советського Союзу» перетворився на «споконвічну боротьбу Заходу проти православної Росії». Головний посыл до «глибинного народу» став таким: Захід за своєю природою – *антиправославний*, тому головною ціллю Заходу завжди було й буде намагання знищити за будь-яку ціну «православну Росію» – найморальнішу, найсправедливішу та найщасливішу країну світу.

Не пройшло й року, відколи розпався ССРСР, як з'явилися численні брошури на цю тему, які розповсюджувалися по парафіях Московського патріархату «от Москвы до самых до окраин» колишнього Советського Союзу. Така організована та масова поява цієї літератури свідчить про те, що з'явилася вона не випадково, не сама по собі – це було цілеспрямованою акцією ФСБ – правонаступниці КДБ. Можна впевнено стверджувати, що рваншистський рух у КДБ–ФСБ виник одразу ж після падіння советської влади, тривав усі 1990-ті рр., допоки вся повнота влади в РФ – правонаступниці ССРСР – не опинилася в 2000 р. в руках чекістів³. Відтепер офіційною ідеологією чекістського режиму стало «советське православ'я» – гібрид советської ідеології з православ'ям Російської імперії, сутність якої коротко така: Росія завжди була і є *хранителькою єдиного істинного вчення* – православ'я, навіть у часи богоборчого комуністичного режиму, а (тепер уже не капіталістичний, а еретичний, масонський, ліберальний тощо) «колективний Захід» – її споконвічний ворог – сторіччями намагається Росію–ССРСР–РФ знищити. Росія звідусіль оточена ворогами, тому її головна місія у світі – протистояти «відступницькому Заходу» як «колективному антихристу»⁴.

Цей комплекс псевдоправославної агітаційної літератури потребує всебічного дослідження як феномен, тож зробимо в цьому напрямку перший крок і розглянемо *симулякр*, який найбільше вплинув на розповсюдження на постсоветському просторі наративів про

¹ Вважаємо за доцільне використовувати стосовно влади більшовиків не «радянська», а «советська» влада (від «Советы рабочих и крестьянских депутатов...»), оскільки в Україні з 1917 р. існувала як орган законної державної влади Українська Центральна Рада, відтак термін «радянська влада», на нашу думку, було советською владою навмисно спотворено й уведено до вжитку в Україні як співзвучний зі звичною для української спільноти УЦР.

² Яковлев Н.Н. ЦРУ против СССР. Москва: Молодая гвардия, 1979; Його ж. ЦРУ против СССР. Изд. 2-е, дополненное. Москва: Правда, 1983. Напередодні Широкої війни РФ проти України цю книгу без жодних купюр було перевидано московським видавництвом «Родина» в серії книг «Тайная война против СССР»: Яковлев Н.Н. ЦРУ против СССР. Москва: Родина, 2021. Це пропагандистське видавництво спеціалізується переважно на такій літературі, див., наприклад, книги, видані в тій же серії: Швейцер П. Тайная стратегия развала СССР. Роль администрации США. Москва: Родина, 2021; Сейерс М. Тайная война против России. 1918–1945 годы. Москва: Родина, 2021; Лисичкин В., Шелепин Л. АнтиРоссия. Крупнейшие операции Запада XX века. Москва: Родина, 2022 та ін. Із найновіших, присвячених вже широкомасштабному вторгненню РФ в Україну, див., наприклад: Пылев С., Авраменко Ю., Мещеряков А. Прописи войны. События, которые становятся судьбой. Москва: Родина, 2022 (на обкладинці – аббревіатура «СВО» у вигляді російського державного прапора); Артемов А. Ничего не бойся. Фронтальные заметки и рассказы. Москва: Родина, 2024 (Серия: СВО – не начало войны...) та ін.

³ Див. фундаментальне дослідження на цю тему: Фельштинський Ю., Попов В. Від Червоного терору до мафіозної держави: спецслужби Росії в боротьбі за світове панування (1917–2036) / Пер. з рос. С. Громенко. Київ: Наш Формат, 2022. Частина друга монографії повністю присвячена саме цьому питанню: «Захоплення держбезпекою влади в Росії та створення націонал-імперії» (С. 359–606).

⁴ Див., наприклад, одну із багатьох статей на цю тему, узятю нами з інтернету навмання: Карамышев Сергей, священник. ЕС и США как коллективный антихрист. *Русская народная линия*. 2013. 14 ноября. URL: https://ruskline.ru/news_rl/2013/11/14/es_i_ssha_kak_kollektivnyj_antihrist. Термін «колективний антихрист» взято пропагандою ФСБ / РПЦ МП із антисоветської та антисергіянської полемічної літератури ПЦЦ та Російської Православної Церкви Закордоном, направленої проти богоборчої советської влади та колаборанта із безбожною владою – сучасної Московської патріархії. Цей термін означав советську владу та ССРСР як антихристиянську державу – «богоборчий ССРСР – колективний антихрист». Як це відбулося із багатьма ідеями в ССРСР–РФ, термін «колективний антихрист» після розвалу Советського Союзу взяли на озброєння ФСБ та РПЦ МП, змінивши його зміст на протилежний.

«РФ – хранительницу православия» та «триединый русский народ», що, врешті-решт, призвело до виникнення людиноненависницької рашистської ідеології та сучасної рашистсько-української війни.

Ідеться про так звані «пророцтва і повчання» про «триедину Русь», «матір-Церкву – Московську патріархію» та інші, які приписуються схиархімандриту Чернігівського Троїце-Іллінського монастиря Лаврентію Проскурі (1868–1950), і конкретно про книжку⁵ «Почтения и пророчества старца Лаврентия Черниговского...» під редакцією Херувима Дегтяря, видану 1994 р. в Москві видавництвом «Русский Духовный Центр» накладом у 30 тис. примірників⁶. Цифра величезна як на теперішній час, що й зумовило велике поширення книжки та її популярність і спричинило серед вірян Московської патріархії справжній «агіографічний бум». У 1995, 1996 і в наступні роки вона багаторазово перевидавалася цим та іншими церковними й навіколоцерковними видавництвами⁷; саме вона лягла в основу офіційного життя преподобного Лаврентія Чернігівського, канонізованого Українською Православною Церквою Московського патріархату 22 серпня 1993 р. З лютого 2016 р. Архієрейський собор РПЦ МП під головуванням патріарха Кирила Гундяєва вніс ім'я прп. Лаврентія «в місяцеслов Русской Православной Церкви ... для общецерковного почитания»⁸, що надало цим фальшивим пророцтвам /повчанням загальноцерковного авторитету й ще ширшого розповсюдження. Достатньо набрати для пошуку в інтернеті фразу «пророчества старца Лаврентия», як одразу виникають посилання на тисячі різноманітних сайтів, блогів, інтернет-сторінок тощо, де цитуються та інтерпретуються саме ці пророцтва-симулякри. На сьогодні вони є офіційною доктриною Московського патріархату, їх використовує голова МП патріарх Кирило для обґрунтування та виправдання рашистської ідеології «русского міра» і вторгнення РФ в Україну: «ядром русского мира сегодня являются Россия, Украина, Белоруссия, и святой преподобный Лаврентий Черниговский выразил эту идею известной фразой: “Россия, Украина, Беларусь – это и есть святая Русь”. Именно это понимание Русского мира заложено в современном самоназвании нашей Церкви»⁹.

Це останнє – використання в офіційній доктрині «русского міра» повчань-симулякрів, приписуваних схиархімандриту Лаврентію Проскурі, є суттєвим підтвердженням того, що виникли вони не випадково, а є складовою частиною спецоперації КДБ–ФСБ зі створення рашистської ідеології та держави, а Херувим Дегтяр був обраний її виконавцем як людина, яка живе в Чернігові й нібито знала самого о. Лаврентія або, принаймні, людей, близьких до старця. Саме на цьому побудовано каркас усієї міфологеми – симулякри вкладаються в уста людей, які вже давно померли або існування яких перевірити неможливо: це схийгумени, схиархімандрити, схимонахині (що додатково має надати «авторитет» лжеповчанням в очах віруючих людей) і просто монахині без прізвищ, відтак перевірити правдивість самих цих «повчань» також стає неможливим.

Чому на цю блюзнірську роль було обрано о. Лаврентія Проскуру, сказати важко, адже він ніколи нічого подібного насправді не висловлював. На це питання зможе відповісти хіба що Херувим Дегтяр, та й то, мабуть, тільки на Страшному суді, бо правду ця людина не скаже. Цинізм в цьому випадку додає й те, що шанування історичного, реального схиархімандрита Лаврентія (а не того культового образу, що нині існує в РПЦ та УПЦ Московського патріархату) як людини праведної, благочестивого священника – до того ж, єдиного в Чернігові (із духовенства дореволюційного поставлення), хто пережив тотальну зачистку 1937–1941 рр., дійсно побутувало у вузькому колі церковних старожилів Черні-

⁵ А також похідні від неї, які продовжили й розвили цей симулякр.

⁶ Почтения и пророчества старца Лаврентия Черниговского и Его жизнеописание: Сборник. Москва: Русский Духовный Центр, 1994. Укладач і автор другої частини цієї збірки підписався як «схийгумен Херувим Дегтярь», в дійсності – колишній ієродиякон РПЦ МП, заборонений в священнослужінні в 1970-ті рр. патріархом Піменом Ізвєковим за моральні злочини. Про нього й загалом про середовище, яке було обрано й використано для виникнення цілого комплексу симулякрів, приписуваних о. Лаврентію Проскурі, див.: Шумило С., Штейников С., Яковенко А. Лжеархієпископ Херувим (Дегтярь) и внутрицерковное сектанство. *Релігія в Україні*. 2012. 5 липня. URL: <http://www.religion.in.ua/main/17123-lzhearxiepispor-xeruvim-degtyar-i-vnutricerkovnoe-sektantstvo.html>. А також нещодавнє дослідження: Шумило С. Фальшиві «пророцтва» чернігівського «архієпископа» Херувима Дегтяря як підґрунтя войовничих містифікацій московського патріарха Кірила. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 157–166.

⁷ Із найбільш відомих назвемо книжку, доповнену новими «пророцтвами» і «повчаннями», яка теж мала дуже широке розповсюдження та вплив у церковному середовищі завдяки місцю видання: Преподобный Лаврентий Черниговский. Житие, поучения, пророчества и акафист. Почаевская Лавра, 2001. 184 с. Це офіційне церковне видання, на другій сторінці позначено: «Благословение Свято-Успенския Почаевския Лавры». На відміну від попередніх, йому надано вигляд «наукового» – воно має посилання та примітки (С. 160–167).

⁸ Определение Освященного Архиерейского Собора Русской Православной Церкви об общецерковном прославлении ряда местночтимых святых. *Русская Православная Церковь: официальный сайт Московского Патриархата* (далі – РПЦ ОС МП). 2016. 3 февраля. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4367765.html>.

⁹ Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. *РПЦ ОС МП*. 2009. 3 ноября. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>.

гова. Можливо, саме це – шанування людини праведної, але маловідомої (в масштабах СРСР / СНГ), десь у «глибокій провінції» й стало вирішальним чинником для цієї спецоперації. Важливим було й те, що походив він з України, а не з Чити чи Рязані, бо симулякр про «триєдину Росію» міг спрацювати лише з вуст етнічного українця, яким є о. Лаврентій. А далі було задіяно класичні інструменти масової пропаганди – великі накладки книг і брошур, статті в чисельних церковних газетах і журналах тощо. Поява інтернету дуже спростила завдання та сприяла розповсюдженню цих симулякрів на багатомільйонну аудиторію не тільки в РФ та Україні, а й далеко поза їх межами, створивши масовий психоз. Авторитетність лжеповчань та їх вплив на масову свідомість, – підкреслимо це ще раз, – надало й надає те, що розповсюджувати їх почали церковні видавництва та сайти¹⁰, а також особисто церковне керівництво різних рангів, включно до патріарха Кирила, що послужило формуванню специфічної, «прелестної» форми шанування старця, невластивої традиції Православної Церкви.

Зауважимо, що це не єдиний випадок штучного створення в 1990-ті – 2000-ні рр. неправдивого культу шанування подвижника благочестя. Із найбільш відомих й одіозних назвемо культ «Матрони Московської», яку буцімто навідував сам Сталін, аби порадитись із нею та взяти благословення на свої великі діяння. Про історичну сліпу подвижницю Матрону майже нічого невідомо, а отже – це найкраща можливість для впровадження саме такого культу, який потрібен ідеологам КДБ–ФСБ – нанизуй на каркас усе, що сприятиме створенню ідеологем «руського міра», а далі ЗМІ рознесуть так, як потрібно, серед багатомільйонного «глибинного народу», – благо, церковне невігластво в народі після 70-ти років тотального атеїзму дозволяє пропагувати під виглядом православ'я будь-який сурогат¹¹.

Варто зауважити також, чому на початку 1990-х рр. ці симулякри впроваджували в масову свідомість саме через Церкву, адже концепт «триєдинства руського народу» – не новий, його створено ще за імперських часів – у XVIII–XIX ст. Навіщо для цього було застосовано таку, на перший погляд, ненадійну схему й задіяно до спецпроєкту досить аморфну масу – постсоветське православне середовище? Чи не достатньо було просто перевидувати масовими накладками роботи дореволюційних ідеологів-імперців (що, власне, і робилося)? Відповідь проста: по-перше, після розпаду СРСР *єдиною советською структурою*, що зберегла свою цілісність на всьому постсоветському просторі, була й залишається Московська патріархія, ще з 1927 р. афільована до советських спецслужб – ОДПУ–НКВС–КДБ–ФСБ та розвідки. Усі інші структури (армія, міліція, служби безпеки тощо) поділилися на національні, із підпорядкуванням, відповідно, своїм державним центрам у Києві, Мінську, Ризі й т. д. Лише Московська патріархія зберігає єдиний центр управління, що знаходиться в Москві та підпорядковується безпосередньо керівництву Російської Федерації. По-друге, цей симулякр потрібен був для того, щоб *відродити й легалізувати в масовій свідомості* призабутий за роки советської влади концепт «триєдинства»; аморфне (але певною мірою фанатичне) церковне середовище, особливо його багатомільйонна неофітська частина, не знайома зі справжнім православним богослов'ям та церковними традиціями, якнайбільше для цього підходило. І цей розрахунок спрацював, дав свої плоди...

Але ж чи насправді неможливо, спираючись на архівні документи, спростувати приписувані о. Лаврентію симулякри – фальшиві пророцтва та повчання? Вважаємо, саме на це й розраховували їх автори, рік за роком вигадуючи, нанизуючи на ідеологічний каркас усе нові й нові «спогади очевидців». Проте виявилось, що це не так.

Звичайно, спростовувати кожну цитату окремо важко, адже вони множаться, як гриби після дощу, але в цьому немає й сенсу – достатньо показати штучність, брехливість усієї концепції в цілому. Такі архівні документи є – про них не знали автори симулякрів або не очікували, що вони стануть доступні дослідникам, оскільки їх розсекретили лише 10 років тому – після Революції Гідності та прийняття в Україні закону про декомунізацію. Ці документи знецінюють та руйнують загалом усю концепцію проєкту під назвою «пророцтва старця Лаврентія Чернігівського».

¹⁰ Для прикладу – одна з чисельних публікацій на одному з офіційних сайтів РПЦ МП: «Київ без великої Росії немислим...»: пророцтва преподобного старця Лаврентія Чернігівського. *Православие.Ru*. 2016. Апрель. URL: <https://pravoslavie.ru/92776.html>. Звернімо увагу на початок статті: «В ситуации нынешнего массового бесовского помрачения граждан Украины ... провидческие слова преподобного, полвека назад воспринимавшиеся порой с недоумением, теперь обретают отчетливую подстветку, еще более поражают и вразумляют нас», і т. д.

¹¹ Попутно зауважимо, що причини популярності такого роду «повчань», «пророцтв» і т. п. сучасних «церковних міфів» у пострадянському церковному середовищі ще чекають свого дослідження.

Нам уже доводилося в низці публікацій, починаючи з 2001 р., давати аналіз корпусу життійної літератури про о. Лаврентія Проскура¹². Коротко можна резюмувати так: видання про схиархімандрита Лаврентія поділяються на дві частини – спогади очевидців, опубліковані до його офіційної канонізації в 1993 р.¹³, і «спогади», що з'явилися в 1994-му та подальші роки як складова частина спецпроєкту, про що йшлося вище. Винятком є лише невеличка брошура Павла Олексійовича Фльорова¹⁴, що вийшла друком у 1995 р., уже після його смерті, яка сталася 4 вересня 1993 р. Павло Олексійович більше 30-ти років, з дитинства, був духовним чадом старця, тобто належав до тієї частини церковних старожилів Чернігова, хто ще пам'ятав о. Лаврентія таким, яким той був насправді, – благочестивим, простим у вихованні та спілкуванні з людьми і водночас «більшим психологом», який «знав духовний мир человека во всех его проявлениях и самых тончайших оттенках»¹⁵. Усі ці видання були здійснені невеликими накладом, загальна сукупність яких не перевищуватиме навіть першого видання Херувима Дегтяра 1994 р.

І з опублікованих спогадів, і зі спогадів старожилів, із якими нам пощастило свого часу спілкуватися (які знали старця особисто не одне десятиліття), як, наприклад, Ксенія Агіївна Чайнікова, Олександр Сергійович Саранчов, Лариса Федорівна Синявська, Марія Андріївна Атрощенко та інші, зокрема й Павло Олексійович Фльоров, – складається образ о. Лаврентія, зовсім несумісний із тим, який постає з брошур Херувима Дегтяра та офіційної пропаганди. А головне, у них немає жодного слова ні про «триединую Русь», ні про Росію, в якій буде таке «процветание веры и ликование», що вона «вместе со всеми славянскими народами и землями составит могучее Царство», якого «будет бояться сам антихрист...»¹⁶. Отець Лаврентій був людиною зовсім іншого світогляду – тихої мирної вдачі, не войовничий, далекий від будь-якої політики (від сучасної рашистської пропаганди й поготів); навіть до революції ні він, ні його однодумці з кола монахів-сіхастів Чернігівського Троїце-Іллінського монастиря, які в 1920-ті рр. створять ІПЦ на Чернігівщині, не належали до так званого чорносотенного руху – монархічних православних організацій у Російській імперії великоросійського націоналістичного напрямку. Наразі ж із нього зробили справжнього ідеолога-«хоругвоносця» – члена відомої в РФ політизованої шовіністичної організації РПЦ МП «Союз православных хоругвоносцев», активним членом якої є Херувим Дегтяр.

Отже, про які симулякри, що стали складовим елементом рашистської ідеології та пропаганди, ідеться? Проаналізуємо найголовніші з них, скориставшись порадою о. Лаврентія, у правдивості якої немає жодного сумніву: «Отец Лаврентий часто повторял слова: “Рассуждение выше всех добродетелей”. Окормляя верующих, он оберегал [их] от пагубного влияния мнимых духовных руководителей, которые могли находиться в “прелестях”»¹⁷. Відтак із міркуванням – найвищою християнською чеснотою – розглянемо ці «процтва» та «повчання».

У першому московському виданні 1994 р., у тій частині книжки, яка складається цілком з матеріалів, укладачем яких об'явлено Херувима Дегтяра, стверджується, буцімто «батюшка предупреждал: “Чтобы верны мы были Московской патриархии и ни в коем случае не входили ни в какой раскол. Что те архиереи и иереи, которые ввели в смуту, большую сделали себе вред и множество православных душ погубили. Берегитесь так называемой зарубежной церкви и знайте, что она не состоит в диптихе православных церквей. Она не церковь, а часть Российской Церкви. Многострадальная церковь наша выстояла в безбожном государстве. Ей честь и слава и вечная похвала»¹⁸. Наша страна не зарубежная и наша церковь не зарубежная! Наша страна постоянная!¹⁹ У нас нет зарубежных

¹² Щоб не повторюватися, відсилаємо читача до останньої з робіт на цю тему: Шуміло В. Схиархімандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4–5. С. 67–80.

¹³ В основу всіх цих видань лягли спогади духовних чад о. Лаврентія, зібрані в 1970–1980-ті рр. й опубліковані 1988 р. в Німеччині видавництвом «Посев»: Вкратце жизнь и труды старца схиархимандрита Лаврентия Черниговской Троицкой женской обители. *Надежда. Христианское чтение*. 1988. № 14. С. 185–308.

¹⁴ Син відомого філолога та педагога, першого ректора Чернігівського учительського інституту Олексія Павловича Фльорова (1866–1954).

¹⁵ Фльоров П.А. Преподобный Лаврентий Черниговский: Воспоминания духовных чад. Издательская группа Свято-Троице-Серафимо-Дивеевского женского монастыря, [Б. д.]. С. 28.

¹⁶ Поучения и пророчества старца Лаврентия Черниговского и Его жизнеописание: Сборник. Москва: Русский Духовный Центр, 1994. С. 155–156.

¹⁷ Фльоров П.А. Преподобный Лаврентий Черниговский: Воспоминания духовных чад. С. 16–17.

¹⁸ Як «вистояла» ця «багатостраждальна церква» – советська РПЦ МП, див.: Мос В-Е. Культ Сталіна в Московському патріархаті: витоки та сьогодення. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 49–57; Солдатов О. «Російська православна церква Державної безпеки» (Московська патріархія у своєму сучасному форматі заснована 80 років тому – у 1943 р.). *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 73–79.

¹⁹ Звернімо увагу на це речення з окличним знаком, ніби ненароком вписане в цей текст: «Наша страна постоянная!» Це головний посил спецпроєкту під назвою «пророцтва старця Лаврентія» – немає ніяких окремих народів і країн – України та Білорусі, а є одна, «постоянная» на віки вічні «страна» – Росія–СССР–РФ.

церквей»²⁰. Це про Російську Православну Зарубіжну Церкву, яка від 1927 р. не визнавала советської Московської патріархії й саме в 1991–1994 рр., коли було вигадане це «пророцтво», масово відкривала парафії на території колишнього ССРСР, приймаючи духовенство МП у свою юрисдикцію через каяття в ересі сергіянства та співробітництві з богоборчою владою. Очевидно, що цей симулякр має відверто церковно-політичне замовлення й створено його навмисно, аби зупинити масовий перехід духовенства та вірян із МП в РПЦЗ.

Те ж саме стосується й «пророцтва» про «київського патріарха», тобто автокефалію православної Церкви в Україні: «В г. Киеве никогда не было патриарха. Патриархи были и жили в Москве. Берегитесь самосвятской украинской группы (церкви) и унии!». Киево-Печерской Лавры наместник о. Кронид Батюшке возразил, что уже самосвятые и униаты на Украине исчезли. Батюшка ответил грустно и печально: «Бес в них войдет, и они с сатанинской злобой ополчатся против православных веры и церкви, но их будет позорный конец, а их последователи понесут небесную кару от Господа Царя Сил». Какие Батюшкины драгоценные слова и им нет цены: Батюшка все предвидел и знал наперед», і далі – інтерпретація цього «пророцтва»: «Теперь явился украинский самосвятский архиерей, назвал себя Киевским патриархом, да еще и где? – в Америке. Да он не знает и забыл, что в Киеве никогда не было патриарха... А нам нужно всем обратить внимание: откуда может быть в Америке Киевский патриарх?! И некоторые себе на вечные мучения и к своему стыду кричат в безумии: “Наш патриарх!”»²¹. Це емоційно забарвлене висловлювання – про митрополита Мстислава Скрипника (1898–1993), першогоєрарха УПЦ в США та діаспорі, якого на Соборі 1989 р. в Києві було проголошено патріархом Київським УАПЦ в Україні та за кордоном. І в цьому випадку очевидно, що «пророцтво» створене під «злобу дня», оскільки в Україні під ту пору відбувалися масові переходи з МП в УАПЦ, особливо на Волині та Галичині, де ще пам’ятали архієпископа Мстислава, адже в 1920–1930-ті рр. він був відомим у Польщі правозахисником і архієрейство отримав 1942 р. від єпископів Польської Автокефальної Православної Церкви, у юрисдикцію якої тоді входили західноукраїнські землі.

Штучність цих «пророцтв» очевидна – треба було зупинити розвал РПЦ МП не тільки в Україні, а й в Росії. Така вірогідність на початку 1990-х, одразу після розвалу ССРСР, була дуже великою – МП втримала тоді свої панівні позиції лише завдяки підтримки колишньою советською номенклатурою, яка залишилася при владі в новостворених державах. Але потрібна була й ідеологічна підтримка, тож «пророцтва» почали кочувати з книжки в книжку, зі статті в статтю... Утім найбільш розпіареним симулякром виявилось «повчання / застереження» про «триєдину Русь» – саме воно лягло в основу рашистської ідеології.

Спершу у виданні 1994 р. воно звучало так: «Архиепископ Лазарь [Баранович] и святитель Феодосий [Углицкий], его же мощи перед нами (говоря это, Батюшка положил земной поклон в сторону Кафедрального Собора), и святитель Иоанн [Максимович] митрополит Тобольский, они всеми силами старались во славу Господа Иисуса “да вси будут едино” быть с православной Россией, чтобы вместе составить Святую Русь. И чтобы навсегда освободиться из польского владычества и избавиться от чуждого нам католичества и унии душепагубной, введенной и насажденной угрозами, пытками, насилием и смертью. Знайте! Помните! И не забывайте!»²², і далі – цитоване вище «пророцтво» про «київського патріарха». У виданні 2001 р., що з’явилося в Україні – у Почаївській лаврі, це «повчання» вже виглядало так: перед возгласом «Знайте! Помните! И не забывайте!» було додано слоган, який став одним із головних рашистських девізів і водночас аргументом для знищення України: «И еще Батюшка сказал: “Как нельзя разделить Пресвятую Троицу, Отца и Сына и Святого Духа, это Един Бог, так нельзя разделить *Россию, Украину и Белоруссию. Это вместе Святая Русь. Знайте, помните и не забывайте*”» (цього разу вже без знаків оклику)²³. Далі все за текстом 1994 р.

У цьому місці не буде зайвим ще раз процитувати патріарха МП Кирила: «ядром русского мира сегодня являются Россия, Украина, Белоруссия, и святой преподобный Лаврентий Черниговский выразил эту идею известной фразой: “Россия, Украина, Беларусь – это и есть святая Русь”. Именно это понимание Русского мира заложено в современном самоназвании нашей Церкви». Тож треба знати, пам’ятати та не забувати, як і з якою ціллю було створено цей пропагандистський симулякр.

²⁰ Поучения и пророчества старца Лаврентия Черниговского и Его жизнеописание: Сборник. С. 155–156.

²¹ Там само. С. 154.

²² Там само. С. 154–155.

²³ Преподобный Лаврентий Черниговский. Житие, поучения, пророчества и акафист. Почаевская Лавра, 2001. С. 149.

У почаївському виданні 2001 р. його не випадково надруковано в розділі, який названо «Слова преподобного старця Лаврентія о Руси, о понятии “русский”, о ересях и расколах и о верности Матери-Церкви». А вже симулякр присвячений переважно Україні, а точніше – дискредитації самого поняття «Україна» та «український» в очах «глибинного народу»: «Еще Батюшка о. Лаврентий, беседуя со архимандритами Феофаном и Никифором и своими близкими, говорил настойчиво и строго с предупреждением: “...что наши родные слова – Русь и русский. И обязательно нужно знать, помнить и не забывать, что было крещение Руси, а не крещение Украины. Киев – это второй Иерусалим и мать русских городов. Киевская Русь была вместе с великой Россией. Киев без великой России и в отдельности от России немислим ни в каком и ни в коем случае».

В Польше была тайная жидовская столица. Поляков понуждали завоевывать Русь. Когда поляки завоевали часть Руси (России), то отдали ее в аренду, в том числе и православные монастыри, церкви и священников. Священники и православные люди не могли самостоятельно никаких совершать треб. Православных теснили и притесняли со всех сторон, покровительствуя Польше, католичеству и унии. Очень не нравились слова: Русь и русский²⁴, поэтому назвали завоеванные поляками русские земли сначала Малороссией. Потом опомнились, что здесь есть слово Рос, и презвали Окраиной. Слово окраина – это позорное и унижительное слово! Какая окраина?! Чего и почему окраина, когда за этой мнимой окраиной находятся другие страны и государства?! И позже узаконили нам слова “Украина” и “украинцы”²⁵, чтобы мы охотно забыли свое название “русский” и навсегда оторвались от Святой и православной Руси»²⁶. А ми дивуємося, що в головному чекіста РФ такі химерні уявлення про історію України та українського народу: «Русские и украинцы – один народ, единое целое²⁷. ... Говорил об этом не раз, это мое убеждение. ... Сразу подчеркну, что стену, возникшую в последние годы между Россией и Украиной, между частями, по сути, одного исторического и духовного пространства, воспринимаю как большую общую беду, как трагедию. Это ... результат целенаправленной работы тех сил, которые всегда стремились к подрыву нашего единства. Формула, которая применяется, известна испокон веков: разделей и властвуй. Ничего нового. Отсюда и попытки сыграть на национальном вопросе, посеять рознь между людьми. А как сверхзадача – разделить, а затем и стравить между собой части единого народа»²⁸. Дійсно нічого нового, бо джерело появи та розповсюдження під сучасну пору цих рашистських симулякрів одне й те саме – кабінети на Луб’янці...

Останнім симулякром 1994 р., що завершує цикл «повчань старця Лаврентія», є «пророцтво» про єдину й неділиму Росію та її міць і нерушимість на арені глобальної міжнародної політики: «Россия вместе со всеми славянскими народами и землями составит могучее Царство. Окормлять его будет Царь православный Божий Помазанник. В России исчезнут все расколы и ереси. Гонимый на Церковь Православную не будет. ... В России будет процветание веры и прежнее ликование (только на малое время, ибо придет Страшный Судия судить живых и мертвых). Русского Православного царя будут бояться даже сам антихрист. *А другие все страны, кроме России и славянских земель, будут под властью антихриста и испытают все ужасы и муки, написанные в Священном Писании.* Россия, кайся, прославляй, ликуя, Бога и пой Ему: Аллилуия»²⁹. Це екзальтоване хіліастичне

²⁴ У почаївському виданні це речення звучить вже так: «Жидам очень не нравились слова: Русь и русский...» (Преподобный Лаврентий Черниговский. Житие, поучения, пророчества и акафист. С. 148).

²⁵ У почаївському виданні звучить вже так: «Чего, почему окраина?! Ведь за этой мнимой жидо-польской окраиной находятся другие страны и государства. И позже по их же указке поляки узаконили нам слова Украина и украинцы...», і далі без змін (Преподобный Лаврентий Черниговский. Житие, поучения, пророчества и акафист. С. 148–149).

²⁶ Преподобный Лаврентий Черниговский. Житие, поучения, пророчества и акафист. Почаевская Лавра, 2001. С. 153–154.

²⁷ Ще раз згадаймо фразу «Наша страна постоянная» у московському виданні 1994 р. На перший погляд безглузде й зайве в тому контексті, це речення виступає тут своєрідним «спієрним кодом», який застосовується спецслужбами при кодуванні свідомості людини, яку планують використати «в темну» для виконання якогось спецзавдання; у цьому випадку – великої маси людей, які, самі того не розуміючи, стали фанатичними адептами «русского міра» і сергіянської Московської патріархії. Із найбільш відомих й одіозних експериментів «масового кодування» на постсоветському просторі можна назвати секту «Біле братство» на поч. 1990-х рр. Із її адептами потім роками працювали психологи, аби допомогти людям позбутися психологічного впливу та залежності від ідеологічних настанов, які їм були впроваджені у свідомість.

²⁸ Стаття Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев». Президент России [официальный сайт]. 2021. 12 июля. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>.

²⁹ Поучения и пророчества старца Лаврентия Черниговского и Его жизнеописание: Сборник. С. 158. У почаївському виданні до цього «пророцтва» додано ще одне твердження: «Русского Православного царя будут бояться даже сам антихрист. При антихристе будет Россия самое мощное Царство в мире. А другие все страны, кроме России и славянских земель, будут под властью антихриста...», і далі без змін (Преподобный Лаврентий Черниговский. Житие, поучения, пророчества и акафист. С. 152). Це «пророцтво» також винесено в окремий розділ під назвою «Пророчества святого Духоносного старца Лаврентія о России» (Там само. С. 151).

«пророцтво» в контексті сучасної російсько-української війни та погроз «колективному Заходу» дуже нагадує популярний у РФ вислів Путіна, що теж уже став симулякром в ідеологічному конструкті «русского міра»³⁰. Не важко здогадатися й про подальші наміри чекістського режиму РФ після війни в Україні, адже свого часу всі «слов'янські народи та землі» входили до складу ССРСР або Варшавського договору.

Отже, ці «пророцтва» й «повчання» редагувалися, доопрацьовувалися, удосконалювалися з метою формування на величезному постсоветському просторі специфічного, воєнничо-агресивного советсько-православного світогляду – гібриду культу «ВОВ» («великой отечественной войны») та ССРСР часів пізнього сталінізму з імперським російським православ'ям. Маємо визнати, що авторам спецпроєкту це вдалося: ці симулякри найбільше, ніж будь-які інші пропагандистські спекуляції, сприяли успішному виконанню поставленої мети задовго до появи різного роду Кисельових та Соловйових.

Але, щоб цього досягнути, надати «пророцтвам» дійсно пророчого змісту, треба було затвердити їх авторитетом Горнього світу³¹. Це розуміли вже автори першого московського видання 1994 р., тому, дописуючи до вже наявних справжніх спогадів про о. Лаврентія та його висловлювань нові «пророцтва», додали пояснення: «Иереи Никифор, Григорий и прот. Василий Ганзин Батюшке о. Лаврентию возразили, что он еще и иначе и по-другому говорил об этом. Он им ответил: “Отцы и братия, вы одного не знаете и не понимаете, что я говорю не только для России, но и для всего мира. Мои слова верны, и мне их открыл Дух Святы́й по благодати”»³².

Проте особистого «свідоцтва» о. Лаврентія здалося замало, тому до спецпроєкту було «залучено» старозавітних пророків Іллю та Єноха, адже йшлося про пророцтва щодо «останніх часів світу»: у почаївському виданні 2001 р. з'являється обширне «свідоцтво» про візит до о. Лаврентія «пророка Или и праведного Еноха»³³. Саме цих пророків Бог, згідно з православною есхатологією, перед другим пришестям Христовим поверне на землю проповідувати та закликати людство до каяття. Тож хто, як не вони, можуть знати, як усе відбуватиметься, і розповісти про велич Росії в антихристові та передантихристові часи? Після цього, за задумом авторів симулякру, і на інші «повчання», вкладені в уста схіархімандрита Лаврентія, – про Україну, триєдину Русь, матір-Церкву Московську патріархію тощо – падатиме світло від пророків Іллі та Єноха.

Наведемо текст повністю, оскільки для спецпроєкту це «свідоцтво» має концептуальне значення – надати культу «старця Лаврентія Чернігівського» статус «пророка останніх часів» на рівні з біблійськими пророками. На жаль, у постсоветському церковному середовищі, світогляд якого планомірно, протягом десятиліть, формувався подібного роду літературою, це спрацювало: мені десятки разів доводилося чути від adeptів МП в Україні, Білорусі та РФ, що «Дух Святий вклав ці пророцтва в уста старця Лаврентія через пророків Іллю та Єноха». Чи так це насправді? Чи, може, це зробив хтось інший уже в наш час? Як не дивно, відповідь на ці питання є, і для цього не потрібно вдаватися до візіонерства.

Але почнемо зі «свідоцтва»:

«...после закрытия Троицкого монастыря Старец проживал некоторое время в Чернигове у подножия Болдиной горы в маленьком доме у благочестивой вдовы Елены, в постриге монахини Евлампии. Комната, в которой находился Батюшка, была особым образом отгорожена: в нее можно было войти сквозь двери книжного шкафа, который закрывал имеющуюся в том месте дверь, ведущую к Батюшке. Чтобы попасть туда, необходимо было сначала достать все содержимое (книги, нотные тетради с церковными песнопениями), снять заднюю стенку шкафа – и лишь потом войти.

Матушка Евлампия всегда знала, когда к Старцу приходили. (Впрочем, в эти годы он практически пребывал в затворе и очень редко принимал – только в случае крайней необходимости. Чаще он сам предварял вопросы приходящих, давая ответ через матушку. Чада в основном приходили глубокой ночью, и Преподобный уже знал, кто с чем пришел).

Однажды, несколько ночей подряд, мать Евлампия слышала отчетливо голоса, идущие из келии Преподобного. Сначала она подумала, что ей кажется, но так продолжалось длительное время, и она различала, помимо голоса Старца, еще два мужских. Переживание ее было настолько сильно, что она дерзнула спросить Старца – что происходит ночью.

Преподобный, слыша такие ее слова, вострепетал весь и, преисполнившись света, сказал, что Господь сподобил его, немощного, созерцания ангельского мира, и хотя он и не-

³⁰ «Мы попадем в рай, а они – просто сдохнут». Что Путин рассказал на «Валдае». РИА Новости. 2018. 18 октября. URL: <https://ria.ru/20181018/1530999011.html>.

³¹ Горний світ – Царство Небесне; місце проживання добрих ангелів і спочилих о Господі святих; мешканці Небесного Царства. Див.: Горний мир. Азбука веры – Православная энциклопедия. URL: <https://azбука.ru/gornij-mir>.

³² Поучения и пророчества старца Лаврентия Черниговского и Его жизнеописание: Сборник. С. 152–153.

³³ Преподобный Лаврентий Черниговский. Житие, поучения, пророчества и акафист. С. 28.

достойн, но человеколюбивый Бог удостоил его посещения из Горнего мира – пророка Илии и праведного Еноха.

Монахиня Евлампия уточняла:

“Это было в 1939 году. Батюшка целую ночь разговаривал. С кем, я разобрать не могла. Зайти и посмотреть не посмела. Утром Батюшка сказал:

– Матушка, у нас были гости.

Я спросила:

– Кто?

И он радостно ответил:

– Пророк Илия и праведный Енох. Они со мной беседовали о последних судьбах Мира, России, Православном Царе и антихристе. И еще сказали, что придет со мной беседовать Апостол Иоанн Богослов.

Я сама долго была от таких вестей в радости, коей не могу описать.

В 1940 году ночью Батюшку посетил Евангелист Иоанн Богослов. Это было 26 сентября по старому стилю. Они беседовали около семи часов. Он дополнил беседу пророка Илии и праведного Еноха и еще рассказал о явлении Креста Господня, воскресении мертвых и Страшном Суде Христовом”.

Молитва созерцательная привела сего святого мужа к оным дивным видениям ... Молитва Преподобного сотворила чудо: одному Господу известно, как монахиня Евлампия вдруг оказалась вместе со святым в преображенном мире, где отчетливо слышала голоса пророка Илии и Еноха. ...

Как мы видим из жития преподобного Лаврентия, беседы о последних временах, об антихристе и о гонениях на христиан переданы блаженными мужами, которые являлись ему, языком “грубым” и простым. Преподобный Лаврентий “что занял у них, то и говорил” своим чадам...»³⁴.

Цей текст загалом є принциповим для всієї концепції спецоперації, він вивів симулякри, приписувані схиархімандриту Лаврентію, на зовсім інший рівень сприйняття новонаверненим церковним народом на постсоветському просторі від Далекого Сходу до Закарпаття. Здійснено масштабну духовну диверсію – мільйонам людей, що народилися, зросли й світоглядно сформувалися в атеїстичному ССРСР, людям, далеким від неушкодженого советчиною церковного світогляду та православного віровчення, підсунули чекістські пропагандистські штампки, розпірені в Московській патріархії на найвищому рівні. Те, що для публікації було обрано Свято-Успенську Почаївську лавру в Україні, теж не випадково – авторитетність цього історичного, святого для православних християн місця мало додати ще більшої довіри цим симулякрам.

Тож розглянемо візіонерські «свідощтва» про схиархімандрита Лаврентія Проскуру детально.

Перед тим кілька слів треба сказати про документи, що дозволяють викрити цей симулякр. Це слідчі справи НКВС, розпочаті восени 1937 р. на монахинь, які в 1920–1930-ті рр. належали до Істинно-Православної Церкви й були заарештовані в Чернігові під час великого всесоюзного процесу, ціллю якого було фізичне знищення масової, опозиційної до советської влади та советської церкви православної спільноти. Ці слідчі справи нині розсекречені й зберігаються в Державному архіві Чернігівської області, фонд 8840, опис 3: справа № 7958, розпочата 4 вересня 1937 р., по ній проходили ігуменя Ардаліона Шевченко та монахині Євлампія Макаренко й Агрипина Вітер; справа № 8065, заведена 2 жовтня 1937 р. на інокію Ганну Коломієць; а також справа № 130, заведена на монахиню Агрипину Вітер після Другої світової війни, – її було вдруге заарештовано 28 квітня 1950 р., уже після відбуття повного терміну покарання в концтаборі в 1937–1946 рр. Мені пощастило віднайти ці справи під час роботи над дисертацією «Істинно-Православна (Катакомбна) Церква на Чернігівщині у 20–30-х рр. XX століття»³⁵.

Історія ІПЦ на Чернігівщині та судовий процес над її головними діячами детально розглянуті нами в дисертаційному дослідженні, а також у низці статей в «Сіверянському літописі»³⁶, тож зупинятися на цьому немає потреби. Звернімося до архівних документів, що стосуються безпосередньо теми цієї статті.

³⁴ Преподобный Лаврентий Черниговский. Житие, поучения, пророчества и акафист. С. 27–30.

³⁵ Шуміло В.В. Істинно-Православна (Катакомбна) Церква на Чернігівщині у 20–30-х рр. XX століття. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, 2021. 246 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1-F_kmZmtd8haU9_7fkCbg_AG-Z9FQf9k/view.

³⁶ Див., наприклад: Шуміло В. Фальсифікації радянських слідчих органів 1930-х років у справах духовенства Істинно-Православної Церкви. *Сіверянський літопис*. 2019. № 1. С. 70–75; Йою ж. Схиархімандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4–5. С. 67–80; Йою ж. Істинно-Православна Церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко). *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 124–137; Йою ж. Настоятель Троїце-Іллінського монастиря Георгій (Смельницький) як один із ідеологів

1. Перше, на що треба звернути увагу, – ім'я людини, яка буцімто стала свідком «чудесного відвідування» о. Лаврентія старозавітними пророками: «после закрытия Троицкого монастыря Старец проживал некоторое время в Чернигове у подножия Болдиной горы в маленьком доме у благочестивой вдовы **Елены**, в постриге монахини **Евлампии**». Правда в наведеній цитаті є лише в тому, що о. Лаврентій Проскура дійсно після закриття влітку 1929 р. Троїцько-Іллінського монастиря жив під Болдиною горою у вдови Олени, її прізвище та ім'я по батьковій відомо й задокументоване – Олена Микитівна Голота³⁷. Вона була понятою у власному ж домі під час обшуку й арешту 2 жовтня 1937 р. інокіні Ганни Коломієць, яка теж проживала в Олені Голоти³⁸.

У тому ж будинку в той самий час жила також і монахиня Євлампія – «Макаренко Евлампия Ионовна, 1900 г[ода] рождения». Її було заарештовано на місяць раніше від інокіні Ганни – 3 вересня 1937 р.³⁹ – разом із ігуменею Ардаліоною Шевченко⁴⁰ та монахиною Агрипиною Вітер⁴¹, які також проживали в той час у тому ж будинку. Під час обшуку й арешту 3 вересня ігуменні Ардаліони і монахинь Євламπίї та Агрипини, Олена Микитівна Голота також була понятою⁴². Отже, «вдова Елена» і «монахиня Евлампия» дійсно існували, але це не одна особа, як стверджують автори симулякра, а зовсім різні люди. Єдне їх лише те, що до 3 вересня 1937 р. вони проживали в одному будинку разом із о. Лаврентієм Проскурою – вдова Олена прийняла до себе, у свій невеличкий будинок «під горою»⁴³, вигнаних советською владою з Троїцького монастиря ігумена Лаврентія, ігуменю Ардаліону, монахинь Євлампію й Агрипину та інокіню Ганну⁴⁴. За свідченням П. О. Фльорова, із матір'ю жив також її психічнохворий син⁴⁵, – до цього свідчення ми повернемося нижче.

Тож бачимо, що «свідцтво» про видіння о. Лаврентію пророків Іллі та Єноха, на яке авторами спецпроєкту покладено головне ідейно-сміслові навантаження, уже з першого рядка починається із брехні.

2. Автори симулякру називають конкретні дати, коли, за їх твердженням, монахиня Євлампія стала свідком явлення пророків о. Лаврентію: «Монахиня Евлампия уточняла: “Это было в 1939 году. Батюшка целую ночь разговаривал. С кем, я разобратъ не могла. Зайти и посмотреть не посмела. Утром Батюшка сказал: – Матушка, у нас были гости. Я спросила: – Кто? И он радостно ответил: – Пророк Илия и праведный Енох. Они со мной беседовали о последних судьбах Мира, России, Православном Царе и антихристе. И еще сказали, что придет со мной беседовать Апостол Иоанн Богослов. Я сама долго была от таких вестей в радости, коей не могу описать”».

Ми навмисно навели цілком цю розлогу цитату, щоб показати: автори симулякру вкладають його в уста безпосередньо монахині Євламπίї, розповідь ведеться від першої особи, так, щоб у читача не було жодного сумніву – м. Євлампія сама це розповідає автору симулякра.

Між тим ми вже знаємо, і це задокументовано рукою слідчого в документах, у датуванні яких помилок не було: під час цього вигаданого видіння монахиня Євлампія вже 2 роки перебувала в ув'язненні: після обшуку й арешту 3 вересня 1937 р.; допитів, проведених із нею 10 вересня (арк. 27–27 зв.⁴⁶), 13 і 29 жовтня (38–38 зв., 39–39 зв.); допитів свідків – 8 жовтня Верзуна Григорія Прокоф'євича, 1881 р. н. (арк. 40–42 зв.) і 16 жовтня – іеромонаха Єфрема Кислого, 1881 р. н. (арк. 43–44 зв.); допитів 17 жовтня обвинувачених по іншим слідчим справам – інокіні Ганни Коломієць (арк. 45–46) і монахині Степаниди Сахно (арк. 47), – слідством було складено обвинувачувальне заключення (арк. 48–50) і 14 листопада 1937 р. «Троїкою при Черниговском Облуправлении НКВД УССР, протокол № 36» винесено вирок: за проведення «а[нти] / с[оветской] агитации ...

ІПЦ на Чернігівщині: за матеріалами слідчих справ. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 89–106; Його ж. Чернігівське заслання С.О. Нілуса 1926–1928 рр.: за матеріалами слідчої справи ОДПУ. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 19–30, та ін.

³⁷ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8065. Протокол обыска ... № 1185 ... Коломієць Анни Андреевны. Арк. 7.

³⁸ Там само. Арк. Арк. 1–6 і далі.

³⁹ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 7958. Арк. 1–4.

⁴⁰ Там само. Арк. 9–14.

⁴¹ Там само. Арк. 5–8.

⁴² Там само. Арк. 22.

⁴³ «Всем предложили уйти и храмы закрыли “на ремонт” (1930). Батюшка временно переживал “под горой” у одной благочестивой вдовы Елены. Там батюшка занимал небольшую комнатку в старом домике и предавался посту и усиленной молитве...» (Вкратце жизнь и труды старца схиархимандрита Лаврентия Черниговской Троицкой женской обители. *Надежда. Христианское чтение*. 1988. № 14. С. 191).

⁴⁴ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 7958. Арк. 30–30 зв., 33–33 зв., 37–37 зв.

⁴⁵ Флеров П.А. Преподобный Лаврентий Черниговский: Воспоминания духовных чад. С. 17–18.

⁴⁶ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 7958. Тут і далі в тексті номери аркушів у дужках подаємо з цієї справи.

Макаренко Евлампію Ивановну⁴⁷ заключить в ИСПРАВТРУДЛАГЕРЬ сроком на ВОСЕМЬ ЛЕТ, считать срок с 10/IX 1937 года» (арк. 52). На такі ж терміни – 8 років концтабору – було засуджено ігумену Ардалиону (арк. 53) і монахиню Агрипину (арк. 51).

Щоб у читача не було сумніву, чи дійсно йдеться про монахиню Євлампію, яка жила в будинку Олени Голоти разом із о. Лаврентієм Проскурою та іншими монахинями, наведемо її власні свідчення на допитах⁴⁸: 1) 10 вересня 1937 р.: «Вопрос: Назовите лиц, проживающих в [нерозбірливо] доме? Ответ: Со мной в одном доме жили игуменья Ардалиона, игумен Лаврентий Проскура, домохозяйка Голота...» (арк. 37 зв.); 2) 29 жовтня 1937 р.: «Вопрос: Сколько лет Вы живете с монашкой б[ывшей] игуменшой Шевченко Ардалионой? Ответ: С монашкой Ардалионой я живу совместно с 1932 г. Со мной также проживали Ветер Агрипина кулачка, монах Проскура Лаврентий, и монашка Коломиец Анна» (арк. 39).

А це свідчення монахині Агрипини Вітер на допиті 8 жовтня 1937 р.: «Вопрос: Кто из монахов посещал квартиру где Вы проживали? Ответ: При роспуске троицкого монастыря на квартиру, где я размещалась с Шевченко Агафией (мирське ім'я ігумені Ардалиони – В.Ш.) и Макаренко Евлампией перешел монах Проскура Лаврентий который и в настоящее время проживает там же. Кроме того как ко мне так и Макаренко Евлампію посещали роскулачнные и родные» (арк. 33 зв.).

Інокія Ганна Коломієць на допиті 17 жовтня 1937 р. свідчила: «Вопрос: В каком году Вы стали монашкой? Ответ: Я будучи религиозной по своему убеждению – в 1927 году поступила в троицкий монастырский религиозный хор. Посещая церковный хор я сблизилась с монахами и монашками как то Шевченко Ардалионой, Ветер Агрипиной, Макаренко Евлампией и монахом Проскурой Лаврентием. До 1929 года когда еще существовал монастырь троицкий я только его посещала, а после ликвидации троицкого монастыря я перешла на квартиру к Голоте Елене по ул. Глеба Успенского № 30. Спустя некоторое время туда же на квартиру перешла б[ывшая] настоятельница – монашка Шевченко Ардалиона, Ветер Агрипина – раскулаченная и Макаренко Евлампія так же раскулаченная. Кроме указанных лиц на квартиру перешел и б[ывший] игумен Проскура Лаврентий»⁴⁹.

Таких записів у слідчих справах багато, усі немає сенсу наводити. І цього достатньо, щоб пересвідчитися в тому, що реальні життєві історії Олени Голоти та Євлампії Макаренко авторам новітніх симулякрів були невідомі...

Отже, бути в 1939 р. свідком «бесіди з пророками» монахиня Євлампія, засуджена 14 листопада 1937 р. на 8 років концтабору, аж ніяк не могла.

З. Однак за другою брехнею іде третя – далі автори симулякру вустами монахині Євлампії стверджують: «В 1940 году ночью Батюшку посетил Евангелист Иоанн Богослов. Это было 26 сентября по старому стилю. Они беседовали около семи часов. Он дополнил беседу пророка Илии и праведного Еноха и еще рассказал о явлении Креста Господня, воскресении мертвых и Страшном Суде Христовом».

Отже, за твердженням «монахини Евлампии» із почаївського видання 2001 р., 26 вересня ст. ст. (9 жовтня нов. ст.) 1940 р., у день пам'яті апостола і свангеліста Іоанна Богослова, вона стала свідком явлення о. Лаврентію ще й цього новозавітного пророка, який також сповіщав про апокаліптичні часи. Це «видіння», як ми пам'ятаємо, було анонсоване ще при «зустрічі» з пророками Іллею та Єнохом у 1939 р.

Де ж знаходилася в цей час і чим займалася справжня, а не вигадана авторами симулякру, монахиня Євлампія Макаренко?

24 лютого 1940 р. «Макаренко Евлампія Ионовна подала жалобу Прокурору СССР в которой описывает: “что я никакой преступной деятельностью не занималась, меня осудили не правильно”. Другие осужденные жалоб о пересмотре этого дела не подали» (арк. 54). 10 липня 1940 р. «Пом[ощник] Облпрокурора по спецделам Литвиненко рассмотрев след[ственное] дело № 35182⁵⁰ по обв[инению] Шевченко Анны Георгиевны, Ветер Агрипины Филиповны, Макаренко Евлампии Ионовны – НАШЕЛ: ... анализируя материалы следствия прихожу к заключению, что Макаренко, Шевченко и Ветер Тройкой осуждены как монашки за проводимую а-с деятельность». «На основании изложенного» помічник облпрокурора Литвиненко робить «заклучение»: «В жалобе о пересмотре дела Макаренко Евлампии Ионовне отказать, о чем сообщить последней. Наблюдательное производство по делу прекратить. Дело возвратив в ОУНКВД для хранения в архив». Підпи-

⁴⁷ Насправді – Іонівну, в обвинувачувальній постанові зроблено помилку. Із цього приводу в справі є навіть окреме «Постановление об уточнении отчества обвиняемой» (арк. 153–153 зв.).

⁴⁸ Щоб документи відповідали своїй автентичності, наводимо їх без виправлень помилок, зроблених слідчими під час запису показань підслідних.

⁴⁹ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8065. Арк. 11–11 зв.

⁵⁰ Номер цієї слідчої справи в 1937 р.

си: «Пом. Облпрокурора по спецделам Литвиненко. “Согласен” – И.о. Облпрокурора Савранский» (арк. 54–54 зв.).

У справі збереглися скарги монахині Євламπίї з проханням переглянути вирок: 1) «Уповноваженому на Україні НКВД СССР при НКВД УСРР, м. Київ» від 23 квітня 1939 р. (арк. 59–59 зв.); 2) прокурору СССР від 24 лютого 1940 р. (арк. 61–62 зв.); та листування між різними підрозділами НКВС щодо скарг м. Євламπίї. Це цікаві документи як свідчення епохи. На жаль, розглянути їх у форматі цієї статті неможливо, тому ми ще повернемося до цих слідчих справ у спеціальній публікації⁵¹. Для нас зараз важливо наголосити, що на момент «видіння Іоанна Богослова» о. Лаврентію Проскури 26 вересня / 9 жовтня 1940 р. «в маленьком доме у благочестивой вдовы Елены, в постриге монахини Евлампии», свідком якого буцімто монахиня Євлампія була, вона перебувала в концтаборі – «“Онеглаг” Н.К.В.Д. ст[анция] Плесецкая [Северной] [Железной] [Дороги], 3-й лагпункт 2 отд[еление]» (арк. 64), зараз це – селище міського типу в Архангельській області РФ.

У справі інокіні Ганни Коломієць, яка згодом теж наважилася подати заяву на апеляцію, зберігається протокол допиту монахині Євламπίї від 21 травня 1941 р. вже в концтаборі⁵², і цей документ – ще одне беззаперечне свідоцтво того, що монахиня Євлампія від осені 1937 р. перебувала в ув'язненні, але автори симулякру цього не знали, тому безапеляційно вклали в її уста свою ідеологічну брехню. У справі ж самої монахині Євламπίї є табірна довідка-характеристика від 25 лютого 1940 р., із якої дізнаємося, яку працю вона виконувала в концтаборі: «з/к Макаренко Е.И. работает пом[ощником] пекаря. Труд не нормирован. К работе относится хорошо. Поведение на работе и в быту хорошее, адм[инистративных] взысканий не имеет» (арк. 65–65 зв.). І вказано термін покарання: «Нач[ало] срока 10/IX 1937 г., кон[ец] ср[ока] 10/IX 1945 г. Прибыл[а] 10/II–38. Киевск[ий] эт[ап]» (арк. 65). А зі свідчення монахині Агрипини Вітер, яку було вдруге заарештовано 28 квітня 1950 р., уже після повного відбуття терміну ув'язнення, дізнаємося, що до 1943 р. монахиня Євлампія перебувала з монахиною Агрипиною в одному концтаборі⁵³.

Отже, ми є свідками того, як вкотре справдилися слова Христові: «Немає нічого прихованого, що не відкрилося б, і немає нічого таємного, щоб не вийшло на чисту воду» (Лк. 8:17). Брехливість усієї концепції очевидна: «пророцтва старця Лаврентія Чернігівського» про «нашу страну постоянную» Росію, «триединство російського народу», «матір-церкву московську патріархію» тощо – **фейк**, і віра в ці «пророцтва», що були вигадані на вул. Луб'янка, буд. 2 – **фейкова віра**.

Власне, на цьому можна поставити крапку, але є ще кілька моментів, на які варто звернути увагу:

4. «Свідоцтво» про «візит» пророків Іллі, Єноха та євангеліста Іоанна Богослова побудовано таким чином, буцімто окрім «старця Лаврентія» та «вдови Олени» (вона ж «монахиня Євлампія»), у будиночку «під горою» більше ніхто не жив. Це мало надати «свідоцтву» особливої таємничості та довірливості: монахиня Євлампія стала свідком «великого чуда», якого ніхто у світі більш не був удостоєний, як келійниця старця: «Матушка Евлампия всегда знала, когда к Старцу приходили. (Впрочем, в эти годы он практически пребывал в затворе и очень редко принимал...)). Але в реальному житті все було зовсім не так. У цій маленькій глиняній мазанці було більш ніж багатолюдно: окрім господині будинку Олени Голоти, ігумена Лаврентія Проскури, монахині Євламπίї Макаренко, там жили ще ігуменія Ардаліона Шевченко, монахиня Агрипина Вітер та інокія Ганна Коломієць – шість осіб. Проживання всіх квартирантів задокументовано. Але автори спецпроекту цього не знали, бо не були вкорінені в чернігівське церковне середовище.

Утім, і це ще не все.

5. Автори симулякру так описують кімнатку о. Лаврентія: «Комната, в которой находился Батюшка, была особым образом отгорожена: в нее можно было войти *сквозь двери книжного шкафа, который закрывал имеющуюся в том месте дверь*, ведущую к Батюшке. *Чтобы попасть туда, необходимо было сначала достать все содержимое* (книги, нотные тетради с церковными песнопениями), *снять заднюю стенку шкафа* – и лишь потом войти». Проте за свідченням П.О. Фльорова, який багато разів бував у цьому будинку в о. Лаврентія Проскури, вхід до кімнати не був забарикадований шафою та книжками, а був вільний. Більше того, Павло Олексійович називає ім'я ще одного – сьомого (!) – меш-

⁵¹ Перший оглядовий нарис слідчої справи інокіні Ганни Коломієць див. у цьому номері «Сіверянського літопису»: Нестеренко Л. «Контрреволюційна та антирадянська діяльність» Ганни Лаврентіївни Коломієць в 30-х рр. XX ст. (за матеріалами кримінальної справи). С. 66–72.

⁵² ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8065. Арк. 64–65 зв.

⁵³ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 130. Арк. 13–13 зв. Протокол допиту від 29 квітня 1950 р.

канця цього будинку: «Когда закрыли монастырь и нужно было оставить свою келью, о. Лаврентий поселился в маленьком убогом домике недалеко от монастыря, под горой, на которой расположен храм в честь Пророка Илии. Площадь комнатки, отведенной для батюшки, около 10 квадратных метров. Какой подвиг нес он, выдерживая за стенкой живущего большого сына хозяйки дома, постоянно беспокоившего своим бессознательным поведением, часто криками не только днем, но и ночью. Общая кухонька, смежные двери позволяли несчастному Петру *беспрепятственно заходить или забежать в помещение старца*. Ни тени недовольства или раздражения не было у батюшки, только милосердие, снисхождение и любовь»⁵⁴.

Навіть у цьому автори «свідoctва Олени / Євламπίи» виявилися некомпетентними щодо історичної правди, бо вона їм була невідома: вхід до кімнати о. Лаврентія не був забарикадований, він був вільним для всіх, хто в цьому будинку проживав, зокрема й для психічного хворого Петра – сина Олени Микитівни Голоти. Отже, уся концепція «пророцтв-повчань старця Лаврентія Чернігівського», із першого й до останнього рядка, – суцільна брехня... На свідoctві Павла Олексійовича Фльорова, цього справжнього – не фейкового – свідка, ми й поставимо крапку.

* * *

Мільйони людей, вірних Московської патріархії, знаходяться в тенетах цього фейку – фальшивих «пророцтв / повчань старця Лаврентія Чернігівського», які історичний, справжній схиархімандрит Лаврентій Проскура ніколи не промовляв. Вони сповідують фейкову віру, не здогадуючись і не розуміючи, *де, коли, ким і з якою метою* було вигадано ці фальшиві пророцтва-симулякри. Навіть наші співвітчизники в Україні, так звані «ждуни», під російськими бомбами бережуть вірність Москві та «матери церкви московской патриархии», бо «так заповедал старец Лаврентий Черниговский»...

Нагадаємо цим нещасним жертвам чекістської спецоперації слова Христа, які Він сказав фарисеям, що згодом розіп'яли Його на хресті: сатана – «душоуб споконвіку, і в правді не встояв, бо *правди нема в нім*. Як говорить неправду, то говорить за свого, бо він неправдомовець і *батько неправді*», а всі ті, хто сповідують неправду (і тим більш – хто її свідомо творить) – «пожадливісті батька свого диявола виконують» (Іоан. 8:44). Бо не може бути Істини – Христа – там, де є брехня, адже брехня завжди від диявола, і тільки від нього. Христос же є «Шлях, Істина й Життя» (Іоан. 14:6), і в Нього нічого немає спільного з дияволом, як нічого немає спільного у Світла з п'ятьмою (2 Кор. 6:15).

* * *

Висновок. Традиції советської пропаганди продовжуються в сучасній Російській Федерації, але тепер вони поєднані із псевдоправославною риторикою, що перетворило РФ як державу – за активної підтримки керівництва Московської патріархії – у фундаменталістську тоталітарну секту. Фальшиві пророцтва-симулякри, приписувані прп. Лаврентію Чернігівському, відіграли й досі відіграють у цьому вагомому ролі, вони залишаються одним із головних конструктів ідеології так званого «русского міра». Їх продовжують використовувати в РФ у людиноненависницькій пропаганді рашизму та виправданні рашистсько-української війни. Саме для цього їх і було створено.

Р. С. Коли цей номер верстався, трапилася важлива для православного світу подія:

«В ходе соборного съезда, который состоялся 27 марта 2024 года в Зале церковных соборов Храма Христа Спасителя в Москве под председательством главы ВРНС Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, был утвержден Наказ XXV Всемирного русского народного собора “Настоящее и будущее Русского мира” ... Настоящий документ ... является программным документом XXV Всемирного Русского Народного Собора, а также **наказом, адресованным органам законодательной и исполнительной власти России**». Документ розроблено й затверджено за участі патріарха та єпископату Московського патріархату.

У цьому соборному «наказі» терористичній владі РФ, яка веде війну на повне фізичне знищення українського народу, – вісім пунктів; перші три, прикриваючись ідеологічною риторикою, проголошують відверто шовіністичні й людиноненависницькі цінності:

«1. Специальная военная операция.

Специальная военная операция является новым этапом национально-освободительной борьбы русского народа против преступного киевского режима и стоящего за ним коллективного Запада, ведущейся на землях Юго-Западной Руси с 2014 года. В ходе СВО русский народ с оружием в руках отстаивает свои жизнь, свободу, государственность, цивилизационную, религиозную, национальную и культурную идентичность, а также право жить на собственной земле *в границах единого Российского государства*. С духовно-нрав-

⁵⁴ Флеров П.А. Преподобный Лаврентий Черниговский: Воспоминания духовных чад. С. 17–18.

ственной точки зрения *специальная военная операция является Священной войной*, в которой Россия и ее народ, защищая *единое духовное пространство Святой Руси*, выполняют миссию “Удерживающего”, защищающего мир от натиска глобализма и победы впавшего в сатанизм Запада.

После завершения СВО *вся территория современной Украины должна войти в зону исключительного влияния России*. ...

2. Русский мир.

Россия является создателем, опорой и защитником Русского мира. Границы Русского мира как духовного и культурно-цивилизационного феномена *существенно шире государственных границ как нынешней Российской Федерации, так и большой исторической России*. Наряду с рассеянными по всему миру представителями русской ойкумены, Русский мир включает в себя всех, для кого русская традиция, святости русской цивилизации и великая русская культура *являются высшей ценностью и смыслом жизни*. ...

Построение тысячелетней российской государственности является высшей формой политического творчества русских как нации. Разделение и ослабление русского народа, лишение его духовных и жизненных сил всегда приводило к ослаблению и кризису Российского государства. Поэтому *восстановление единства русского народа*, а также его духовного и жизненного потенциала являются ключевыми условиями выживания и успешного развития России и Русского мира в XXI веке.

3. Внешняя политика.

... *Воссоединение русского народа* должно стать одной из приоритетных задач внешней политики России. России следует возвратиться к существующей более трех веков доктрине *триединства русского народа*, согласно которой *русский народ состоит из великороссов, малороссов и белорусов*, являющихся ветвями (субэтносами) одного народа, а понятие “русский” *охватывает всех восточных славян* – потомков исторической Руси. Помимо признания и развития в отечественной науке, *доктрина триединства должна получить законодательное закрепление, став неотъемлемой частью российской системы права*...»⁵⁵. Як бачимо – ці ж самі симулякри, лише написані більш «науковим» стилем.

У цьому соборному церковному документі – 2 253 слова про Росію та її роль у глобальній політиці, але слів «Бог» та «Христос» у ньому немає... взагалі. Сергіянський Московський патріархат перетворився у відверто терористичну антихристиянську секту, а починалося все на початку 1990-х рр. зі, здавалося б, невинних симулякрів-пророцтв «старця Лаврентія Чернігівського», яких отець Лаврентій Проскура ніколи не промовляв.

References

Felshtinsky, Yu., Popov, V. (2022). Vid Chervonoho teroru do mafioznoi derzhavy: spetssluzhby Rosii v borotbi za svitove panuvannya (1917–2036) [From the Red Terror to the mafia state: Russian special services in the struggle for world domination (1917–2036)]. Kyiv, Ukraine.

Moss, V.-A. (2022). Kult Stalina v Moskovskomu patriarkhati: vytyky ta sohodennia [The Cult of Stalin in the Moscow Patriarchate: its Sources and Contemporary Condition]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 49–57.

Nesterenko, L. (2024). «Kontrevoliutsiina ta antyradianska diialnist» Hanny Lavrentiivny Kolomiets v 30-kh rr. XX st. (za materialamy kryminalnoi spravy) [“Counter-revolutionary and anti-radyan activity” of Hanna Lavrentiyevna Kolomiets in the 30s of the 20th c. (based on the materials of the criminal case)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 66–72.

Shumilo, V. (2001). Skhiarkhimandrit Lavrentiy i ego vremena: Ocherk tserkovnoy istorii Chernigovshchiny (1868–1950 gg.) [Schiarchimandrite Lawrence and His Time: An Outline of the Church History of Chernigov Region (1868–1950)]. Chernihiv, Ukraine.

Shumilo, V. (2019). Falsyfikatsii radianskykh slidchykh orhaniv 1930-kh rokiv u spravakh dukhovenstva Istynno-Pravoslavnoi Tserkvy [Falsifications of the Soviet investigative bodies of the 1930s in the affairs of the clergy of the True Orthodox Church]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 70–75.

Shumilo, V. (2019). Skhyarkhimandryt Lavrentii (Proskura) – chlen Istynno-Pravoslavnoi Tserkvy na Chernihivshchyni [Schiarchimandrite Lavrentii (Proskura) – a member of the True Orthodox Church in Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4–5, P. 67–80.

Shumilo, V. (2020). Istynno-Pravoslavna Tserkva na Chernihivshchyni ta ihumen Alipii (Yakovenko) [True Orthodox Church in Chernihiv land and the Abbot Alipii (Yakovenko)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 124–137.

Shumilo, V. (2020). Nastoiatel Troitse-Illinskoho monastyria Heorhii (Smelnytskyi) yak odyz iz ideolohiv IPTs na Chernihivshchyni: za materialamy slidchykh sprav [The superior of the Holy Trinity and St. Elias Monastery George (Smelnytsky) as one of the ideological leaders of the TOC (True Orthodox Church) in the Chernihiv region, according to the investigative reports of the secret police]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 89–106.

⁵⁵ Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира». РПЦ ОС МП. 2024. 27 марта. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6116189.html>.

Shumilo, V. (2021). Chernihivske zaslannia S.O. Nilusa 1926–1928 rr.: za materialamy slidchoi spravy ODPU [Chernihiv exile of S.A. Nilus during 1926–1928: on materials of OGPU investigation file]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 19–30.

Shumilo, V. (2021). Istynno-Pravoslavna (katakombna) Tserkva na Chernihivshchyni u 20–30-kh rr. XX st.: dys. na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01. [The True Orthodox (Catacomb) Church in the Chernihiv Region in the 1920s and 1930s. On the rights of manuscript. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences in the specialty 07.00.01. – history of Ukraine.]. Chernihiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2022). Falshyvi «prorotstva» chernihivskoho «arkhyiepyskopa» Kheruvyma Dehtiaria yak pidgruntia voiovnychkh mistyfikatsii moskovskoho patriarkha Kirila [False “prophecies” of Chernihiv “archbishop” Cheruvim Degtyar as the basis of the military mystifications of Moscow Patriarch Kirill]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 157–166.

Soldatov, O. (2023). «Rosiiska pravoslavna tserkva Derzhavnoi bezpeky» (Moskovska patriarkhiia u svoiemu suchasnomu formati zasnovana 80 rokiv tomu – u 1943 r.) [«Russian Orthodox Church of State Security» [“Russian Orthodox Church of State Security” (Moscow Patriarchate in its modern format was founded 80 years ago – in 1943)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 73–79.

Шуміло Віталій Вікторович – кандидат історичних наук, відповідальний секретар і науковий редактор журналу «Сіверянський літопис», головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Vitaliy – Ph.D. in historical sciences, executive secretary and scientific editor of the journal «Siberian chronicle», chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research institute of religion, at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National university (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: veraizhzn@gmail.com

“THE RUSSIAN TSAR WILL BE FEARED BY THE ANTICHRIST HIMSELF...”: A “PROPHECY” ASCRIBED TO ST. LAVRENTY OF CHERNIHIV, WHICH HE NEVER PRONOUNCED

The purpose of the publication: is to trace the history of the emergence and dissemination of the so-called «prophecies / teachings» popular among faithful of the Moscow patriarchate, attributed to the schiastic abbot of the Chernihiv Trinity-Elijah monastery Lavrentiy Proskura (1868–1950). On the basis of archival documents declassified in Ukraine after the Revolution of Dignity and the law on decommunisation, to show that Fr Lavrentiy Proskura never said these simulacrum, their artificial creation in the early 1990s was a special operation of the KGB–FSB to form an aggressive and chauvinistic ideology, which in the state and Church circles of the Russian Federation is officially called «Russian world», and in Ukraine and the free world after the large-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation was called «rashism». Simulacrum-prophecies of the «elder Lavrentiy of Chernihiv» play a major role in this artificial construct. **Scientific novelty:** archival documents have been introduced into scientific circulation, which allow us to expose the falsity of the whole concept. The general historical **principle** of objectivity is used. **Conclusion.** Traditions of Soviet propaganda continue in the modern Russian Federation, but now they are combined with pseudo-Orthodox rhetoric, which has turned the Russian Federation as a state – with the active support of the leadership of the Moscow patriarchate – into a fundamentalist totalitarian sect. The false prophecies attributed to St Lavrentiy of Chernihiv played a significant role in this, and they remain one of the main constructs of the so-called «Russian world» ideology, and they continue to be used in the Russian Federation in the hateful propaganda of racism and justification of the racist-Ukrainian war. This is exactly what they were created for.

Key words: Fr Lavrentiy Proskura, prophecies of Lavrentiy of Chernihiv, Russian world, rashism, Russian-Ukrainian war.

Дата подання: 12 серпня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 січня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, В. «Русского царя будет бояться сам антихрист...»: «пророцтва» преподобного Лаврентія Чернігівського, яких він ніколи не промовляв. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 133–147. DOI: 10.58407/litopis.240214.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2024). «Russkogo czarya budet boyat`sya sam antikhris...»: «prorotstva» prepodobnoho Lavrentiia Chernihivskoho, yakyykh vin nikoly ne promovliav [“The Russian Tsar will be feared by the antichrist himself...”: a “prophecy” ascribed to St. Lavrenty of Chernihiv, which he never pronounced]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 133–47. DOI: 10.58407/litopis.240214.

Сергій Шумило

«ЗВИЧАЙНИЙ ФАШИЗМ», АБО «РУССКІЙ МІР» МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХА КІРІЛА ЯК АПОЛОГІЯ АНТИХРИСТІЯНСТВА, КСЕНОФОБІЇ ТА НАСИЛЬСТВА

DOI: 10.58407/litopis.240215

© С. Шумило, 2024.СС BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Мета. У статті аналізується «Наказ XXV Всесвітнього російського народного собору» під назвою «Настоящее и будущее Русского мира», затверджений делегатами ВРНС 27 березня 2024 р. у Залі церковних соборів Храму Христа Спасителя в Москві під головуванням московського патріарха Кіріла Гундяєва. Простежено розвиток та аналізуються основні ідеологічні постулати сучасної російської фундаменталістсько-войовничої доктрини «русского міра», яка активно впроваджувалася в Московській патріархії Кірілом Гундяєвим та ФСБ з кінця 1990-х років і яка стала ідейним обґрунтуванням російської агресії проти України та геноциду українського народу в 2022–2024 рр. Автор доходить **висновку**, що прийнятий 27 березня 2024 р. документ є безпрецедентним як такий, що вийшов під егідою керівництва РПЦ МП і отримав найвище благословення й санкціонування від патріарха та інших ієрархів Московського патріархату. Автор статті зазначає, що цей документ за своєю суттю нагадує та частково копіює програмні документи пронацистського церковного руху 1930–1940-х рр., відомого під назвою «Німецькі християни» (нім. – Glaubensbewegung «Deutsche Christen»); він суперечить Євангельському вченню, християнському світосприянню та православному богослов'ю і є відвертою апологією антиєвангельських ідей. Зокрема, автор звертає увагу на те, що в документі війна Росії проти України проголошується як «священна війна», чим очільники Московського патріархату намагаються легітимізувати та «сакралізувати» її. При цьому розробниками документа цілковито заперечується право на окреме існування України та українського народу. Натомість проголошується повернення до старої, анахронічної та антинаукової імперсько-міфологічної доктрини «триєдності російського народу». Московський патріарх Кіріл та інші розробники документа заявляють, що «після завершення СВО вся територія сучасної України має увійти до зони виняткового впливу Росії», а «можливість існування на цій території» самостійної Української держави «має бути повністю виключена». Проголошуючи претензії на глобальне лідерство Росії в «новому світовому порядку», автори документа заявляють про власну «духовно-цивілізаційну» винятковість «русского міра», його «тисячолітнє царювання» на землі та роль «Катехона» («Стримуючого світову тайну беззаконня»). За **висновком** автора статті, затвердженої керівництвом РПЦ МП документ, посягаючи на свободу нації до самовизначення, свободи й незалежності, заперече саме право існування українців як окремого народу, ігнорує історичні процеси розвитку його культурної самобутності та державності. Крім того, зазначені в цьому документі постулати підпадають під низку псевдохристиянських еретичних учень, які неодноразово були засуджені багатьма святими отцями православ'я. Автор статті наголошує, що спроби з боку керівництва Московського патріархату «сакралізувати» і наділити сучасну Російську Федерацію та її правлячий злочинний режим «месіанськими» ознаками засвідчують, що воно намагається штучно витворити нову громадянську релігію, яка назовні прикривається середньовічними християнськими термінами, але за внутрішньою суттю є антихристиянською та антиєвангельською. Крім того, прийнятий документ за своїми ознаками є неофашистським і неонацистським, містить заклики до ксенофобії, расизму, насильства та геноциду. За висновком автора, московський патріарх Кіріл Гундяєв був тим, хто сформулював і подав Путіну та його оточенню нову войовничу фундаменталістську квазірелігійну ідеологію, яка була взята на озброєння путінським режимом у його агресії проти України, і яка тепер є причиною геноциду та смертей десятків тисяч мирних українських жителів.

Ключові слова: Руський мір, Кіріл Гундяєв, Владімір Путін, Олександр Дугін, РПЦ МП, ВРНС, Московський патріарх, РФ, російська агресія, геноцид.

Один із важливих етапів у формуванні російської квазірелігійної неофашистської доктрини «русского міра», яка за задумом має стати офіційною державною та релігійною ідеологією путінської РФ, стався 27 березня 2024 р. У цей день відбулася малопомітна, але знакова подія – у Залі церковних соборів Храму Христа Спасителя в Москві під головуванням московського патріарха Кіріла Гундяєва офіційно затверджено «Наказ XXV Всесвітнього Російського Народного Собору», який отримав назву «Настоящее и будущее

Русского мира». Як сказано в преамбулі цього документа, він «є програмним документом Всесвітнього Російського Народного Собору, а також наказом, адресованим органам законодавчої та виконавчої влади Росії»¹.

Цей документ є безпрецедентним як такий, що вийшов під егідою керівництва РПЦ МП й отримав найвище благословення та санкціонування від патріарха та інших ієрархів Московського патріархату. Він був одностайно схвалений 488 делегатами, серед яких – понад 30 архієреїв і 60 священників РПЦ МП. Як наголосив опальний протодиякон Андрій Кураєв: «Безумовно, це офіційна позиція Російської православної церкви. Тому що все це розроблялося й схвалювалося під безпосереднім керівництвом російського патріарха. Він – голова цього Собору. У залі засідань цей документ голосували одноголосно. А там було щонайменше 20 єпископів РПЦ. Шість із них – постійні члени Синоду. Тобто половина складу Синоду була. Присутність патріарха дала більшість складу Синоду РПЦ МП. Тобто цей документ – офіційна позиція Російської церкви»².

Розроблений та затверджений під егідою РПЦ МП документ за своєю суттю нагадує і частково копіює програмні документи пронацистського церковного руху, відомого під назвою «Німецькі християни» (нім. – Glaubensbewegung «Deutsche Christen»). Зокрема певна схожість простежується з т. зв. «Директивами» від травня 1932 р. і «10 основними принципами» від травня 1933 р., де підтримувалася нова імперсько-релігійна доктрина Третього Рейху, «сакралізувалися» й благословлялися експансіоністські та ксенофобські ідеї, санкціонувалися уніфікація церкви та держави, синтез християнства та німецького націонал-соціалізму. Рух «НХ» фактично дистанціювався від Євангельських заповідей миру, любові й прощення як таких, що роблять народ слабким. Вони прагнули монополізувати статус єдиної імперської церкви, поставивши її на служіння інтересам гітлерівського режиму та нацистської Німеччини³. Очевидно, що деякі з авторів нового засадничого документа РПЦ МП надихалися цими зразками та ідеями. Принаймні, один із його розробників О. Дугін, який є членом Президії «Всесвітнього Російського Народного Собору» (ВРНС), ніколи не приховував своїх симпатій до ідей фашизму, раннього нацизму та окультизму, упродовжуючи їх у переосмисленому вигляді до своїх квазірелігійних фундаменталістських концепцій⁴.

¹ Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира». *Русская Православная Церковь: Официальный сайт Московского Патриархата* (далі – РПЦ; ОС МП). 2024. 27 марта. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6116189.html>.

² Зависимость убеждений от геолокации. *Блог протодиакона Андрея Кураева*. 2024. 1 апреля. URL: <https://diakuraev.livejournal.com/4484544.html>.

³ Meier K. Die deutschen Christen: Das Bild einer Bewegung im Kirchenkampf des Dritten Reiches. Halle: Gött., 1964; Ulbricht J.H. Deutschchristliche und deutschgläubige Gruppierungen. *Handbuch der deutschen Reformbewegungen: 1880–1933* / Hrsg. D. Krebs u. a. Wuppertal, 1998. S. 499–512; Бровко Л.Н. Немецкая Евангелическая церковь и национал-социализм. *Новая и новейшая история*. 2010. № 1. С. 71–93; Бровко Л.Н. Немецкие христиане. *Православная энциклопедия*. Москва: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2017. Т. 48. С. 632–636.

⁴ Shenfield S.D. Russian Fascism: Traditions, Tendencies, Movements. Armonk: M.E. Sharpe, 2001. P. 195; Умланд А. Три разновидности постсоветского фашизма. *Современные интерпретации русского национализма* / Под ред. М. Ларюель. Stuttgart, 2007. С. 129–170; Умланд А. Постсоветские правокстремистские контрэллиты и их влияние в современной России. *Неприкосновенный запас*. Москва, 2008. № 1. URL: http://www.intelros.ru/readroom/nz/nz_57/2286-postsovetские-pravoekstremistskie.html; Якубова Л. Дугинизм: у лабиринтах неоевразийских интерпретаций конструкта «русский мир». *Якубова Л. «Русский мир» в Украине: на краю прірви*. Київ: КЛЮ, 2018. С. 44–67; Лакёр У. Путинизм. Россия и ее будущее с Западом. *Негласные войны*. С. 82–87. URL: <https://www>

Презентуючи цей документ перед винесенням на голосування, московський патріарх Кіріл Гундяєв так охарактеризував його значення: «Накази складаються з восьми розділів і стосуються Спеціальної військової операції, Російського світу [Русского міра], зовнішньої політики, сімейної, демографічної та міграційної політики, освіти та виховання, екологічного, просторового й містобудівного розвитку ... Головне завдання цих наказів, як і багаторічна діяльність усього Всесвітнього Російського Народного Собору, – це захист і зміцнення Російського світу. Розділення та ослаблення російського народу, позбавлення його духовних і життєвих сил завжди призводило до ослаблення та кризи Російської держави. Тому відновлення єдності російського народу, а також його духовного та життєвого потенціалу є ключовими умовами розвитку Росії та Російського світу в XXI столітті»⁵.

Апологія антихристиянства, ксенофобії та насильства

Санкціонований патріархом та ієрархами РПЦ МП документ по суті суперечить Євангелському вченню, християнському світосприйняттю та православному богослов'ю і є відвертою апологією антиєвангелських ідей насильства, ксенофобії та геноциду, через що він потребує більш детального аналізу та коментування:

1. У першому пункті, який називається «Спеціальна військова операція», уперше в офіційних документах під егідою Московського патріархату російську військову агресію проти суверенної України названо «війною» (донедавна в РФ було заборонено використовувати слово «війна» для позначення російського військового вторгнення в Україну). Більше того, «військова операція» і геноцид українського населення названі тут «священною війною» (раніше у своїх проповідях патріарх Кіріл називав війну Росії в Україні «метафізичною та екзистенційною боротьбою сил добра зі злом»). Зокрема, у документі сказано: «3 духовно-морального погляду Спеціальна військова операція є Священною війною, в якій Росія та її народ, захищаючи єдиний духовний простір Святої Русі, виконують місію “Утримувача” (ц.-слов'янськ. – «*удерживающего*; див.: 2 Фес. 2:7 – С.Ш.), який захищає світ від натиску глобалізму та перемоги зануреного в сатанізм Заходу». Також у документі проголошується, що «Спеціальна військова операція є новим етапом національно-визвольної боротьби російського народу» проти «колективного Заходу, що ведеться на землях Південно-Західної Русі від 2014 р. У ході СВО російський народ зі зброєю в руках відстоює свої життя, свободу, державність, цивілізаційну, релігійну, національну та культурну ідентичність, а також право жити на власній землі в межах єдиної Російської держави». Заперечуючи право українського народу на власну ідентичність, самостійність і державність, документ проголошує, що «після завершення СВО вся територія сучасної України має увійти до зони виняткового впливу Росії». «Можливість існування на цій території самостійної Української держави «має бути повністю виключена», – заявляють московський патріарх Кіріл та інші автори документа.

Кожна фраза цього пункту цілковито суперечить базовим для християнства «Десяти заповідям» («не вбий»), «не вкради», «не свідчи неправдиво», «не пожадай чужого») і Євангелським ідеалам любові, миролюбства, прощення, взаємоповаги та ненасильства. Адже будь-які військові вторгнення, агресія, убивства й насильство з погляду Євангелія не можуть називатись і виправдовуватись як «священні». Це суто язичницький підхід, де культу війни надавались особливі «сакралізація» та «освячення», що в корені суперечить вченню Христа. Імовірно, не випадково в цьому документі, розробленому під егідою керівництва РПЦ МП, узагалі відсутні згадки імені Христа та посилання на Євангеліє. Варто зауважити, що термін «расова священна війна» (англ. – Racial Holy War, RaHoWa) є досить поширеним серед сучасних неонацистських антихристиянських рухів язичницько-окультного спрямування. Ураховуючи схильність деяких розробників документа до таких ідей (О. Дугін і К⁰), не можна виключати, що саме вони стали натхненниками цих антиєвангелських формулювань. Водночас, цей документ заперечує затверджені в 2000 р. «Основи соціальної концепції РПЦ», де у восьмому розділі під назвою «Війна і мир» зазначено, що «війна є злом», а «вбивство, без якого не буває воєн», розглядалося як «тяжкий злочин перед Богом» (п. VIII.1), через що «священнослужителі та канонічні церковні структури не можуть надавати допомогу державі, співпрацювати з нею» у питанні «політичної боротьби», «ведення громадянської війни чи агресивної зовнішньої війни» (п. III.8.2), адже «Церква прагне здійснювати миротворче служіння ... також протистойть пропаганді війни й насильства, як і різним проявам ненависті, здатної спровокувати бра-

lander.odessa.ua/doc/laker-putinizm-rossiya-i-ee-budushchee-s-zapadom.pdf; Атанесян Г. Фашизм, езотерика, троллинг. Справедливо ли связывать идеи Дугина с идеологией Кремля. *BBC News: Русская служба*. 2022. 27 августа. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-62692348>.

⁵ Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на внеочередном соборном съезде Всемирного русского народного собора. РПЦ: ОС МП. 2024. 27 марта. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6116021.html>.

товбивчі зіткнення» (п. VIII.5)⁶. Отже, схвалення очільниками Московського патріархату загарбницької війни й убивств десятків тисяч мирних мешканців в Україні, яке вони називають «священною війною», свідчить про викривлення й спотворення ними православно-гірочення та невѳру в базові засади християнства.

2. У другому пункті документа, названого «Російський світ» («Рускій мѳр»), проголошується існування окремої російської духовно-культурної «цивілізації» («русского мѳра» або «російської ойкумени»), відмінної від інших християнських і навіть православних народів. Проповідуючи власну «цивілізаційну» винятковість, автори документа проголошують, що «Росія є творцем, опорою та захисником Російського світу. Межі Російського світу як духовного та культурно-цивілізаційного феномену значно ширше державних кордонів як нинішньої Російської Федерації, так і великої історичної Росії. Поряд із розпорощеними по всьому світу представниками російської ойкумени, Російський світ включає всіх, для кого російська традиція, святині російської цивілізації та велика російська культура є вищою цінністю й сенсом життя».

Ця ідея закладена в основу виправдання сучасного російського експансіонізму. «Відновлення єдності російського народу» оголошується «ключовими умовами виживання й успішного розвитку Росії та Російського світу в ХХІ столітті». При цьому, наслідуючи теоретиків окультно-містичної течії в німецькому націонал-соціалізмі, які проголошували «відродження» хіліастичного «Тисячолітнього Рейху» (нім. – Tausendjähriges Reich), автори документа сповідають теорію про «побудову тисячолітньої російської держави», яка, за їх переконанням, «є найвищою формою політичної творчості росіян як нації». Таке «тисячолітнє царство» в особі Росії проголошується апокаліптичним «Утримуючим світову таємницю беззаконня» (Катехон, від грец. ὁ κατήχων), здатним зупинити воцаріння у світі «антихриста». Цю маргінальну теорію вже багато років популяризує в середовищі РПЦ МП окультист О. Дугін, який вважає, що Росія має протистояти «світовій змові євреїв і масонів» (улюблене гасло А. Гітлера). Але тепер вона вперше публічно озвучена та санкціонована на офіційному рівні від імені керівництва Московського патріархату. У документі, зокрема, проголошується: «Вищий сенс існування Росії та створеного нею Російського світу – їхня духовна місія – полягає в тому, щоб бути всесвітнім “Утримувачем”, який захищає світ від зла». В іншому місці декларується, що «з духовно-морального погляду Спеціальна військова операція є Священною війною, в якій Росія та її народ, захищаючи єдиний духовний простір Святої Русі, виконують місію “Утримувача”, що захищає світ від натиску глобалізму й перемоги зануреного в сатанізм Заходу».

Ці уявлення – про власну «духовно-цивілізаційну» винятковість «русского мѳра», його «тисячолітнє царювання» на землі та роль «Катехона» («Стримуючого світову таїну беззаконня») – підпадають під низку псевдохристиянських еретичних учень, які неодноразово були засуджені багатьма святими отцями православ'я. Зокрема заяви про «духовно-цивілізаційну» винятковість росіян та «русского мѳра» підпадають під анафему на ересь етнофілетизму, виголошену на Помісному Константинопольському Соборі в 1872 р. Акцент же на «мілленаризмі» Росії (який не відповідає історичній дійсності) є перенесенням на православний ґрунт еретичних хіліастичних уявлень про «Тисячолітнє царство на землі», що неодноразово засуджувались отцями Церкви як неправославні, оскільки під таким «царством» у православному богослов'ї прийнято розуміти Вселенську Церкву, а не якесь із земних державних утворень. До того ж, як уже було зауважено вище, тут простежується вплив еретичної хіліастичної теорії про «Тисячолітній Рейх». Крім того, уявлення про Росію як єдине в світі втілення «сил добра», яким протистоять «сили зла» в особі «Заходу, що віпав у сатанізм», є проявом ересі маніхейства, заснованої на ідеї релігійного синкретизму та дуалізму, де світ поділяється на протистояння протилежностей (світла й темряви, добра і зла, правди та кривди). Так само суперечить православному віроченню й проголошення Росії певним «Катехоном», оскільки під таким «Стримуючим беззаконня» в богослов'ї зазвичай розуміють дію благодаті Духа Святого, яка впливає на духовно-моральний стан людства та його прагнення до добра, через що Святий Дух не відходить від нього, а сили зла не отримують у ньому легалізації (свт. Іоанн Златоуст, блж. Феодорит Кирський, свт. Фотій Константинопольський, свт. Феофан Затворник та інші під «Стримуючим» розглядали «дію Святого Духа», і навіть деякі теоретики російської консервативної думки кін. ХІХ – поч. ХХ ст. дотримувалися такого погляду, зокрема Лев Тихомиров розвивав цю думку в роботі «Апокаліптичне вчення про долі та кінець світу»)⁷. Натомість спроби з боку керівництва Московського патріархату «сакралізувати» й наділити сучасну Російську Федерацію та її правлячий злочинний режим такими «месіанськими» ознаками

⁶ Основы социальной концепции Русской Православной Церкви, приняты Архиерейским Собором РПЦ 13–16 августа 2000 г. РПЦ: ОС МП. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/419128.html>.

⁷ Тихомиров Л.А. Апокалиптическое учение о судьбах и конце мира. Христианин. 1907. № 9. С. 80–105.

засвідчує, що воно намагається штучно витворити якусь нову громадянську релігію, яка назовні прикривається середньовічними християнськими термінами, але за внутрішньою суттю є антихристиянською та антиєвангельською.

Водночас, у цих претензіях простежується прагнення спонукати до відновлення Російської Федерації в якості імперії на чолі з одноосібним (самодержавним) «верховним лідером» – імператором, подібно до встановлення диктатури Наполеона Бонапарта та проголошення ним *L'Empire français*.

3. У третьому пункті документ проголошує претензії на глобальне лідерство Росії в новому світовому порядку: «Росія має стати одним із провідних центрів багатополярного світу, який очолює інтеграційні процеси». «Як геополітичний центр Євразії», «Росія має регулювати баланс стратегічних інтересів і виступати оплотом безпеки та справедливого світопорядку в новому багатополярному світі». При цьому, у такому новому світовому порядку представниками РПЦ МП і правлячих російських політичних еліт цілковито заперечується право на окреме існування України та українського народу. Натомість проголошується повернення до старої, анахронічної й цілковито антинаукової російської імперсько-міфологічної «доктрини триєдності російського народу, згідно з якою російський народ складається з великоросів, малоросів і білоросів, які є гілками (субетносами) одного народу, а поняття “русскій” охоплює всіх східних слов’ян». За словами авторів документа, «Воз’єднання російського народу має стати одним із пріоритетних завдань зовнішньої політики Росії», а «доктрина триєдності має отримати законодавче закріплення, ставши невід’ємною частиною російської системи права. Триєдність має бути включена до нормативного переліку російських духовно-моральних цінностей та отримати відповідний правовий захист».

Отже, затверджений керівництвом РПЦ МП документ, посягаючи на даровану Богом свободу до самовизначення, заперечує саме право існування українців як окремого народу, ігнорує історичні процеси розвитку його культурної самобутності та державності. Водночас, як відзначають експерти Інституту вивчення війни (ISW), «відновлення єдності російського народу» за допомогою війни Росії проти України керівництвом РПЦ МП проголошено ключовою умовою виживання та розвитку «русского міра». Цей заклик має на меті «повномасштабне знищення української нації як такої» (геноцид) та її насильницьку військову окупацію Росією з метою остаточної асиміляції та знищення⁸. Тобто цей документ підпадає під ознаки ксенофобії й містить пропаганду та заклики до насильства і геноциду за національною ознакою.

4. У четвертому пункті, названому «Сімейна й демографічна політика», проголошується, що «для виживання в XXI столітті, збереження суверенітету та власної цивілізаційної ідентичності Росії необхідне стійке, а головне, інтенсивне природне зростання чисельності населення». Очевидно, ці заклики теж запозичені в ідеологів німецького націонал-соціалізму. Вирішення цього завдання авторами документа бачиться за допомогою культивування «традиційної багатодітної сім’ї». Наголошується на тому, що «держава має поставити перед собою довгострокову стратегічну мету – за сто років стійкого демографічного зростання довести чисельність населення Росії до “менделєєвських” 600 млн осіб». Прагнення «створити сім’ю, народити й виховати трьох і більше дітей має стати зримим втіленням ідей Російського світу». «Державою повинні бути вжиті вичерпні заходи» проти «абортів, статевої розбещеності й розпусти, а також содомії та різних сексуальних збочень». «Уся вітчизняна культура, насамперед масова, має працювати на створення в суспільстві культу сім’ї, багатодітності, подружньої вірності».

Навіть не згадуючи про демократичні права й свободи громадян, замість місії Церкви з добровільної духовної та моральної просвіти й виправлення населення, у РПЦ МП намагаються наділити державу тоталітарними якостями у сфері контролю за мораллю суспільства, як це було в нацистській Німеччині та комуністичному СРСР і як це є в низці сучасних ісламістських тоталітарних держав. До того ж, тут вбачається низка постулатів, характерних для німецької націонал-соціалістичної ідеології, таких, як ідея «крові та ґрунту», культ дітонародження та примноження нації, моделювання сім’ї як основи (ланки) «арійського суспільства» тощо. Безумовно, до завдань Церкви входить проповідь моральних цінностей. Однак їх нав’язування тоталітарним способом за допомогою поліцейських функцій держави суперечить принципу свободи волі людини, що проповідується Євангелієм, і є ознакою прагнення РПЦ МП перекласти із себе на державу роль моральної основи суспільства.

5. У п’ятому пункті, названому «Міграційна політика», ідеологи РПЦ МП за зразком фашистсько-расистських і ксенофобських ідей одну з головних загроз для сучасної Росії

⁸ Russian Offensive Campaign Assessment, March 29, 2024. *Institute for the Study of War (ISW)*. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-march-29-2024>.

вбачають у «напливі» до країни мігрантів, зокрема з азійських країн. «Масовий наплив мігрантів, які не володіють російською мовою і не мають належних уявлень про російську історію та культуру, а отже, не здатні до інтеграції в російське суспільство, змінює вигляд російських міст, що призводить до деформації єдиного правового, культурного та мовного простору країни», – зазначається в документі. І далі: «Безконтрольний масовий наплив іноземної робочої сили призводить до заниження оплати праці корінного населення й подальшого їх заміщення мігрантами в цілих галузях вітчизняної економіки ... У найбільших містах виникають і активно розвиваються замкнуті етнічні анклавні, які є розсадниками корупції, організованої міграції». З огляду на це, автори документа проголошують «основні пріоритети нової міграційної політики» Росії: «Захист російської цивілізаційної ідентичності, єдності правового, культурного та мовного простору країни. Захист прав і законних інтересів російського та інших корінних народів Росії»; «суттєве обмеження напливу до Російської Федерації інокультурної низькокваліфікованої іноземної робочої сили. Введення принципу максимальної правової та економічної відповідальності роботодавця за інокультурних іноземних працівників, яких він наймає» тощо. Таке враження, що цей пункт цілком запозичений із програмних документів Націонал-соціалістичної німецької робочої партії (NSDAP) з її расистськими та ксенофобськими ідеями.

6. У шостому пункті – «Освіта й виховання» – знов-таки, на кшталт тоталітарних ідей нацизму, головною загрозою «русского міра» вбачається поширення «деструктивних ідеологічних концепцій та настанов, передусім, Західних». Тому «вітчизняні освітні програми, а також програми виховання мають бути очищені від них як від «чужих російському народові». «Засвоєння світоглядних ідей духовно-моральних цінностей російської цивілізації є найважливішим аспектом у націоналізації сучасних російських еліт, і навіть у вихованні майбутніх поколінь громадян Росії». «Повинна бути розроблена та впроваджена у вітчизняне викладання соціальних і гуманітарних дисциплін нова соціогуманітарна парадигма, що спирається на російську цивілізаційну ідентичність і традиційні російські духовно-моральні цінності». Для вирішення цього завдання – «побудови нової соціогуманітарної парадигми» – пропонується: «критичний перегляд західних наукових теорій та шкіл (насамперед у галузі соціальних і гуманітарних наук) на предмет відповідності суверенному російському світогляду, корисності чи згубності для зміцнення народної самосвідомості; проведення ревізії масиву гуманітарних знань, загальноприйнятих теорій та концепцій на основі їх кореляції із системою світоглядних ідей та моральних цінностей російської цивілізації; перебудову методологічних систем, стандартів та оцінок без огляду на міжнародні (а по суті, нав'язані Заходом) критерії та зразки; реформування вітчизняної системи освіти для приведення у відповідність до основних параметрів суверенного російського світогляду». Загалом нічого нового. Усе це вже проходили в нацистській Німеччині та в комуністичному СРСР.

7. У сьомому пункті під назвою «Просторовий і містобудівний розвиток», з метою «забезпечення суттєвого зростання народжуваності» проголошується завдання «просторового перетворення Росії». З огляду на це, пропонується насильницька масова депортація мешканців міст, у тому числі на окупованих Росією українських теренах, у занедбані села та селища по всьому величезному простору Російської Федерації. «До 2050 року Росія має перетворитися на рівномірно заселену й облаштовану малоповерхову країну 1000 відроджених середніх та малих міст і селищ – у Гардаріку ХХІ століття. Приміські селища мають стати основним типом поселень у країні», – проголошується в документі. Цей план передбачає «відмову від пріоритетного розвитку великих і найбільших міських агломерацій, масового зведення багатоквартирних житлових будинків, а також надконцентрації трудових ресурсів і продуктивних сил у мегаполісах; перехід до традиційного для Росії рівномірного розподілу населення та продуктивних сил по всій території країни шляхом масового переселення жителів міст у впорядковані приміські селища».

8. У восьмому пункті під назвою «Економічний розвиток» проголошується, що «головними цілями вітчизняної економіки» повинні бути «забезпечення зростання народжуваності, заселення й освоєння величезних російських просторів, забезпечення суверенітету та обороноздатності країни». Знов-таки, цей пункт дуже сильно нагадує документи нацистської Німеччини.

Аналіз документа «Настоящее и будущее Русского мира» засвідчує, що він цілковито суперечить Євангельському вченню та православному богослов'ю, є апологією антихристиянських і ксенофобських ідей та підпадає під ознаки дуалістичної ересі, заснованої, за визначенням архімандрита Кирила (Говоруна), на змішуванні релігії з політикою⁹. Замість

⁹ Говорун Кирило, архімандрит. «Російський світ» як еклезиологічна ересь. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2023. 13 січня. URL: https://risu.ua/rosijskij-svit-yak-ekleziologichna-yeres_n135789; «Не є християнами ті, хто не прагне діалогу, а лише обвинувачує», – д-р Сергій Шумило про міжправославні стосунки. *Релігійно-ін-*

проповіді основ християнського віровчення, документ запозичує та пропагує від імені РПЦ МП неонацистські, ксенофобські й антихристиянські ідеї. Оскільки його було розроблено й затверджено за участі провідних ієрархів Московської патріархії на чолі з патріархом Кірілом Гундяєвим, цей документ є офіційним вираженням позиції РПЦ МП. Він містить геноцидну риторику і є не лише програмним документом ВРНС, але й (з офіційного благословення очільників РПЦ МП) адресується органам законодавчої та виконавчої влади РФ і легалізує пропаганду викладених у ньому ідей на рівні органів державної влади, представники яких входять до Президії ВРНС¹⁰.

ВРНС як підміна Церкви та «лабораторія» з розробки ідеології «руського міра»

У грудні 2001 р. Синод РПЦ МП (до складу якого входили й архієреї УПЦ МП) спеціальним рішенням офіційно оголосив «корисним розвиток діяльності Всесвітнього Російського Народного Собору як постійно діючого союзу громадських організацій за активної участі та духовного керівництва Російської Православної Церкви»¹¹. Тож діяльність цієї організації «під духовним керівництвом РПЦ» офіційно має благословення та повноваження від керівного органу – Синоду РПЦ МП. Головою цієї організації за статutom є московський патріарх. Як наголосив Кіріл Гундяєв під час презентації вищезгаданого «наказу», цей «Собор став дуже ефективним і по-справжньому відкритим майданчиком для обговорення багатьох проблем загальнодержавного та суспільного порядку денного, а також питань, пов'язаних із життям Російської Православної Церкви»¹².

Патріарх Кіріл надає важливого значення цій організації як у житті РПЦ МП, так і російської держави¹³. Оскільки він, порушивши Статут, фактично скасував скликання вищого керівного органу РПЦ МП – Архієрейського Собору (не скликається після 2017 р.), то створений ним т. зв. «Всесвітній Російський Народний Собор», в якому беруть участь єпископи, священники й миряни РПЦ МП, по суті замінив цей церковний орган.

Тривалий час прийнято було вважати, що ВРНС є «маргінальною» організацією, через що її діяльності та заявам не надавалося принципового значення з боку багатьох експертів. Проте саме ця структура ще від середини 1990-х рр. під егідою РПЦ МП виступає як свого роду «лабораторія» з розробки, тестування та просування неоімперських квазірелігійних ідей, які були взяті на озброєння правлячим режимом РФ і застосовані як обґрунтування експансіонізму та війни проти України.

Постала ця організація в 1993 р. невдовзі після розпаду СРСР як спроба замінити колишню КПРС з метою консолідації російських пострадянських еліт і запровадження нової російської національної ідеї, що мала заступити стару комуністичну ідеологію. Ініціатором створення організації виступив тодішній голова Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московської патріархії, митрополит Смоленський та Калінінградський, а нині московський патріарх Кіріл Гундяєв (агентурний псевдонім в КДБ «Михайлов»). Ця новостворена організація під егідою Московського патріархату об'єднала російських релігійних і культурних діячів, науковців та представників діаспори, а головне – представників влади, силових структур і правоохоронних органів РФ. Через цю «лабораторію» й почалося в РФ випробовування та впровадження нових ідей.

До 2009 р. Головою ВРНС був московський патріарх Алексій Рідігер, а його заступником і фактичним керівником організації – митрополит Кіріл Гундяєв. Ставши в 2009 р. московським патріархом, він очолив і ВРНС.

Тривалий час заступниками Кіріла у ВРНС були протоієрей Всеволод Чаплін, відомий скандальними висловлюваннями на підтримку ядерної війни, та одіозний російський олігарх, власник телеканалу «Царьград» і спонсор тероризму в «ЛНР / ДНР» К. Малофєєв. Цього року він подав у відставку, але замість нього заступником голови ВРНС поставлений гендиректор фонду К. Малофєєва, член Суспільної палати РФ, опікунської ради Синодального відділу РПЦ із благодійності та соціального служіння й опікунської ради Троїце-Сергієвої лаври С. Рудов. Також заступниками голови ВРНС є керуючий справами Московської патріархії митрополит Воскресенський Григорій (Петров) та один із ідеоло-

формаційна служба України. 2023. 10 лютого. URL: https://risu.ua/ne-ye-hristiyanami-ti-hto-ne-pragne-dialogu-a-lishe-obvinuvachuye-d-r-sergij-shumilo-pro-mizpravoslavni-stosunki_n136611.

¹⁰ Див.: Омбудсман України: Російська церква та суміжні до неї організації грають за правилами пропаганди Кремля. *Омбудсман України – Ombudsman of Ukraine*. 2024. 29 березня. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-ukrayini-rosijska-cerkva-ta-sumizhni-do-neyi-organizaciyi-grayut-za-pravilami-propagandi-kremlya.

¹¹ Всемирный русский народный собор. *Patriarchia.ru – официальный сайт Московской патриархии*. URL: <https://patriarch.patriarchia.ru/vsemirnyu-russkiy-narodnyu-sobor/>.

¹² Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на внеочередном соборном съезде Всемирного русского народного собора. *РПЦ: ОС МП*. 2024. 27 марта. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6116021.html>.

¹³ Президент России В.В. Путин и Святейший Патриарх Кирилл выступили на пленарном заседании XXV Всемирного русского народного собора. *РПЦ: ОС МП*. 2023. 28 ноября. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6080858.html>.

гів «русского міра» О. Щіпков, який водночас є першим заступником голови Синодально-го відділу РПЦ МП із взаємин зі ЗМІ та суспільством.

Входить до Президії ВРНС і одіозний О. Дугін – російський окультний філософ і неофашист, один із розробників сучасної російської неоімперсько-євразійської ідеології. Також до Президії ВРНС входять С. Шойгу, С. Глазьев, С. Бабурін, С. Степашин, В. Медінський, Д. Рогозін, митрополити РПЦ МП: Санкт-Петербурзький Варсонофій (Судаков), Вологодський Сава (Міхеев), Казахстанський Олександр (Могильов), Ташкентський Вікентій (Морар). Членами Ради ВРНС, окрім російських політиків і громадських діячів, також значаться митрополити РПЦ МП: Віленський і Литовський Інокентій (Васильєв), Талліннський і всієї Естонії Євген (Решетніков), Омський Діонісій (Порубай), Вологодський Сава (Міхеев).

Згідно зі звітами керівництва ВРНС, членами цієї організації є понад 100 архієреїв РПЦ МП у Росії та за її межами, а також 17 губернаторів, п'ять депутатів Держдуми РФ, 10 senatorів, 10 голів законодавчих зборів суб'єктів РФ, 45 заступників губернаторів, а також низка керівників міністерств та адміністрацій суб'єктів РФ, голів суспільних палат, 16 ректорів вишів тощо¹⁴.

Роль ВРНС суттєво зросла в 2001 р., коли його з'їзд у залі церковних соборів Храму Христа Спасителя в Москві відкрив особисто В. Путін. У роботі організації починають брати участь не лише представники РПЦ МП та громадських організацій, але й голова Державної Думи Федеральних Зборів РФ, перший заступник голови Уряду РФ, керівництво Ради Федерації, Адміністрації Президента РФ, ФСБ та МВС РФ, лідери основних політичних партій, глави суб'єктів Федерації, громадських і релігійних об'єднань РФ. Отже, організація отримала вплив як на рівні РПЦ МП, так і центральних та регіональних органів законодавчої та виконавчої влади в РФ, представники якої ввійшли до Президії та інших органів ВРНС. До того ж, ця організація отримала консультативний статус при Економічній та соціальній Раді ООН.

Саме цій організації, як уже було сказано, відведена роль чи не головної «лабораторії» з розробки доктрини «русского міра». Намагаючись бути активним учасником політичних та ідеологічних процесів у РФ, Кіріл Гундяєв намагався різнопланово пропагувати та поширювати нову ідеологію, яку він створює, зокрема перед президентом РФ та його владним оточенням, впливаючи на формування агресивної імперської ідеології путінського режиму.

Кремлівське замовлення на розробку ідеології «русского міра» було реакцією на київський «Майдан» 2004 р. Злякавшись можливого перенесення українського досвіду на російський ґрунт, Путін шукав оперття на нову імперську ідеологію та пропаганду. Серед тих, хто підказав йому цей шлях, був митрополит Кіріл Гундяєв. Отже, ще до того, як він став московським патріархом, Кіріл залучав і підтримував різних маргінальних прихильників російського імперського «месіанізму», зокрема з відверто фашистськими, неонацистськими та окультними поглядами (О. Дугін, О. Платонов та інші).

У 2005–2007 рр. експертами ВРНС було розроблено програму «Русская Доктрина», в якій, окрім ідеологічних гасел, проголошувалися конкретні завдання. Серед них – експансія РФ у «ближньому зарубіжжі», захоплення Криму, Донбасу та всієї України. Отже, війна РФ з Україною ідеологічно обґрунтовувалась і готувалась принаймні від 2005 р. У 2006 р. ця «доктрина» рецензентами Московської духовної академії РПЦ МП була «оцінена як така, що не суперечить духу і вченню православ'я»¹⁵. У 2007 р. «Русская Доктрина» була прийнята як основа ідеології ВРНС під егідою Московської патріархії за безпосередньої лобістської підтримки тодішнього голови ОВЦС МП митрополита Кіріла¹⁶. А остаточно редакцію доктрини він особисто презентував на всеросійському з'їзді руху «Росія молода»¹⁷.

У цій презентованій та розпіареній митрополитом Кірілом Гундяєвим доктрині чи не вперше запроваджувалися та випробовувалися серед російського суспільства терміни «русский мір», «духовні скріпи», «єдиний історичний простір» тощо.

Ось лише кілька цитат із цього документа, який благословив і просував на різних рівнях нинішній московський патріарх:

¹⁴ На съезде ВРНС Константин Малофеев представил отчет о деятельности ВРНС. *Всемирный русский народный собор: Официальный сайт*. 2024. 27 марта. URL: <https://vrns.ru/news/na-sezde-vrns-konstantin-malofeev-predstavil-otchet-o-deyatelnosti-vrns-v-2023-godu-i-rasskazal-o-p/>.

¹⁵ Получена рецензія на РД із Московської Духовної академії (выполнена по поручению Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия II). *Русская Доктрина: Сергиевский Проект*. 2006. 3 марта. URL: <http://www.rusdoctrina.ru/index.php?subject=9#n5>.

¹⁶ Вступительное слово митрополита Смоленского и Калининградского Кирилла на соборных слушаниях по проекту «Русская доктрина». *РПЦ: ОС МП*. 2007. 20 июля. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/283339.html>.

¹⁷ Митрополит Кирилл рассказал студентам о «Русской Доктрине». *Русская Доктрина: Сергиевский Проект*. 2007. 9 ноября. URL: <http://www.rusdoctrina.ru/page95516.html>.

«СИМВОЛ ВЕРЫ В РОССИЮ. Россия является для своего народа духовным символом такого же порядка, как Бог, Церковь, вера. Символ веры в Россию – это кредо патриота, для которого Россия является высшей драгоценностью его жизни. Согласие с символом веры в Россию делает всех людей в определенном смысле верующими – ВЕРУЮЩИМИ В РОССИЮ».

«Официально провозглашается концепция пространства Исторической России, то есть естественного ареала РУССКОГО МИРА (нынешняя РФ плюс русские этнические анклавы – Таврия, Новороссия, Нарвская область, Латгалия, Южная Сибирь, Подкарпатская Русь, а также территории комплементарных этносов – белорусов, восточных украинцев, закарпатских русинов и др.)».

«Россия вступает на путь русской ирреденты: идеологии возвращения и воссоединения тех территорий исторической России, на которые у нее имеется историческое и моральное право и которые есть практический смысл возвращать. Для России это касается прежде всего Белоруссии, Украины и Казахстана».

«Россия должна совершить резкий разворот в отношении государств ближнего зарубежья... Необходимо признать права России на целый ряд территорий. В случае с Украиной минимальными могли бы быть претензии на Донбасс и Таврию (Крым)».

«Главными принципами обеспечения национальной безопасности являются принципы ... наступательности и экспансии».

Уся ця параноїдальна маячня займає сотні сторінок і є у вільному доступі в інтернеті на однойменному сайті «Русская Доктрина»¹⁸.

Тож, як бачимо, Кіріл Гундяєв ще задовго до того, як став очільником Московського патріархату, керував процесом розробки та просування особливої російської войовничо-фундаменталістської ідеології, якою намагався проінняти Путіна та його оточення. Імовірно, саме завдяки цьому він зміг заручитися підтримкою Путіна й очолити МП у 2009 р.

Ставши в січні 2009 р. московським патріархом, Кіріл Гундяєв намагається перетворити наративи «русского міра» на ідеологічну доктрину всієї Московської патріархії. За його словами, «ядром сучасного русского міра є Росія, Україна та Білорусь», проте до цього «єдиного простору» він відносить також Молдову, Казахстан і деякі інші колишні республіки СРСР, які, згідно з ним, неодмінно потребують «відновлення єдності». «Только сплоченный Русский мир может стать сильным субъектом глобальной международной политики, сильнее всяких политических альянсов», – заявив московський патріарх Кіріл на відкритті III «Ассамблеї Русского міра» в листопаді 2009 р.¹⁹

Відтоді маніпуляція гаслами про «єдиний російський мір», «єдину святу Русь», «єдиний цивілізаційний простір», «єдині духовні скріпи» тощо набувають системного характеру, їх беруть на озброєння не лише в РПЦ МП, але й у владних структурах і спецслужбах РФ.

«Русский мір» – «міф» чи «громадянська релігія» і ересь?

Тривалий час ідеї та наративи т. зв. «русского міра» не були зведені остаточно до цілісної концепції, виглядаючи подекуди як окремі висловлювання, доповіді та гасла різних церковних ієрархів, священників, громадських діячів і політиків. Це деяким скептикам давало привід стверджувати, що не існує ідеології «русского міра» як цілісної концепції, що це «міф» тощо. Помилковість такого погляду криється, з-поміж іншого, і в різниці між західно-європейською та російсько-радянською ментальністю. Адже для останньої, на відміну від західної, не є характерним вироблення чітких і цілісних філософських, богословських чи ідеологічних концепцій та вчень. Достатньо набору гучних гасел, міфів та віри в них у певній частині суспільства («Умом Россию не понять, в Россию можно только верить»). Формування такої квазірелігійної доктрини, яка за задумом має стати офіційною державною та релігійною ідеологією путінської Росії, іще не завершилося. Цей процес триває. Але її обриси на етапі поступового формування були чітко спроектовані ще 2007 р. у т. зв. «Русской Доктрине», яка заклала її основні вектори. Засадничим же офіційним програмним документом якраз і став «Наказ» ВРНС від 27 березня 2024 р., яким введено процес формування ідеології «русского міра» на якісно новий рівень. Тепер вона набула виразних форм, що остаточно засвідчують її несумісність із християнським вченням.

Як зазначають експерти Інституту вивчення війни (ISW), у прийняттю «наказів» «РПЦ об'єднує попередні кремлівські наративи у відносно цілісну ідеологію»²⁰.

¹⁸ Русская Доктрина (текст). Русская Доктрина: Сергиевский Проект. URL: <http://www.rusdoctrina.ru/page95507.html>.

¹⁹ Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. РПЦ: ОС МП. 2009. 3 ноября. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>.

²⁰ Russian Offensive Campaign Assessment, March 29, 2024. Institute for the Study of War (ISW). URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounders/russian-offensive-campaign-assessment-march-29-2024>.

Слід зазначити, що витворення ідеології «русского міра» тривало 30 років. Початково цей концепт зародився на поч. 1990-х у надрах групи «методологів» (у ЗМІ їх ще нерідко називали «сектою методологів») – московського інтелектуального гуртка, який за радянських часів перебував під кураторством КДБ і на кінець 1980-х мав вплив на деяких представників партійно-господарської номенклатури СРСР. У 1990-х до цієї «секти» належали П. Шедровицький, Є. Острозький, Г. Павловський, С. Кирієнко, В. Сурков та інші, які сприяли приходу до влади в Росії В. Путіна. Так, Гліб Павловський із 1995 по 2011 рр. був офіційним політтехнологом Адміністрації Президента РФ, де очолював передвиборчі кампанії Б. Єльцина (1996), В. Путіна (2000), а також В. Януковича (2004). Тісно співпрацюючи з тодішнім главою Відділу зовнішніх церковних зв'язів Московської патріархії митрополитом Кірілом Гундяєвим, «методологи» в середині 1990-х стали шукати заміну не актуальній уже комуністичній ідеології, зробивши ставку на православ'я як основу нової національної ідеї РФ. Саме вони вперше розробили концепт «русского міра» і запропонували його на озброєння керівництву РПЦ МП, а пізніше і Кремля²¹.

Вони дали поштовх до просуванням цих ідей, якими почав займатися т. зв. «Всесвітній Російський Народний Собор» (ВРНС), що був створений у 1993 р. з ініціативи митрополита Кіріла Гундяєва. В інтерпретації представників РПЦ МП нарративи «русского міра» отримали вже зовсім інше, ніж до того, забарвлення та зміст, поступово набувши ознак окремої гібридної неофашистської ідеології.

У новій доктрині, пропагованій московським патріархом, знайшли своє втілення запозичення з різних квазірелігійних і маргінальних теорій. По суті, це така собі «гримуча суміш», «гібрид», в якому до купи зведено подекуди протилежні доктрини та ідеологеми, причому часто відверто нехристиянські, через що ця суміш набуває характеру «єресі».

Зокрема, як ми вже могли переконатися, там знайшли своє відображення ідеї неофашизму та неонацизму, а також старі комуністичні міфи й уявлення. Є там місце й для переосмисленої ісламістської фундаменталістської ідеї про політичну єдність «ісламського світу», відродження єдиного Ісламського Халіфату та його світової гегемонії задля протистояння Заходу. Запозичуючи такі погляди та гасла, сучасні ідеологи «русского міра», по суті, спробували трансплантувати ідеї світового Ісламського Халіфату на православний ґрунт. Тож у новопосталій російській міфотворчості ідеал середньовічного священного Халіфату замінили штучним міфом про т. зв. «святу Русь» (якої ніколи в історії не існувало). Власне й сам термін «російський світ» («русский мір») упродовженням і вжиток як окрема ідеологема на кшталт «ісламського світу» (рос. «исламского мира»)²².

Схильність «колективної свідомості» російського пострадянського суспільства до подібних штучних міфів і тоталітарних ідеологем, а також їх затребуваність витворили сприятливий ґрунт для поширення та популярності новопосталих псевдоправославних фундаменталістських ідей, які насправді є сучасним трансформованим утіленням ідей неофашизму, неонацизму, націонал-комунізму та ісламістського фундаменталізму, перероблених і пристосованих під православним камуфляжем до російсько-пострадянської ментальності.

За влучним висловом професора кафедри теології Ексетерського університету Брендона Галлахера, ідеологія «русского міра» «є формою етнорасового релігійного фундаменталізму, з апеляцією до крові, землі, віри, нації, народу, мови та царя / вождя. Як і попередні етноцентризми, він демонізує всіх, хто йому протистоїть. А водночас у логіці ідеології “русского міра” Захід є великим супротивником, таким собі “верховним демоном”. Ідеологія російського світу («русского міра») – це новий нацизм, нацистська ідеологія XXI століття»²³.

Такий погляд на це новітнє вчення поділяють понад 1500 християнських теологів світу, які підписали спільну Декларацію про вчення щодо «русского міра» і засуджують цю доктрину як нехристиянську та єретичну²⁴.

Один зі співавторів цієї Декларації, відомий православний богослов архім. Кирило (Говорун) надав богословське визначення пропагованій у РПЦ МП фундаменталістській ідеології як прояву філетизму та еклезіологічної єресі²⁵. На його переконання, вона є дуалістичною, заснованою на симбіозі релігії з політикою. Такі риси ще св. Іринея Ліонський

²¹ Якубова Л., Головкин В., Примаченко Я. «Русский мир» на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2018. С. 72, 74–79; Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: КЛЮ, 2018. С. 31–43, 98–111.

²² Шумило С.В. Ідея «русского міра» як теологія війни московського патріарха Кіріла: до постановки проблеми. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4 (166). С. 126–134.

²³ Gallaher B. ФОНТАМЕНТАΛΙΣΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ «ΡΩΣΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ» ΚΑΙ Η ΕΠΕΙΓΟΥΣΑ ΚΑΤΑΔΙΚΗ ΤΗΣ. *The Volos Academy for Theological Studies*. 2022. 4 Μαρτίου. URL: https://www.polymerwsvolos.org/2022/03/04/fontamentalistiki_ideologia_russki_mir/.

²⁴ A Declaration on the “Russian World” (Russkii mir) Teaching. *Public Orthodoxy*. URL: <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/>.

²⁵ Говорун Кирило, архимандрит. «Російський світ» як еклезіологічна єресь...

й інші святі отці Церкви визначали як ересь. Вони сприймали ересі як форми язичницького мислення, замасковані під християнство. Це стосується й ідеології т. зв. «русского міра». Цю гібридну квазірелігійну ідеологію можна порівняти з офіційною язичницькою імперською релігією, якою тепер підміняється православ'я в Росії²⁶.

По суті, у РПЦ МП відбувається «догматизоване» спотворення й перекручення православ'я. Що, утім, відповідає меті як правлячого режиму РФ, так і московського патріарха Кіріла Гундяєва, які зацікавлені в догматизації підпорядкування Церкви державі та неосоветській реставрації під виглядом удаваного «відродження православ'я» в Росії. Процес советизації Церкви та перетворення її на інструмент тоталітарної держави (свого роду «релігійний придаток» такої держави) із зовнішнім падінням комунізму в сучасній РФ не лише не послабшав, а останнім часом помітно посилюється²⁷.

Доводиться констатувати, що через сакралізацію підробок, міфів і брехні під удаваним зовнішнім виглядом «православ'я», у Росії нині відбувається тонка внутрішня підміна на більш глибокому рівні. По суті, можна сказати, що це є спроба перебрати на себе роль т. зв. «антихриста». Адже давньогрецьке слово «анти» (грец. ἀντί) у перекладі означає не лише «проти», але й «замість», тобто заміну одного іншим, фальсифікацію, підміну. А отже, «антихристиянство» – це не просто те, що «проти християнства», а те, що підміняє його при зовнішньому оманливому прикриванні удаваним християнством. Саме це нині ми спостерігаємо в РПЦ МП з її «теологією війни», масовою мілітаризацією церковної свідомості та «сакралізацією» вбивств і геноциду українського мирного населення. Це явна ознака маргіналізації та виродження в еретичність і сектанство як РПЦ МП, так і тієї частини російського суспільства, що готове сприймати й споживати такі духовні сурогати²⁸.

* * *

Із прийняттям московським патріархом та іншими ієрархами РПЦ МП 27 березня 2024 р. програмного документа, в якому окреслюються основні принципи та апологія антиєвангельської ідеології «русского міра», фактично задекларовано їхній курс на остаточне відпадання в схизму від Вселенського православ'я, яке вони розпочали від 2018 р. Цей офіційний документ є свідомим актом прийняття ними антихристиянського вчення, що ставить їх як ересіархів поза межі Православної Церкви та піддає церковно-канонічним санкціям і осуду.

Усі 488 делегатів ВРНС, зокрема й московський патріарх, ієрархи та священники РПЦ МП, як і політичні та громадські діячі РФ, котрі проголосували за цей антихристиянський, ксенофобський та геноцидний за змістом документ, відтепер мають підстави підлягати міжнародному осуду та санкціям, а делегати від РПЦ МП – це й церковному суду. Прийняття ними злочинного «наказу» створює унікальну можливість для притягнення до світського та церковного суду всіх, хто проголосував за нього. Відтепер він є важливим аргументом і «речовим доказом» як для майбутнього Міжнародного кримінального суду в Гаазі, так і для майбутнього церковного суду за участі Вселенського патріарха та інших представників помісних православних Церков.

References

- Brovko, L. (2010). Nemetskaia Evanhelycheskaia tserkov y natsyonal-sotsyalyzm [German Evangelical Church and national-socialism]. *Novaia y noveishaia ystoriya – New and modern history*, 1, P. 71–93.
- Brovko, L. (2017). Nemetskiye khrystyane. Pravoslavnaia entsyklopediya [German Christians. Orthodox encyclopaedia]. Moscow, Russia.
- Lakër, U. (2015). Putynizm. Rossyia y ee budushchee s Zapadom. Nehlasnye voiny [Putinism. Russia and its future with the West. Unspoken wars]. New York, USA.
- Shenfield S. (2001). Russian fascism: traditions, tendencies, movements. Armonk, USA.
- Ulbricht J. (1998). Deutschchristliche und deutschgläubige Gruppierungen. Handbuch der deutschen Reformbewegungen: 1880–1933 [German Christian and German religious groups. Handbook of German reform movements: 1880–1933]. Wuppertal, Germany.
- Umland, A. (2007). Try raznovydnosti postsovetskoho fashyzma. Sovremennyye ynterpretatsyy russkoho natsyonalizma [Three varieties of post-Soviet fascism. Modern interpretations of Russian nationalism]. Stuttgart, Germany.
- Umland, A. (2008). Postsovetskiye pravoekstremystskyye kontrelyty y ykh vlyaniye v sovremennoi Rossyy [Post-Soviet right-wing extremist counter-elites and their influence in modern Russia]. *Neprykosnovenyi zapas – Untouchable reserve*, 1. Moscow, Russia.

²⁶ Див.: «Не є християнами ті, хто не прагне діалогу, а лише обвинувачус»...

²⁷ Щоткіна К., Сверсток Є., Шумило С., Сугоняко О. Священна Третюримська імперія. *Дзеркало тижня*. 2007. 18 травня. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/svyaschenna_tretorimska_imperiya.html.

²⁸ Шумило С. Фальшиві «пророцтва» чернігівського «архієпископа» Херувима Дегтяря як підґрунтя войовничих містифікацій московського патріарха Кіріла. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 157–166.

Yakubova, L. (2018). Duhinizm: u labiryntakh neoievraziyskykh interpretatsii konstrukta «russkyi myr». Russkyi myr» v Ukraini: na kraiu prirvy [Duginism: in the labyrinths of neo-Eurasian interpretations of the construct «russian world». «Russian world» in Ukraine: on the edge of the cliff]. Kyiv, Ukraine.

Yakubova, L., Holovko, V., Prymachenko, Ya. (2018). «Russkyi myr» na Donbasi ta v Krymu: istorychni vytoky, politychna tekhnolohiia, instrument ahresii: Analitychna dopovid [«Russian world» in Donbas and Crimea: historical origins, political technology, instrument of aggression: Analytical report]. Kyiv, Ukraine.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, запрошений науковий співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії та теології Ексетерського університету (Великобританія), науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Shumylo Serhii – candidate of historical sciences (Ph.D. in history), doctor of theology (Th.Dr.), director of the International institute of the Athonite legacy, visiting research fellow in the department of classics, ancient history, religion and theology, University of Exeter (UK), research fellow of the Institute of history of Ukraine at the National Academy of sciences of Ukraine, associate professor of the department of humanities of National academy of managerial staff of culture and arts, honored worker of Ukraine culture (Kyiv, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

"ORDINARY FASCISM" OR "RUSSIAN WORLD" OF MOSCOW PATRIARCH KIRILL AS AN APOLOGY FOR ANTI-CHRISTIANITY, XENOPHOBIA AND VIOLENCE

The purpose of the publication. The article analyses the «Order of the XXV World Russian People's Council» entitled «The Present and future of the Russian world», which was approved by the delegates of the so-called «World Russian people's council» (WRPC) on 27 March 2024 in the Hall of Church councils of the Cathedral of Christ the Saviour in Moscow under the chairmanship of Moscow Patriarch Kirill Gundyayev. The author also examines the development and analyses the main ideological postulates of the modern Russian fundamentalist-militant doctrine of the «Russian world», which has been actively implemented in the ROC MP by Kirill Gundyayev and the FSB since the late 1990s and which served as an ideological justification for Russia's aggression against Ukraine and the genocide of the Ukrainian people in 2022–2024. The author comes to **the conclusion** that the document adopted on 27 March 2024 is unprecedented as it was issued under the auspices of the leadership of the ROC MP and received the highest blessing and authorisation from the Patriarch and other hierarchs of the Moscow Patriarchate. The author of the article notes that this document essentially resembles and partially copies the programme documents of the pro-Nazi church movement known as the Glaubensbewegung «Deutsche Christen»; it contradicts the Gospel doctrine, Christian worldview and Orthodox theology, and is an outright apology for anti-Gospel ideas. In particular, the author draws attention to the fact that the document proclaims Russia's war against Ukraine as a «holy war», which is how the leaders of the ROC MP are trying to legitimise and «sacralise» it. At the same time, authors of the document completely deny the right to separate existence of Ukraine and the Ukrainian people. Instead, they proclaim a return to the old, anachronistic and completely unscientific Russian imperial and mythological «doctrine of the triunity of the Russian people». Patriarch Kirill of Moscow and other drafters of the document state that «after the completion of the Special Military Operation (SMO), the entire territory of modern Ukraine should be included in the zone of Russia's exclusive influence», and «the possibility of existence on this territory» an independent Ukrainian state «should be completely excluded». While proclaiming claims to Russia's global leadership in the «new world order», the document's authors declare the «spiritual and civilizational» exclusivity of the «Russian world», its «millennial reign» on earth and the role of «Katechon» («Restraining the world's mystery of iniquity»). According to the author, the document approved by the leadership of the ROC MP, encroaching on the freedom of nations to self-determination, freedom and independence, denies the very right of existence of Ukrainians as a separate people, ignores the historical processes of development of their cultural identity and statehood. In addition, he falls under a number of pseudo-Christian heretical teachings that have been repeatedly condemned by many of the holy fathers of Orthodoxy. The author of the article emphasises that attempts by the leadership of the Moscow Patriarchate to «sacralise» and endow the modern Russian Federation and its ruling criminal regime with «messianic» features indicate that it is trying to artificially create a new civil religion, which is outwardly covered by medieval Christian terms, but is inherently anti-Christian and anti-Gospel. In addition, the adopted document is neo-fascist and neo-Nazi in nature, containing calls for xenophobia, racism, violence and genocide. According to the author, Moscow Patriarch Kirill Gundyayev was the one who formulated and presented to Putin and his entourage a new militant fundamentalist quasi-religious ideology, which was adopted by the Putin regime in its aggression against Ukraine and which is now the cause of genocide and deaths of tens of thousands of Ukrainian civilians.

Key words: Russian World, Kirill Gundyayev, Vladimir Putin, Alexander Dugin, ROC MP, WRPC, Moscow Patriarch, Russia, Russian aggression, genocide.

Дата подання: 1 квітня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 26 квітня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. «Звичайний фашизм», або «Рускій мір» московського патріарха Кіріла як апологія антихристиянства, ксенофобії та насильства. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 148–160. DOI: 10.58407/litopis.240215.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2024). «Zvychainyi fashyzm», abo «Russkii mir» moskovskoho patriarkha Kirila yak apolohiia antykhrystyianstva, ksenofobii ta nasylstva [“Ordinary Fascism” or “Russian world” of Moscow patriarch Kirill as an apology for anti-christianity, xenophobia and violence]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 148-160. DOI: 10.58407/litopis.240215.

УДК 82(477.51)-051

Сергій Павленко

ПРОТИВНИЙ ВАСИЛЬ ЧЕПУРНИЙ.

Чепурний В. Титли і коми.

Брустури: Дискурсус, 2023. 272 с.

DOI: 10.58407/litopis.240216

© С. Павленко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Практично 97 відсотків чернігівських літераторів, журналістів не записані в бібліотеках як читачі. Так, вони приходять на презентації книг, заходи, але... факт є фактом – рідко їх побачиш біля столу замовлень, у читальному залі... Чому? Думаю, що для них немає такої інтелектуальної потреби. У цьому зв'язку, схоже, важко не назвати Василя Чепурного противним, бо він... на відміну від більшості колег займає протилежну від них позицію. Яку? Він практично щомісяця-щотижня знаходить час, щоб забігти в обласну бібліотеку подивитися свіжі номери часописів, книжні новинки. Крім цього, поціновувач художнього слова багато купує літератури... П'ята книга В. Чепурного «Титли і коми», що вийшла 2023 року, відкриває завісу, що читав впродовж десятиліть автор. Багато знайомих відомих імен з літератури, проте... у своєрідно-«противному»¹ осмисленні їхнього творчого доробку, життєвої позиції. Автор ретельно ознайомився не тільки з творами цікавих йому діячів, а й прочитав опубліковані листи останніх, біографії, студії про них.

ВАСИЛЬ ЧЕПУРНИЙ

ТИТЛИ І КОМИ

Фактично, це літературознавчо-історичне міні-розслідування без дотримання традиційних правил поблажливості-шанобливості до творчих персон: насамперед вражаючий критичний погляд на родину Коцюбинських, а також на позицію, ідеї, образний світ О. Пушкіна, Ф. Достоєвського, А. Ахматову, П. Куліша, М. Вовчка, М. Гоголя, П. Тичину, Є. Євтушенка та багатьох сучасних російських письменників... Дісталось й чернігівським літераторам О. Яровому, Д. Іванову, С. Реп'яху. Багато шокуючої інформації (Юрій Коцюбинський не слухався матері й продовжував терор у рідному, захопленому більшовиками, Чернігові!) важко сприймати, але, схоже, ідея автора щодо кардинального переосмислення творчості співців радянсько-російських імперських нарративів, стереотипів, схем вже дозріла й набуває актуальності. Він не першопроходець у цьому плані (пам'ятнико-пушкінопад в Україні цьому підтвердження). Та його закиди вищезгаданим відомим письменникам, а також Д. Павличку, В. Коротичу, навіть М. Слабошпицькому варто сприймати як послання до всіх

Фактично, це літературознавчо-історичне міні-розслідування без дотримання традиційних правил поблажливості-шанобливості до творчих персон: насамперед вражаючий критичний погляд на родину Коцюбинських, а також на позицію, ідеї, образний світ О. Пушкіна, Ф. Достоєвського, А. Ахматову, П. Куліша, М. Вовчка, М. Гоголя, П. Тичину, Є. Євтушенка та багатьох сучасних російських письменників... Дісталось й чернігівським літераторам О. Яровому, Д. Іванову, С. Реп'яху. Багато шокуючої інформації (Юрій Коцюбинський не слухався матері й продовжував терор у рідному, захопленому більшовиками, Чернігові!) важко сприймати, але, схоже, ідея автора щодо кардинального переосмислення творчості співців радянсько-російських імперських нарративів, стереотипів, схем вже дозріла й набуває актуальності. Він не першопроходець у цьому плані (пам'ятнико-пушкінопад в Україні цьому підтвердження). Та його закиди вищезгаданим відомим письменникам, а також Д. Павличку, В. Коротичу, навіть М. Слабошпицькому варто сприймати як послання до всіх

¹ В. Чепурний це слово вживає в позитивному контексті щодо Олександра Кониського (с. 218) та інших діячів. Зрештою, і в академічному словнику рідної мови читаємо про одне з основних значень цього слова: «ПРОТИВНИЙ: Який не погоджується з чим-небудь, виступає проти чогось, не сприймає чогось» (Словник української мови: [в 11 т.]. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 8. С. 316).

творчих особистостей: імперське мислення, конформізм, пристосуванство, відступ від правди, закривання очей на неї – це ті гріхи, які, може, і прощають читачі, але не його величність Час. Можна подискутувати з В. Чепурним із приводу його категоричних оцінок (скажімо, підрозділ «Шевченко і Пушкін: 150 років герцю»). Але це зробити буде важко, оскільки потрібно пройти той самий шлях, як і автор: тобто перечитати твори, щоденники як Т. Шевченка, так і О. Пушкіна...

Один із найцікавіших розділів книги – «Читачі в зоні». Дисиденти, виявляється, були уважними дослідниками всього, що виходило в журналах УРСР та й в СРСР. Фактично це був у таборах такий собі Інститут літкритики – безкомпромісної, дошкульної. Як їхні оцінки всього того збігаються із сучасними, незаангажованими на «ізмах»!

На наш погляд, у 4-й розділ «Маловідомі люди нашої культури» потрапили деякі фігури (М. Святоша, Я. Роцепій, М. Кибальчич, П. Прокопович), які проявили себе в інших сферах людської діяльності, а не в мистецтві, письменстві, журналістиці. Взагалі, їхні біографічні сюжети не вписуються в загальний контекст книги, яка все ж таки присвячена постатям літератури, мистецтва. Крім того, визначення «маловідомий» дуже сумнівне щодо художників М. Жука, В. Ємця, А. Шкурка та й до професора А. Погрібного, письменника Ю. Мушкетика.

Дошкульний «наїзд» В. Чепурного на доктора філології М. Наєнка за його нотатки про Є. Євтушенка зроблений в образливий тональності («московська блекота»), дискусіант не враховує ту обставину, що полемізує з автором понад 500 студій про діячів української літератури. Цей літературознавець підготував і видав «Історію української літератури» Д. Чижевського (1994), «Історію українського письменства» С. Єфремова (1996), твори письменників Розстріляного відродження І. Дніпровського, О. Слісаренка та Г. Косинки. А ще М. Наєнка має в своєму доробку понад 20 монографій, зокрема «Інтим письменницької праці» (К., 2003), «Іван Франко: тяжіння до модернізму» (К., 2006), «Художня література України: від міфів до модерної реальності» (К., 2012). Дискутувати з ним як «советським професором» (с. 36) – це досить невдалий, бруталний прийом, що не додає плівків книзі.

Загалом непоганий нарис про О. Довженка. Вживання кінорежисера в сталінських реаліях, під наглядом чекістів та власної дружини, агентки спецслужби, його щоденникові записи – усе це автором описано з теплом і повагою до земляка. Мабуть, останнє все ж вплинуло на його оцінку – «просто геній» (с. 95). Натомість це дещо дисонує із загальним критично-зважувальним настроєм книги. Тим паче, що О. Довженко створив «Арсенал», «Аероград», «Щорс», «Мічурін» у відірваному від реалій буття спотвореному соціалістично-сталінському дусі, а в знаменитій «Землі» виставив справжніх господарів-хліборобів ворогами прогресу (вбили молодого тракториста-колгоспника Василя), хоча насправді вони, вигнані з власних хат, найчастіше стріляли-палили сільських активістів, що забирали останнє в трударів... Так, за кордоном фільм мав шалений успіх, але там ще не розуміли, які насправді зміни відбувалися в СРСР і як за ними прийде великий голод 1932–1933 рр.

Книгу «Титли і коми», попри зазначені вище недоліки, не ідеальність окремих нарисів, есеїв, написано цікаво, без втомлюючого багатослів'я, чим, як правило, грішать наші професійні літкритики та літературознавці. Загалом вона дає добрий привід подумати над нашим духовним спадком ХІХ–ХХ століть, оцінити його не тільки з позицій Правди, України, але й за творчою неповторністю сюжетів, ідей, образів.

Дата подання: 10 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 10 березня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Рецензія : Протитвий Василь Чепурний // Чепурний В. Титли і коми. Брустури: Дискурсус, 2023. 272 с. Сіверянський літопис. 2024. № 2. С. 161–162. DOI: 10.58407/litopis.240216.

Цитування за стандартом АРА

Pavlenko, S. (2024). Retsenzia : Protivnyi Vasyl Chepurnyi // Chepurnyi V. Tytly i komu. Brustury: Dyskursus, 2023. 272 s. [Review : Revolting Vasyl Chepurnyi // Chepurnyi V. Titling and commas. Brustury: Discursus, 2023. 272 c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 161–162. DOI: 10.58407/litopis.240216.

ПАМ'ЯТАЄМО

70 РОКІВ ВОЛОДИМИРУ КОВАЛЕНКУ (1954–2016)

10 квітня 1954 р. в м. Семенівка Чернігівської області народився Володимир Петрович Коваленко (із 1962 р. постійно мешкав у Чернігові). Знаний археолог, історик, педагог, який залишив по собі добру пам'ять і величезний науковий доробок з історії та археології Чернігово-Сіверщини.

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (тепер Національний університет «Чернігівський колегіум»), директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя, заслужений працівник освіти України (1992 р.).

Із 1979 р. В.П. Коваленко – співзасновник постійно діючої Чернігово-Сіверської експедиції, яка проводила розкопки на території літописних міст Чернігівської землі.

У цьому ж році брав участь у спільній експедиції інститутів Археології АН СРСР, АН УРСР і Чернігівського історичного музею (керівник експедиції – Руслан Сергійович Орлов) на території Новгород-Сіверського. Були проведені досить значні дослідження на Замку та в торговельно-ремісничих районах стародавнього міста (на подвір'ї сільськогосподарської школи по

вул. М. Чалого та по вул. П. Куліша). Дослідження дали змогу археологам з'ясувати, що вперше територія Замку була заселена племенами юхнівської культури ще в ранньозалізованому віці (VII–I ст. до н. е.), потім тут існувало сіверянське поселення. Наприкінці X ст. на Замку з'явилися оборонні споруди: вал зі стіною та рів. Саме цей вал і датує час виникнення Новгород-Сіверського як міста.

У 1982 р. В.П. Коваленко зафіксував і дослідив житла князівської дружини. Це наземні споруди, поряд із якими розташовувались кілька ям-льохів та невеличкий хлів. А також (в районі базарної площі) було зафіксовано житло другої половини XII ст., де черинь печі був викладений з цілих і фрагментованих плінф, не схожих на знайдені будівельні матеріали зазначеного періоду. Розкопи дали досить багатий речовий матеріал.

Деякі сезони поспіль 1981–1983 рр. проходили розкопки на території Спасо-Преображенського монастиря. Володимиром Петровичем досліджено залишки унікальної пам'ятки давньоруської монументальної архітектури Спаського собору кін. XII – поч. XIII ст. Це дозволило реконструювати його план, суттєво змінивши при цьому схему, зроблену М.В. Холостенком у 1952 р. Зібрана значна колекція плінфи, уламків кераміки (XII–XIX ст.), предметів побуту тощо. Досліджено 20 поховань різного періоду.

За програмою паспортизації пам'яток археології до «Зводу пам'яток історії та культури» у 1980 р. Володимиром Петровичем були проведені археологічні розвідки на території Новгород-Сіверського району. Городища юхнівської культури (VI–III ст. до н. е.) зафіксовані й описані в селах Домотканів, Гірки, Грем'яч, Дігтярівка, Дробишів, Киселівка, Комань, Лісконоги, Рогівка, Стахорщина. Багатошарові поселення, стоянки епохи мезоліту – неоліту (VI–IX тис. до н. е.) в с. Мурав'ї, поселення Біла Гора епохи неоліту та бронзи (V–IV – II тис. до н. е.) в с. Бирине; поселення доби мезоліту – неоліту (IX–IV тис. до н. е.) та поселення Обірок епохи неоліту – бронзи (V–II тис. до н. е.) в Кремському Бугрі

тощо. На всі досліджені старожитності IX–XIII ст. було складено охоронні паспорти.

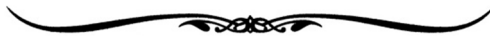
Загалом В.П. Коваленко відкрив та обстежив понад 500 археологічних пам'яток на території Подесення. Спектр наукових інтересів вченого був дуже широкий. Його цікавили питання давньоруської та ранньомодерної історії, археології, нумізматики, архітектури, релігії, мистецтва, військової справи.

У 1995 р. В.П. Коваленко започаткував археологічні дослідження на території колишньої гетьманської столиці – Батурина. На підставі здобутих матеріалів за безпосередньої підтримки Президента України В.А. Ющенка було частково відновлено укріплення та споруди Цитаделі Батуринської фортеці.

Володимир Петрович був ініціатором і учасником проведення історико-археологічного семінару «Чернігів та його округа в IX–XIII ст.», а також десятків наукових конгресів, семінарів, конференцій, у т. ч. за кордоном.

Член редколегій ряду наукових видань. За вагомий особистий внесок у розвиток українського краєзнавства, збереження історико-культурної спадщини, активну наукову та громадську діяльність нагороджений багатьма державними нагородами.

Департамент культури Чернігівської ОДА

«У СЕРЦІ МОЇМ УКРАЇНА»: пам'яті історика-воїна Юрія Луцця

«Війна забирає в нас кращих», – так ми назвали некролог пам'яті історика і журналіста Дмитра Рибаківа, який загинув під час контрнаступу 18 липня 2023 р.¹

І знову страшна звістка: 28 березня 2024 р. під селом Іванівське (напрямок Часів Яру), виконуючи бойове завдання, загинув український історик-медієвіст Юрій Луццай, чиста і світла людина, яка безмежно любила життя й людей. Він виконав найголовнішу заповідь Христову: возлюбив ближнього свого, як самого себе (Матв. 22:39) – віддав життя своє за ближніх своїх (Іоан. 15:13)! Да прийме Господь його чисту душу во Царстві Своє!

Буквально за кілька годин до відправлення Юрія на передову, 26 березня, ми обговорювали з ним плани щодо видання його монографії та збірки наукових статей у нашому щорічнику «Чернігівські Афіни». А ще – збірку його казок. Юрій дуже хотів, щоб після нього залишився слід в українській історичній науці, в українській медієвістиці. Він заслуговує на це, бо багато зробив. На щастя,

ми встигли з ним усе це обговорити. Не турбуйся, Друже, я виконаю ВСЕ, що ми з тобою запланували зробити.

Юрій родом із Краматорська, він добровольцем пішов на фронт захищати Україну та своє місто, свою рідну Донеччину. Це я пишу для тих, хто досі не розуміє, що Краматорськ – українське місто, а Донбас – це Україна!

Народився Юрій Луццай 10 лютого 1982 р. в сім'ї робочих Новокраматорського машинобудівного заводу Володимира Потаповича та Тетяни Михайлівни Луццайв. У 2006 р. закінчив історичний факультет Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, у 2017 р. – аспірантуру на кафедрі всесвітньої історії історичного факультету Харківського педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Свою першу історичну працю опублікував 2009 р. – на березень 2024 р. було опубліковано 25 наукових робіт.

У січні 2023 р. Юрій Луццай вступив добровольцем до лав Збройних Сил України, 26 червня йому присвоєно звання старшого солдата. Про рішення захищати свою країну зі зброєю в руках він розповідав просто й без пафосу: «У ЗСУ я довго не міг потрапити, приходив до військкомату, а мені відмовляли, потім взяли. Я добровольцем пішов, бо хотів захищати країну. Офіційно в лавах ЗСУ я з 30 січня 2023 року. У Донецькій області я був у Нью-Йорку біля Горлівки, під Андріївкою, Кліщівкою, під самим Бахмутом, у Константинівці. Зараз я обіймаю посаду стрільця. Військової освіти в мене немає, всьому вчився на війні. Дуже хочеться миру. Це те, що мотивує мене захищати країну. Я дуже люблю Україну...»²

Науковим зацікавленням Юрія була історія Київської Русі, а більш конкретно: її дальньої окраїни – Господина Великого Новгород. Того самого Новгорода, який не знищила Монгольська орда в XIII ст., але знищила через 300 років – у XVI ст. – орда Московська, – та сама орда, що знищує зараз Русь-Україну. Ця орда знищила волелюбний Новгород саме за те, що він був вільний, і майже поголовно вирізала його населення, а тих, хто вижив,

¹ «Війна забирає в нас кращих, аби вони тримали нам небо»: пам'яті Дмитра Рибаківа. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 148–149.

² «Після Перемоги я хочу бачити наше місто квітучим»: поет та військовий з Краматорська Юрій Луццай. *Pro100Media Краматорська*. 2024. 29 лютого. URL: <https://pro100media.com.ua/eksklyuzyv/my-za-svoboduborolys-skilky-bulo-nashyh-syl-zahyshhayuchy-donechchynu-zagynuv-poet-z-kramatorska-yurij-lushhaj/>.

переселила на землі Московії й асимілювала. «Звільнені» ж від вільних людей Новгородські землі заселила московитами – так само, як зараз заселяє «звільнений» український Маріуполь московитським люмпеном.

Доля Господина Великого Новгорода чекає й нашу Русь-Україну, якщо ми не дамо відсіч ворогу й не відстоїмо нашу вільну країну. Як історик, фахівець з історії руського – не російського! – Новгорода, Юрій Луцкай це дуже добре розумів, тому залишив свій науковий кабінет і пішов в окоп...

У вересні 2023 р. Юрій видав збірку своїх віршів «У серці моїм Україна». Він уже пройшов через жорстокі бої і дуже хотів, щоб ця збірка побачила світ і потрапила в українські бібліотеки та до побратимів на фронт, у різні військові частини. Вчитаймося у вірш «Красива весна»:

*Як красиво, коли весна
Розкриває свої листочки,
І хмари як квочки
Тісняться в закуточку.*

*Як красиво, коли весна
Зграєю птах летить,
І струмок дзвінко журчить,
Пробуджаючи тих, хто спить.*

*Як красиво, коли весна
Пахне свіжістю роси
На зеленій молодій траві,
Що прагне рости.*

*Як красиво, коли весна
В щасті й злагоді вирує,
І нам красу свою дарує,
Поки життя в нас нуртує³.*

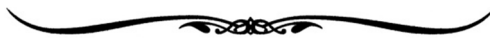
От такий він – Юрій Луцкай: любив життя, любив людей, носив у своєму серці Україну й весну. Із Україною в серці він і пішов весною, захищаючи свою країну та свій народ від лютої тоталітарної зими, яку вдруге Україна вже не переживе...

Остання прижиттєва публікація Юрія була в нашому «Сіверянському літописі» – № 1 за цей рік⁴. Я запропонував йому опублікувати цю статтю ще восени 2023-го. Через Шіроку війну Юрій не встиг її доробити, тому її трішечки доопрацював я, кожний момент ми узгоджували з ним, коли він повертався на перепочинок з нуля. Він встиг побачити цю статтю надрукованою.

26-го ми обговорювали з ним наукові плани під час і після війни, а 28-го Юри вже не стало. П'ять днів він вважався зниклим безвісти, п'ять днів рідні жили надією... Доземний уклін і безкінечна вдячність Юриним мамі й тату!

Друже мій! Ворог забрав твоє життя, але йому НІКОЛИ не забрати твоє ІМ'Я!!!

Віталій Шумило

³ Луцкай Ю. У серці моїм Україна. Збірка віршів (2000–2023). Чернігів: SCRIPTORIUM, 2023. С. 18.

⁴ Луцкай Ю. Русь на сторінках книги Марко Поло. Сіверянський літопис. 2024. № 1. С. 5–17.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 24.04.2024 р. Формат 70x108¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Їм. друк. арк. 14,71. Обл.-вид. арк. 18,39. Тираж 100 прим. Зам. 02/СЛ-02.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com